

К.ЦЕРКЕВИЧ І
В.ПАВЛОВСЬКИЙ

ДОВІДНИК
УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ

НД / 1917

Цим виданням НДТУТ відзначає перше
десятиліття своєї праці.

**К. ЦЕРКЕВИЧ І
В. ПАВЛОВСЬКИЙ**

**ДОВІДНИК З
УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ**

K. CERKEVICH and V. PAVLOVSKY

UKRAINIAN LANGUAGE REFERENCE BOOK

(In Ukrainian)

VOLUME I

Consultants:

Natalia Pazuniak and Mykola Duplak

Foreword by Luke Luciv

RESEARCH SOCIETY
FOR UKRAINIAN TERMINOLOGY

NEW YORK

1982

ДОВІДНИК
З
УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ

ТОМ I.

КОНСУЛЬТАНТИ:

НАТАЛІЯ ПАЗУНЯК і МИКОЛА ДУПЛЯК

Передмова: ЛУКА ЛУЦІВ

НАУКОВО-ДОСЛІДНЕ ТОВАРИСТВО
УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Б. ЦЕРЖЕВИЧ І В. ПАВЛОВСЬКИЙ
ДОВІДНИК З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Коректор ІРИНА БІЛЕВИЧ

Обкладинка В. ПАВЛОВСЬКОГО

Упорядник скорочень АНАТОЛЬ ГЕРМАН

Library of Congress #80-50695

Copyright 1982

З М І С Т

сторінка

ПЕРЕДМОВА Д-ра ЛУКИ ЛУЦЕВА	XIII
ПЕРЕДМОВА УПОРЯДНИКІВ	XV

I ВСТУПНІ ВІДОМОСТІ

§1 Мова, наука про мову	1
§2 Українська літературна мова і діалекти	3
§3 Походження і розвиток української літературної мови	4
§4. Українська літературна мова	6
§5 Писемна і усна форми української літературної мови	7
§6. Окремі одиниці мови	9
§7 Основні розділи науки про сучасну мову..	11

II ФОНЕТИКА

§8 Предмет і завдання фонетики	14
§9. Творення звуків мови	15
§10 Поділ звуків	17
§11 Голосні звуки	17
§12 Приголосні звуки	17
§13 Таблиця голосних звуків	18
§14 Таблиця приголосних звуків	18
§15 Тверді і м'які приголосні звуки	20
§16 Звуки і букви (літери). Українська азбука (абетка)	20
§17 Апостроф (')	22

III ОРТОЕПІЯ (ВИМОВА)

§18 Загальні відомості	23
§19 Інтонація	23
§20 Склад і наголос	25
§21 Наголос	26

VI

IV ЛЕКСИКА

§22. Загальні відомості ..	40
§23 Значення (семантика) слова ..	40
§24 Семантичні групи слів ..	41
§25 Склад лексики за походженням ..	42
§26. Розвиток лексики ..	44
§27 Стилістичні різновиди лексики ..	45

V МОРФОЛОГІЯ

§28 Загальні відомості ..	47
§29 Основа і закінчення слова ..	47
§30 Вивідні і невивідні основи ..	48
§31 Корінь слова. Префікс і суфікс ..	49
§32 Правопис префіксів ..	49
§33 Складні слова ..	50
§34. Іменникові суфікси ..	51
§35 Уживання іменникових суфіксів ..	52
§36 Прикметникові суфікси	53
§37 Суфікси дієслів ..	54
§38 Стилістична вага суфіксів ..	54
§39 Слова з часткою -ся,(-сь) ..	55
§40 Способи словотворення в сучасній українській мові ..	55

VI ОСНОВИ ГРАМАТИКИ

§41 Загальні відомості ..	59
§42 Граматичний поділ слів ..	60
§43 Частини мови ..	60
§44 Перехідні (проміжні) слова ..	63
§45 Граматичний рід ..	64
§46 Граматичне число ..	65
§47 Відмінки ..	66
§48 Час дієслова ..	67
§49 Особа ..	67

VII ОРТОГРАФІЯ (ПРАВОПИС)

§50 Графіка української мови ..	68
§51 Принципи українського правопису ..	68

§52	Уживання окремих голосних	70
	А. Літера А	70
	Б. Літера О	70
	В. Літера У	71
	Г. Літери Ю і Я	72
	Г. Літера Е	72
	Д. Літера Є	73
	Е. Літера І	74
	Є. Літера І	75
	Ж. Літера И	75
§53	Правопис основних голосних	77
	А. Літери І — И	77
	Б. Літери Е — И	80
	В. Літери О — У	82
	Г. Літери О — Е	84
	Г. Літери О — А	84
	Д. Чергування У — В, І — Й	85
§54	Правопис приголосних	86
	А. Подвоєння приголосних	86
	Б. М'якшення приголосних	87
	В. Зміни приголосних при їх збігу	90
	Г. Правопис приростків і прийменників ...	92
	Г. Спрощення в групах приголосних	93
§55	Правопис складних слів	93
§56	Правопис іменників	102
	А. Загальні уваги	102
	Б. Родовий відмінок	102
	В. Таблиця відмін і зразки відмінювання	104
	Г. Давальний відмінок	106
	Г. Орудний відмінок	106
	Д. Місцевий відмінок	107
	Е. Називний множини	107
	Є. Родовий множини	108
	Ж. Орудний множини	108
	З. Відміна прізвищ	109
§57	Правопис прикметників	109
	А. Поділ прикметників на групи	109
	Б. Окремі застереження до правопису прикметників	110

VIII

	В. Ступені порівняння якісних прикметників	111
	Г. Зразки відмінювання прикметників	114
§58	Правопис займенників	115
	А. Відмінювання займенників	115
	Б. Окремі уваги	117
§59	Правопис числівників	118
	А. Відмінювання числівників	118
	Б. Кількісні числівники	119
	В. Рядові числівники	120
	Г. Дробові числівники	120
	Г. Неправильні форми	120
§60	Правопис дієслів	121
	А. Відмінювання дієслів	121
	Б. Дієвідміни дієслів	121
	В. Таблиця відмінювання дієслів	122
	Г. Зміни приголосних при відмінюванні	124
	Г. Правопис інших дієслівних форм	125
	Д. Дієприкметник	125
	Е. Дієприслівник	126
	Є. Правопис невідмінюваних форм дієслова	127
§61	Правопис прислівників	128
§62	Правопис службових частин мови	132
§63	Правопис частки „не”	137
	А. Разом пишемо „не”	137
	Б. Окремо пишемо „не”	138
§64	Правопис чужих слів	139
§65	Голосні	139
§66	Чужоземні двозвуки	143
§67	Чужоземні приголосні	144
§68	Слов'янські прізвища	150
§69	Слов'янські географічні назви	151
§70	Неслов'янські назви	152
§71	Відміна чужих слів	152
§72	Писання слів разом, окремо і з розділкою	153
§73	Правила переносу слів	157
	А. Загальні правила переносу	157
	Б. Технічні правила переносу	160
§74	Великі — малі букви	161

VIII РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ

Розділові знаки в кінці речення та при перерваній мові	166
§75 Крапка	166
§76 Знак питання	168
§77 Знак оклику	169
§78 Крапки (три крапки)	170
Розділові знаки не в кінці речення	171
§79 Крапка	171
§80 Знак питання	171
§81 Знак оклику	172
§82 Три крапки	172
§83 Тире (риска) між підметом і присудком....	173
§84 Тире між різними членами речення	176
§85 Тире на місці пропущеного члена речення	176
Розділові знаки при однорідних членах реч.	177
§86 Кома між однорідними членами речення без сполучників	177
§87 Тире між однорідними членами речення без сполучників	177
§88 Кома між однорідними означеннями без сполучників	178
§89 Кома між однорідними прикладками	179
§90 Кома при однорідних членах речення із сполучниками	181
§91 Крапка з комою між однорідними членами речення	184
§92 Двокрапка після узагальнюючого слова	185
§93 Тире перед узагальнюючим словом	186
§94 Тире після однорідних членів речення з попереднім узагальнюючим словом	186
§95. Кома між повторюваними словами	187
§96 Кома при вставних словах і словосполученнях	187
§97 Тире при вставних словах і словоспо-	

Х

лученнях	191
§98 Кома при вставних реченнях	191
§99 Дужки при вставних реченнях	192
§100 Тире при вставних реченнях	193
§101 Кома при звертанні	193
§102 Знак оклику при звертанні	193
§103 Розділові знаки при вигуках та окличних словах	194
§104 Розділові знаки при питальних словах	196
§105 Розділові знаки при стверджувальних та заперечних словах	196
§106 Кома при відокремлених узгоджених означеннях	197
§107 Розділові знаки при відокремлених не узгоджених означеннях	200
§108 Кома при відокремлених прикладках	201
§109 Тире при відокремлених прикладках	202
§110 Кома при обставинах, виявлених дієприслівниковими зворотами	203
§111 Кома при відокремлених обставинах, виявлених сполучниками іменників з прийменниками	205
§112 Кома при відокремлених додатках	206
§113 Кома при уточнюючих означеннях	206
§114 Кома при уточнюючих обставинах	207
§115 Кома при членах речення, що починаються словами з уточнюючим і приєднуючим значенням	207
Розділові знаки в складних реченнях	209
§116 Кома	209
§117 Крапка з комою	211
§118 Тире	211
§119 Кома в складнопідрядних реченнях з простими сполучниками	211
§120 Кома в складнопідрядних реченнях із складними сполучниками	213
§121 Кома між однорядними підрядними реч. ..	214
§122 Кома при збігові сполучників	

сурядности й підрядности	214
§123 Крпка з комою між підрядними реченнями ..	215
§124 Тире й кома з тире в складних реченнях ..	215
§125 Кома	216
§126 Крпка з комою	216
§127 Двокрпка	217
§128 Тире	218

Розділові знаки при прямій мові й цитатах 219

§129 Способи передачі прямої мови	219
§130 Розділові знаки при прямій мові, яка йде після авторської	220
§131 Розділові знаки при прямій мові, яка йде перед авторською	220
§132 Розділові знаки при прямій мові, в яку включена авторська	221
§133 Розділові знаки при прямій мові, яка включена в авторську	222
§134 Розділові знаки при дослівних виразах, що є членами речення	223
§135 Розділові знаки в п'есах при назвах дійових осіб і в авторських ремарках ..	223
§136 Розділові знаки при цитатах	224

Уживання лапок при прямій мові ..... 225 |

§137 Лапки при власних назвах	225
§138 Лапки не при власних назвах	226

IX ФРАЗЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§139 Основні типи фразеологічних одиниць у сучасній українській мові	227
§140 Фразеологічні зрощення	229
§141 Фразеологічні єдності	230
§142 Фразеологічні сполучення	231
§143 Прислів'я та приказки	231
§144 Фразеологічні збірники української мови	234

XII

X ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ СТИЛІСТИКИ

- §145 Стильові різновиди сучасної
української літературної мови 235
- §146 Загальна стилістика. Її завдання,
зміст і відношення до суміжних
мовознавчих дисциплін 239
- §147. Типові стилістичні недоліки, що
трапляються у пресі 243

XI ПОРЯДОК СЛІВ

- §148. Загальні зауваження 256
- §149 Місце підмета і присудка в реченні 257
- §150 Місце означення в реченні 258
- §151 Місце додатку в реченні 258
- §152 Місце обставин в реченні 258

XII ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ І ТРАНСКРИПЦІЯ

- §153 Загальні відомості 260
- §154 Інтернаціональна (наукова) транслітерація 261
- §155 Англійська транслітерація 262
- §156 Французька транслітерація 263
- §157 Німецька транслітерація 264
- §158 Еспанська транслітерація 264
- §159 Португальська транслітерація 265

XIII НАЙБІЛЬШЕ ВЖИВАНІ СКОРОЧЕННЯ

- §160 Скорочення назов організацій та установ 267
- §161 Скорочення слів 272

XIV ДОДАТОК

- §162 Витяг з „Українського Правопису”, Харків 276

XV РІЗНЕ

- §163 Список умовних скорочень 283

ПЕРЕДМОВА Д-РА ЛУКИ ЛУЦЕВА

ДУЖЕ ПОТРІБНА КНИЖКА

Немає найменшого сумніву в тому, що кожна людина хотіла б правильно користуватися своєю рідною мовою в слові й на письмі. У державних народів дбають про це школи. Ми в розсіянні на чужині можемо це зробити, користуючись відповідною книжкою. Біда тільки в тому, що досі такої книжки в нас не було.

Та ось знайшлися два завзяті борці за те, щоб наші люди мали змогу і в слові і в письмі правильно користуватися своєю рідною мовою. Кость Церкевич і Вадим Павловський стараються вже від кількох років допомагати нашим людям правильно говорити й писати рідною мовою. Тепер вони уклали нову книжку — „Довідник з української мови“, яка потрібна кожному, хто дбає про правильність і чистоту своєї мови чи в щоденній розмові, чи в суспільному житті, чи на письмі.

Упорядники слушно підкреслюють, що „вони доклали всіх зусиль, щоб дати до рук українському читачеві добрий новий посібник, з якого він міг би користати і в суспільному житті“.

Вони не є зарозумілі; вони обіцяють, що „якщо все таки трапляться в тексті якісь недоліки, то вони поправлять їх у наступному виданні“. А наступне видання напевне скоро появиться, бо цей „Довідник“ повинен стати не тільки настільною книжкою для кожного українця, але й шкільною книжкою в школах українознавства. З нього могли б користати і наші священники, щоб правильно виголошувати свої проповіді в церкві, та й усі промовці, публіцисти тощо, щоб дати взірці доброї рідної мови тим, що їх слухають або читають.

„Довідник з української мови“ К. Церкевича й В. Павловського повинен стати також шкільним підручником у вищих школах українознавства. Очевидно, що без

XIV

нього не зможе обійтися студент, який вивчатиме українську мову у високих школах. Укладаючи цей довідник, упорядники використали аж 12 праць визначних мовознавців і вони мають оправдану надію, що їх „Довідник” з успіхом допоможе численним нашим людям на чужині поправити свою мову в слові і в письмі. Я думаю, що ніхто не буде жалкувати, коли дістане цю книжку в свої руки!

Треба дивуватися завзятості й наполегливості упорядників, які не дбають про матеріальні користи, але виходять тільки з ідейних міркувань, щоб допомогти тим, хто бажає опанувати рідну мову. Такої книжки немає на Україні, бо там російський окупант намагається штучно підтримувати москалізми і впрваджує все нові, щоб виглядало, що наша мова „дуже близька” до російської мови. Колись російський царський уряд забороняв українську мову в офіційному вжитку та в письмі; тепер російський комуністичний уряд робить хитріше — він намагається псувати українську мову, щоб наблизити її до російської, щоб потроху зникла українська мова, щоб врешті можна було заступити її „мовою Пушкіна й Леніна”.

Вже співпраця пані проф. Наталії Пазуняк і мгр-а Миколи Дупляка є повною запорукою, що цей „Довідник” є добре опрацьований і він виконає своє завдання. Але треба його мати і вживати.

Д-р Л. Луців

ПЕРЕДМОВА УПОРЯДНИКІВ

Наша преса час до часу пише про потребу вивчати українську мову і про її значення для існування української спільноти в діаспорі. Наші міродайні організації й установи (школи, організації молоді) домагаються, щоб українська суспільність, зокрема молодша генерація, впливала на своїх дітей і вчила їх української мови. Наші школи українознавства охоплюють своєю мережею щораз ширші терени. Проте, незважаючи на ці успіхи, наша громада дедалі все більше байдуже ставиться до української книжки й до української мови, забуваючи про трагічні наслідки того стану, коли наша молодь перестане говорити українською мовою і відцурається її, навіть відцурається свого українства.

Де лежить причина зла? Де треба шукати шляхів, щоб урятувати еміграцію від денационалізації?

На нашу думку, одною з причин є та, що українська еміграція не має відповідних джерел, які допомагали б усім українцям, незалежно від їхнього віку, піднести своє знання мови, щоб свідомо культивувати український дух і українськість у своїй українській громаді. Якщо наші школи українознавства можуть, завдяки відповідним підручникам, навчити дітей української мови, то їхні батьки і все старше громадянство не має довідників, щоб відсвіжити своє знання мови й піднести свою мовну свідомість.

Тут саме й має стати в пригоді наш **ДОВІДНИК З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**.

Він потрібний кожному, хто дбає про правильність і чистоту своєї мови чи в щоденній розмові, чи в суспільному житті, чи на письмі.

Цей Довідник стане в пригоді й молодшій генерації —

американцям українського роду — які мають менше нагоди пізнати на практиці правильну вимову й особливості української літературної мови.

Мета нашого видання саме і є дати довідковий матеріал з широкого обсягу питань, що виникають при вживанні української мови. Не заглиблюючись у теорію, воно дає практичні вказівки та правила вимови, правопису, основні правила граматики, вживання розділових знаків; воно дає уявлення й про різні стилі мови, про те, як писати українськими літерами слова з чужих мов — і навпаки, та дає багато інших відомостей.

Щоб скласти такий Довідник, ми звернулися до відповідних вже надрукованих праць наших мовознавців і вибрали з них найпотрібніший практичний матеріал для довідок.

З практичних причин ми використали праці наших емігрантських мовознавців і авторів з Радянської України. Ми вважали, що в нашому Довідникові треба дати читачеві уявлення про те, як розвивається українська мова на Україні під радянською владою.

При укладанні цього Довідника упорядники використали такі матеріали:

1. **УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС** [оригінальний, т.зв. Харківський правопис]. Державне Видавництво України, Харків, 1929. (Затверджений Державною Комісією для впорядкування українського правопису при НКО і підписаний Народним Комісаром Освіти Миколою Скрипником дня 6 вересня 1928 року в Харкові.)
2. Іван Зілінський, **УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС**, 3-тє доповнене видання. Українське видавництво, Краків-Львів, 1943, стор. 1-57 і 73-76.
3. Петро Оксаненко, **УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС**. Обласне Представництво Української Еміграції, Авґсбург, 1946, стор. 18-37.
4. Проф. В. Катран, **ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, ЧАСТИНА I**, Мангайм, 1946, стор. 129-130.
5. Ярослав Рудницький, **ЧУЖОМОВНІ ТРАНСЛІТЕРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЗВ**, Центральне Представництво Української Еміграції, 1948, стор. 1-6.
6. Олександр Панейко, **ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**, накладом Романа Смука, Авґсбург, 1950, стор. 13, 16.

7. В. С. Ващенко, **УКРАЇНСЬКА МОВА**, 2-ге виправлене видання, Видавництво Харківського Державного Університету, Харків, 1961, стор. 5-25, 48-49, 54-63, 66-78, 81-93.
8. М. А. Жовтобрюх і Б. М. Кулик, **КУРС СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**, I-ша частина, „Радянська школа”, Київ, 1961, стор. 4-17, 194-200.
9. М. П. Івченко, **СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА**, Видавництво Київського Університету, Київ, 1962, стор. 123-134, 512-516.
10. І. Г. Чередниченко, **НАРИСИ З ЗАГАЛЬНОЇ СТИЛІСТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**, Видавництво „Радянська школа”, Київ, 1962.
11. А. А. БУРЯЧОК, Л. С. Паламарчук, В. М. Русанівський, Н. І. Тоцька, **ДОВІДНИК З УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОГРАФІЇ ТА ПУНКТУАЦІЇ**, Видавництво „Радянська школа”, Київ, 1964, стор. 5-10, 119-185.
12. Олекса Синявський, **НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**, Видавництво „Життя і школа”, Стейт Каледж, Па., 1967, стор. 153-168.
13. Яр. Рудницький, **УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС**, 6-те видання, Нью-Йорк, 1979, стор. 27-28, 33.

Як і в попередніх виданнях нашого товариства, так і в Довідникові з української мови, там, де було використано тексти з сучасних радянських видань зі зрусифікованим правописом, його замінено на соборницький Харківський правопис, вироблений і ухвалений Всеукраїнською Академією Наук у Києві 1928 року і прийнятий у Західній Україні 1929 року Науковим Товариством ім. Т. Шевченка (пізніше радянська влада кілька разів змінювала цей правопис — у 1930, 1934, 1945 і в 1964 рр. — щоразу все більше наближаючи його до російського правопису).

Упорядники цього видання дотримувалися соборницького Харківського правопису, зафіксованого в ПРАВОПИСНОМУ СЛОВНИКУ Г. Голоскевича. Цей словник тепер заборонений радянською владою на Україні, але його передруковано в США за апробатою Української Вільної Академії Наук (Нью-Йорк, 1952) і на ньому базується також і нововиданий ПРАВОПИСНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ за ред. Яр. Рудницького та К. Церкевича (Нью-Йорк - Монреаль, 1979). Цього правопису дотримувалися й дотримуються такі наші найвидатніші мовознавці, як, напр., проф. П.

Ковалів (†), Митрополит д-р І. Огієнко (†), проф. Одарченко, проф. Яр. Рудницький, проф. В. Чапленко, проф. Ю. Шевельов та інші.

Тексти використаних видань упорядники відредагували, намагаючись усунути з них російські слова, вислови, звороти та русизми, а обов'язкову під більшовизмом радянську комуністичну фразеологію та приклади радянсько-великодержавницького проросійського пропагандного характеру замінити національно-українськими або невтральними прикладами.

Опрацьовуючи мовну термінологію, мовні правила й приклади до них, упорядники так само намагалися дотримуватися граматичних правил в їхньому стані до початку русифікації, себто в такому стані, який зберігають наші українські мовознавці в діяспорі. Так, окрім поновлення літери „Г”, яку радянський режим усунув з ужитку в українській мові, та інших чисто правописних поправок, ми поновили „ключний відмінок”, який на Радянській Україні заступлено тепер „ключною формою”, на шляху наближення української мови до російської (російська ж бо мова взагалі не має ані ключного відмінку, ані навіть окремої „ключної форми”). Упорядники так само відновили правдиві українські закінчення „-ові”, „-ві”, „-еві” у давальному відмінкові однини іменників другої відміни в додаток до закінчень на „-у” та „-ю” (єдиних, які радянський режим намагається застосовувати, бо вони однакові з російськими); назад впровадили закінчення „-сти” в родовому відмінку однини... Ми доклали всіх зусиль, щоб дати до рук українському читачеві добрий мовний посібник, з якого він міг би користатися і вдома, і в суспільному житті.

Якщо все таки трапляться в тексті якісь недоліки, ми виправимо їх у наступному виданні.

Нам хотілося б, щоб цей Довідник знайшов шлях і до наших братів у Радянській Україні, щоб вони могли порівняти й переконатись, яку шкоду робить чужий духом і формою радянський режим українському народові, русифікуючи його мову.

Кость Церкевич
Вадим Павловський

І. ВСТУПНІ ВІДОМОСТІ

§1. МОВА, НАУКА ПРО МОВУ

Мова — суспільне явище. Вона є найважливішим засобом спілкування людей і висловлення їхніх думок. Мова людини дуже складна. Вона виникла з потреби людей обмінюватися думками в процесі активної діяльності і стала задовольняти різноманітні вимоги. Без неї неможливі були б суспільне життя, виробництво і виробничі відносини. Отже, без мови не могло б існувати саме суспільство. Вона міцно зв'язана з мисленням і допомагає людині розвивати свої думки й знання, передавати їх з покоління в покоління.

Кожний народ дбає про культуру своєї мови. Добре розвинена мова допомагає людському колективі вдосконалювати свою науку, техніку, освіту, мистецтво, організувати працю тощо. Мовні хиби і всіляка неухважність перешкоджають налагоджувати повсякденне життя. Помилки в мовленні викликають помилки й непорозуміння і в праці. Через те мову треба вивчати, добре її знати й правильно нею користуватися і в такий спосіб краще висловлювати свої думки, бажання, почуття. У побудові мови і її житті є свої закони, яких порушувати не можна. Вчені визначили і сформулювали певні правила, яких треба дотримуватись, користуючись мовою. Такі правила, обґрунтовані практикою, вироблялися протягом віків на добрих зразках народної мови, мови мистців пера, мови вчених та ін.

При вивченні мови треба добре зрозуміти її побудову, прислухатись до того, як говорить народ, придивлятися до написання. Найменші порушення правил мовлення часто доводять і до порушення змісту. Хиби мовлення можуть викликати також різноманітні непорозуміння в нашому житті й праці. Не можна вважати правильним, наприклад, такий вислів:

Сусідка передала *дідові гроші* на зберігання.

Тут не ясно, чи сусідка передала свої гроші на зберігання дідові, чи вона передала гроші, які належали дідові, на зберігання комусь чи кудись, наприклад, до щадничої каси.

Не можна вважати рівнозначними такі два вислови:

1. Ми *літ п'ять* не бачились.

2. Ми *п'ять літ* не бачились.

Якщо в першому з них означено приблизний відрізок часу (близько п'яти літ), то в другому — вже точний, цілком певний.

Різна вимова одного вислову може створити різні значення, як-от:

*Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли*

Т. Шевченко.

Тут павза після слова *сонце* показувала б, що *засіяли за горою зірки*. Справді ж треба робити зупинку голосу після слова *горою*, як це й позначено комою, бо мова йде про те, що *сонце лягло за горою*.

Пор. ще такі приклади:

1. *А я рушаю в путь — нову стрічать весну.* (М. Рильський).

2. *А я рушаю в путь нову — стрічать весну.*

3. *Іду з роботи я, з заводу маніфестацію стрічать* (П. Тичина).

4. *Іду з роботи я з заводу, маніфестацію стрічать.*

Треба точно додержуватися і правил написання. Наприклад, *не має* пишеться окремо в таких випадках:

1. *Не журиться Катерина
І гадки не має* (Т. Шевченко).

2. *Летить голуб понад полем
Спочинку не має* (Л. Глібов).

Але в інших випадках *немає* пишеться разом:

1. *Ярема співає,
Виглядає; а Оксани
Немає, немає* (Т. Шевченко).

2. *Є каяття, та вороття немає* (Л. Глібов).

Так само різняться написанням *на зустріч* і *назустріч*, *вбік* і *в бік* та ін.:

1. *Чекай на зустріч скору* (М. Бажан).

2. *Назустріч матері біжить дівча* (М. Коцюбинський).

3. *Вас злегка кольнуло в бік, заболіло під грудьми* (П. Мирний).

4. *Він мчав по тісних вулицях, мисив ногами глибокий пил, минав доми, звертав убік* (М. Коцюбинський).

Отже, треба відчувати відмінність усіх таких різновидів, щоб розуміти, як точно служить мова людським відносинам. Разом з іншими завданнями цей посібник має також на меті допомогти читачеві навчитися правильно вживати ті або інші різновиди мовлення.

§2. УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА І ДІАЛЕКТИ

Жива мова українського народу має загальнонародну основу, спільну для всіх її носіїв. Але, зберігаючи єдність у всьому основному, вона має в своєму складі також окремі відмінності, які не порушують взаєморозуміння. Такі відмінності наявні у більших або менших груп мовців, віддалених територіально. Сукупність місцевих особливостей створює місцеві різновиди єдиної загальнонародної мови, так звані діалекти, або говори.

Крім того, існує ще вища форма живої народної мови — літературна мова.

Отже, сучасна українська мова виступає реально в кількох своїх формах, створених у процесі тривалого історичного розвитку.

Літературна мова — це форма загальнонародної мови, прийнята для суспільних установ, преси, науки, літератури, школи, театру, радіо тощо. Вона пристосована до широких вимог суспільного життя, науково вимовлена і відшліфована майстрами слова.

Діалекти (наріччя, говори) — це територіальні відгалуження загальнонародної мови, які підпорядковані їй і обслуговують лише місцеві групи населення в їхньому повсякденному житті. Діалектні особливості мовлення зрідка використовуються в літературних творах для опису місцевого життя.

Місцеві діалекти тепер уже не творяться. Це — залишки попередніх мовних формувань, що виникли на основі колишніх князівсько-фєвдальних (територіальних) одиниць мовлення. Після революції 1917 р. і розвитку комунікації та індустріалізації України, а також у дальшому розвитку мови, діалекти втрачають свої риси і помітно зближуються з літературною мовою.

Українська літературна мова, що виникла на основі середньонадніпрянських говорів, дедалі більше вдосконалюється та збагачується, вибирає в себе найбільш типові риси живих говорів.

У складі української мови виділяють три досить широкі діалектні групи (наріччя), що відрізняються від літературної норми як словником та звуковими особливостями, так і граматичною будовою: північноукраїнські говори, що знаходяться на північ від орієнтовної лінії Володимир-Волинський — Житомир — Фастів — Переяслав-Хмельницький — Пирятин — поблизу від р. Сули — Конотоп — р. Сейм; південно-східні говори, що лежать на схід від орієнтовної лінії Фастів — Тальне — Первомайськ* — гирло р. Дністра; південно-західні говори, що поширені на захід від цієї орієнтовної лінії.

* Кол. Ольвіопіль.

§3. ПОХОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

На основі писемної мови в процесі історичного розвитку суспільства звичайно й виникає літературна мова. Літературною мовою, як це вже зазначено, користуються всі наші громадські організації та установи, школа, наука, мистецька література, газети, журнали, театр, радіо, кіно тощо. Літературна мова обслуговує дуже складні потреби суспільства, всі сфери його діяльності, а тому вона повинна бути добре організована, мати унормований словник, загальнозживані граматичні форми, усталену вимову й правопис, які є обов'язковими для всіх, хто нею користується.

Загальнозживані граматичні форми, унормований словниковий склад та загальнозживані правила вимови й правопису становлять норми літературної мови. Мовна норма має важливе соціальне значення. Адже тільки єдиний правопис і стала вимова, обов'язкові для всіх правила відмінювання слів і синтаксичних зв'язків між словами, однакове розуміння змісту зв'язаних слів, єдиний наголос у словах по-справжньому створюють ті якості літературної мови, що потрібні їй як засобів спілкування між людьми.

Обов'язкові й усталені норми літературної мови складаються поступово. Літературною вважалася спершу лише мова писаних або друкованих творів, тобто мова книжна. В період формування нації й розвитку національної мови функції літературної мови поширюються й ускладнюються, вона стає загальнонаціональною, спільною для всіх членів нації. Роля літературної мови в житті суспільства донаціонального періоду значно менша, обмеженіша, ніж у період розвитку нації. В той час у функції літературної іноді виступала мова мертва або чужа, далека від живої мови народу, наприклад, латинська у германських народів Західної Європи, у мадярів і в деяких західних слов'ян (поляків, чехів) або арабська у багатьох народів Сходу. Книжною літературною мовою для всіх східних слов'ян була старослов'янська мова з відповідною національною мовною домішкою: в Русі-Україні — книжна староцерковна слов'янська мова з українськими мовними елементами, в Росії (Московії) — з російськими, в Білорусі — з білоруськими.

В національній літературній мові, що виконує надзвичайно широкі і важливі суспільні функції, остаточно складаються і усталюються обов'язкові для всіх її членів літературні норми. Основні норми, властиві книжній літературній мові, через школу, мистецьку літературу й інші шляхи культурного впливу поширюються й закріплюються і в усному вжитку. Таким чином,

створюються дві форми загальнонаціональної літературної мови — писемна і усна.

В основі загальнонаціональної літературної мови завжди лежить жива народна мова.

Проте поняття «національна мова» і «літературна мова» не є тотожні; перше з них значно ширше від другого: воно включає не тільки літературну мову, а й різні територіяльні діалекти, яким властиві окремі лексичні, граматичні та фонетичні особливості, що відрізняються від загальнонаціональних літературних норм. Якщо літературна мова обслуговує всю націю в цілому і має писемну й усну форми, то використання місцевих діалектів обмежується лише усним вжитком у населення певної території. Національна мова включає також і різні мовні особливості, що властиві представникам окремих професійних чи соціальних груп, тобто так звані професійні діалекти й соціальні жаргони, які характеризуються наявністю в них специфічних слів і виразів, відсутніх у загальнонародній мові.

Літературна мова й місцеві діалекти завжди перебувають у певному взаємозв'язку, хоч на різних етапах суспільного розвитку взаємовідношення між ними виявляється по-різному. Сучасна літературна мова, будучи загальнонаціональною, уже своїм походженням зв'язана з місцевими діалектами, в її нормах насамперед відбивається лексична, фонетична і граматична система того діалекту, який ліг в основу формування національної мови. Але, крім того, літературна мова, особливо її словниковий склад, безперервно збагачується за рахунок народних говорів*. Впливом діалектних особливостей на літературні норми пояснюється виникнення окремих паралелізмів і варіантів у цих нормах, а часто й поступова зміна їх.

Проте чим більш усталені норми літературної мови, чим глибша традиція їх уживання, тим менш помітний вплив на них особливостей народних говорів. При наявності в літературній мові уже вироблених і загальноприйнятих норм, використання без спеціальної стилістичної настанови діалектизмів, які порушують такі норми, не тільки не збагачує літературної мови, а, навпаки, негативно впливає на неї. Ось чому потрібна боротьба із зловживанням у літературній мові місцевими словами, діалектними граматичними формами та місцевою вимовою, які порушують загальнонаціональні літературні норми.

Літературна мова з свого боку постійно впливає на місцеві говори і сприяє перебудові їх системи в напрямку зближення з загальнонародною національною мовою. Особливо активно здійснюється цей вплив тоді, коли весь народ у зв'язку з загальним культурним зростанням через школу, мистецьку літературу, пресу, радіомовлення й активну участь у громадсько-політичному житті засвоює літературні норми.

* та нових слів пов'язаних з розвитком науки і техніки.

§4. УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Українська національна мова сформувалася на основі середньонадніпрянських говорів. Граматична будова, словниковий склад і фонетична система сучасної української літературної мови також засвоїли найбільше рис саме цих говорів, наприклад, закінчення давального відмінка однини *-ові, -еві* в іменниках чоловічого роду (*братові, бригадирові, Василеві*); закінчення давального і місцевого відмінків однини *-і* в іменниках м'якої групи (*волі, землі, солі, на землі, у морі, на кінці*); закінчення орудного відмінка *-ою* в однині іменників, прикметників і займенників жіночого роду (*дорогою, сестрою, рідною, молодю, вашою, нашою*); форми іменників середнього роду на *-ння, -ття* (*значення, взуття*); закінчення називного відмінка однини *-ій* у прикметниках м'якої групи чоловічого роду (*синій, житній*), суфікс *-іш-* у формах вищого ступеня прикметників (*рідніший, ясніший*); відмінкові форми особових займенників *мене, тебе, мені, тобі* та зворотного *себе, собі*; пом'якшену вимову *т* у дієслівному закінченні третьої особи (*робить, сидить, роблять, сидять*); секундарний голосний *і* на місці давньоруських *о* та *е* в новому закритому складі (*стіл, сіль, ніч*) і на місці дифтонга *ѣ* у будь-якій позиції (*вік, літо, на стіні*); давню пом'якшену вимову приголосного *р* на початку складу (*рябий, рясно, косаря*) та інші.

Норми нової української літературної мови починають складатися ще з кінця XVIII і першої половини XIX століття. Вони зароджуються насамперед у творах І. П. Котляревського, який в «Енеїді» та «Наталці Полтавці» вперше широко використав у літературі народні полтавські говори; далі їх відшліфовують і закріплюють в літературному вжитку такі письменники; як Є. П. Гребінка, Л. І. Боровиковський, мова яких сформувалася на основі полтавських говорів, та Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, в творах якого представлені слобожанські говори, що своїм походженням спільні з полтавськими і київськими та близькі до них своїм складом.

Т. Г. Шевченко був першим справді народним українським поетом, в його геніяльних національних творах найповніше втілювались думки, прагнення і сподівання народу. Він став творцем нової української літературної мови. Широко використовуючи мову широких народних мас південної Київщини, багатіючі мовні скарби народної творчості та літературно-мовні надбання своїх попередників, Шевченко підніс українську літературну мову на вищий, якісно новий рівень розвитку.

Він збагатив українську літературу і народ скарбами світової культури, він відкрив нові можливості української літературної мови в задоволенні суспільних потреб українського народу.

Синтезуючи в органічну єдність живу народну мову й літе-

ратурно-мовну спадщину, поширюючи тематику української літератури, Шевченко поповнює словниковий склад, розвиває синтаксис, виробляє, удосконалює і усталює граматичні та фонетичні норми української літературної мови.

Українська літературна мова після Шевченка збагачується, розвивається й удосконалюється в творах таких видатних поетів та письменників, як Марко Вовчок, М. П. Старицький, І. К. Тобілевич, Панас Мирний, П. А. Грабовський, І. Я. Франко, Леся Українка, М. М. Коцюбинський та ін.

Крім рис полтавсько-київських, або середньонадніпрянських говорів, українська літературна мова засвоює і синтезує також окремі граматичні, фонетичні й лексичні особливості інших діалектів південно-східного наріччя, а також окремі риси говорів північного і південно-західного наріччя української мови, наприклад, стверділу вимову приголосного *р* на кінці слова (*косар, писар*) і шиплячих у формах типу *лоша, курча, біжать, лежать*, приставний *н* у різних відмінкових формах предметно-особового займенника *він* у позиції після прийменників (*до нього, у нього, на ньому*) тощо.

Однак українська літературна мова, як і більшість мов у царській Росії, не мала умов для свого нормального розвитку. Царизм душив творчі сили народу; поруч з іншими заходами, царський уряд посилював національний гніт, забороняв розвиток національних літературних мов. Українська літературна мова була позбавлена можливостей нормального розвитку. Циркуляр царського міністра внутрішніх справ Валуєва, виданий у 1863 р., проголошував, що «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає й бути не може». Царським указом 1876 р. заборонялося друкувати книги українською мовою в Росії, ввозити українські книги з-за кордону, а також влаштовувати українські вистави та друкувати тексти українських пісень під нотами.

За окупації України Російською СФРР русифікаційна політика Москви працює більш тонко і досягає більше успіхів не шляхом брутальної загальної заборони вживання української мови, а шляхом поступового калічення української мови під прапором „удосконалювання” і наближення її до „мови братнього великого російського народу”. Це калічення йде в усіх напрямках; у змінах правопису, в засмічуванні української мови русизмами або й чисто російськими словами. Крім того в усіх шкільних підручниках, у газетах і по радіо провадиться пропаганда російсько-комуністичної ідеології через вихвалювання комуністично-большевицької конституції, червоної армії, большевицьких вождів, підкреслювання керівної ролі російського „братнього” народу в історії (навіть українській), в культурі, в мистецтві і т. д.

§5. ПИСЕМНА І УСНА ФОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

В сучасній українській літературній мові широко використовуються обидві її форми — писемна і усна.

Писемна форма літературної мови обслуговує різноманітні потреби народу в галузі науки, мистецької літератури, політики, державної і господарської діяльності тощо. Вона розрахована на спілкування з необмеженою кількістю осіб; той, хто є її автором, не має безпосереднього зв'язку з тими, хто її використовує; в писемній мові не можна застосувати такі додаткові засоби, що властиві усній мові або її супроводять, як інтонація чи будь-які жести; та міміка; при використанні писемної мови відсутні ті умови, при яких вона створювалась. Всі ці причини викликають високі вимоги до організації писемної мови, до її повноти, чіткості оформлення, ясності викладу думки.

Усна форма літературної мови переважно обслуговує поточні потреби спілкування в суспільстві між людьми, безпосередньо зв'язаними між собою. Кількість учасників усного спілкування обмежена. Розумінню усної мови сприяє інтонація, додаткові рухи розмовляючих, умови, в яких відбувається розмова. Учасники усної розмови мають змогу уточнити й додатково з'ясувати те, що виявиться незрозумілим. Тому усній мові не властива така повнота в словесному і граматичному оформленні думок, як це спостерігається в мові писемній.

Саме тому в писемній мові використовуються переважно повні речення, а в усній, що звичайно являє діалог, дуже поширені неповні речення. Писемній мові властиві не тільки прості, а й складні речення, які дуже часто в ній навіть переважають; вживання їх викликається потребою оформити й повно розгорнути складну думку, що передається тим, хто не присутній при розмові. В усній мові такі речення можливі, але для неї характерне переважне використання простих коротких речень, бо при безпосередньому спілкуванні висловлена думка часто стає зрозумілою з півслова, з одного натяку, і розгорнуте оформлення її не потрібне.

Писемна й усна форми літературної мови характеризуються і деякими особливостями у використанні словникового багатства національної мови. Якщо в писемній мові потрібні слова добираються більш суворо, з урахуванням літературної традиції, то в усній можливе вживання і таких розмовних слів, які перебувають на межі з діалектною лексикою. Оскільки усна мова головним чином обслуговує побутові і виробничі потреби суспільства, то в ній звичайно переважає лексика побутового та виробничого характеру і значно менше, ніж у книжній, або писемній, мові, поширені слова з абстрактним змістом.

Проте чіткої межі в доборі граматичних і лексичних засобів між писемною й усною формами літературної мови провести не можна.

§6. ОКРЕМІ ОДИНИЦІ МОВИ

Наше мовлення (розповідь, опис, лист, запитання, відповідь тощо) не є суцільним, неподільним. Легко помітити, що цілий вислів складається з окремих частин. Ці частини становлять такі одиниці, що виступають і самостійно, передаючи якийсь зміст, поняття, назву і т. ін. Вони пов'язані між собою в цілому вислові, проте легко виділяються і можуть виходити також в інше мовлення. Такими одиницями є слова і речення. Крім того, розрізняють іще звуки мови, з допомогою яких творяться слова.

Слово—це основна і неподільна на менші, рівнозначні їй самій, елементи мовна одиниця, що складається із звуків чи з одного звука і служить назвою для певних предметів, їхніх ознак, дій і явищ об'єктивного світу або тільки вказує на них чи на взаємини між ними в житті, а також висловлює почуття людини, її ставлення до зовнішнього оточення тощо.

Якщо взяти для прикладу якийсь вислів, то можна побачити, що він складається з окремих слів:

1. *Широкий Дніпр не гомонить* (Т. Шевченко).
2. *Дує вітер понад ставом* (Т. Шевченко):
3. *Гойдає вогку черемшину*
Весни всевладної рука (М. Рильський).

Перший вираз складається з чотирьох слів. Одне з них, друге від початку, є назва ріки, перше — назва її ознаки, четверте — назва дії, третє — заперечення цієї дії. У другому прикладі перше слово означає дію, друге—явище природи, третє — визначає місце і напрям дії, четверте — назву водойми. У третьому прикладі перше слово означає дію, друге — ознаку, третє — назву рослини, четверте — назву пори року і т. д.

При творенні змісту цілого вислову слова можуть змінюватись, як от:

1. *Сердитий вітер завива.*
2. *І листя пожовкле вітри рознесли.*
3. *Гуляй, вітре, полем.*
4. *У гаю, гаю, вітру немає.*
5. *Там з вітром могила в степу розмовляє.*

(Т. Шевченко)

Тут у кожному прикладі є слово *вітер*, але воно виступає в різних формах. Така властивість слова дає йому можливість пристосовуватися до інших слів, тобто пов'язуватися з іншими словами та з виразом у цілості.

Крім того, слова можуть видозмінюватися ще за допомогою додавання або віднімання таких значущих частин, які вносять нові якості в зміст самого слова. В такому разі створюється і споріднене, але вже інше слово. Наприклад, від слова *дуб* можна утворити ще й слово *дубок*, яке становить зменшену назву. Від слова *риба* утворюється слово *рибалка*, що означає назву людини, яка виловлює рибу. Від слова *казати* утворюється слово *сказати*, що означає закінчену дію і т. д.

Речення — це викликана потребами спілкування мовна одиниця, яка складається з пов'язаних між собою слів і передає окрему, закінчену в певних обставинах мовлення, думку.

За допомогою речення формується сама думка і виявляється ставлення людини до зовнішнього оточення.

Речення становить складну або просту єдність, організовану з слів, а іноді створену навіть з одного слова, але з закінченою інтонацією.

Кожне речення вимовляється так, що в кінці його робиться виразна павза (зниження голосу). Павза означає, що мовець закінчив думку, висловлену в реченні. Павзою відмежується, таким чином, одне речення від іншого.

Досить узяти для прикладу якийсь текст, щоб побачити, що він розчленований на речення:

Сонце сіло. Землю обняла тиха ніч. Небо розгорнуло намет свій — синій, широкий, глибокий. Зорі, мов малі діти, видивлялися з його своїми блискучими очима. Місяць плыв по небу, розливаючи біле світло, котре мішалось з вечірніми померками. Безжурно він дивився на гори, долини, на втихаюче місто (П. Мирний).

Цей текст з описом вечора розподіляється на шестеро речень. Кожне з них — самостійна частина цілого опису: одне розповідає про захід сонця, друге — про наставання ночі, третє — про нічне небо і т. д. П'яте й шосте речення пов'язані між собою тісніше, ніж з іншими, бо вони обидва описують місяць. Але кожне з них розповідає по-різному, характеризує місяць з різних боків.

Розподіл тексту на речення і будова самого речення залежить від волі співбесідника, мовця, який може ставити різні завдання щодо висловлення. Він може розширити або зменшити речення, щось додати до нього або відняти, змінити його і перебудувати. Усі такі видозміни можливі залежно від того, яку думку та як хоче висловити співрозмовник. Будь-яка перебудова речення обов'язково викликає деяку зміну або порушення його змісту.

Автор поданого тут тексту з описом вечора розповів про місяць двома реченнями, а не поєднав їх в одно тому, що, описавши світло місяця, він хотів окремо звернути увагу читача на те, як місяць освітлював місцевість. Опис вийшов через те яскравіший, виразніший.

Друге речення могло б бути й без слова *тиха*, якби автор не мав наміру говорити про тишу ночі.

Третє речення можна було б подати й у такому вигляді:

Небо розгорнуло свій синій, широкий, глибокий намет.

Але в цій побудові воно було б позбавлене властивості підкреслено вражати наші почуття. Ознаки намету були б не такі яскраві, як їх хоче подати автор. Речення без наявності слів *синій, широкий* утратило б свою виразність.

Отже, при побудові речення мовець мусить зважати на те, щоб саме та як він хоче висловити.

Звук (або фонема) — це найменша одиниця мови, яка поряд з іншими звуками і в зв'язку з ними бере участь у творенні слова або в його зміні, розрізняючи значення.

Наприклад, слово *будинок* має сім таких мовних звуків: **б, у, д, и, н, о, к**. Кожний звук можна вимовити окремо. Якщо вилучити звук **к**, то слово втратить своє значення; те ж саме станеться, коли вилучити звук **б** або якийсь інший звук.

Слово *хліб* складається з чотирьох звуків і вилучення хоч би одного з них порушує значення слова, руйнує його.

Хоч окремо взятий звук **о** не має значення, але в складі слова він дуже важлива одиниця. Бувають іноді такі випадки, що він може зовсім змінити значення і таким чином привести навіть до виникнення іншої назви. Так от, слово *місто* перетворюється на слово *міст*, якщо відкинути кінцевий звук **о**. Перше слово ясно виявляє себе з такого речення:

Місто Київ — столиця України.

Друге слово вже може бути в такому реченні:

Через Дніпро будують новий міст.

§7. ОСНОВНІ РОЗДІЛИ НАУКИ ПРО СУЧАСНУ МОВУ

Мова, як складне явище, потребує до себе багато уваги. Її не можна зрозуміти без докладного вивчення кожного складника. Через те слід поступово вивчати кожний розділ, кожне правило і спостерігати за різноманітними зразками. А все це разом виявить багатство засобів, якими повинен користуватися мовець у повсякденному спілкуванні, у складних обставинах мовлення, у науці, техніці і т. п.

Залежно від того, яка одиниця мовлення і які саме особливості цієї одиниці вивчаються, склалось кілька розділів у на-

уці про мову. Кожний з них дістав свою назву. Для практичного користування мовою слід знати такі розділи: фонетику, лексику, морфологію, синтаксу (морфологію і синтаксу разом звуть ще граматику), ортоепію, ортографію, пунктуацію та стилістику. У кожному з цих розділів є свої завдання, свої особливості і свої правила, що ними треба керуватися в процесі мовлення та записування мови; для кожного з них характерний окремий спосіб вивчення.

Основу знань про мову дають правила фонетики і граматики, які й треба вивчати систематично. Правила ортоепії, ортографії, пунктуації та стилістики спираються на фонетико-граматичні положення, через те їх доцільно вивчати поряд з основними і в зв'язку з ними. Крім того, для глибшого розуміння сутності мовних явищ доводиться залучати відомості з історії мови, які допомагають зрозуміти та обґрунтувати слушність правил сучасної мови.

Фонетика вивчає склад і утворення звуків людської мови та значення їх для побудови слів.

Отже, цей розділ установлює, які звуки є в сучасній українській мові та як треба ними користуватися, щоб правильно і найкраще переказувати зміст, передавати людські думки і почуття.

Лексика (лексикологія) вивчає склад слів нашої мови, значення їх і вживання.

Вона виділяє різні групи слів, зокрема основну частину їх, слова загальноновживані, старіші й новіші творення, слова, що служать для передання емоцій, і т. п. Групування слів дає можливість в'яснити, як саме в різних обставинах мовлення треба користуватися ними.

Грамматика вивчає діючі в живій мові правила зміни, творення і сполучення слів у реченні. Ці правила визначаються законами життя і розвитку мови.

Морфологія — частина граматики, що вивчає зміну слів і їхню будову.

Синтакса — частина граматики, що вивчає засоби сполучення слів у реченні, будову різних типів речення.

Грамматика має справу з найбільш стійкою частиною мовної будови, саме з тим спільним, що властиве цілим групам слів: спільні способи відмінювання їх, творення, спільні значення (роду, числа, часу тощо), спільні способи зв'язку слів та інші однотипні, загальні явища, створювані цілим рядом окремих значень різних слів.

Ортоепія вивчає правила єдиної загальноприйнятої вимови, що становить літературну норму.

Вона допомагає швидкому й легкому розумінню звукової мови, прискорює спілкування, уточнює його. Сюди належить також наголос та інтонація. Правильне користування цими засобами підвищує культуру мовлення.

Орфографія (правопис) вивчає правила загальноприйнятого відображення мови на письмі.

Вона вводить однотипне, однакове написання, обов'язкове для всіх носіїв мови, найбільш ясне і зрозуміле для них.

Пунктуація вивчає правила вживання розділових знаків у писемній мові.

Вона регулює вживання знаків, які членують цілий текст або речення на частини і цим сприяють ясності й точності передачі усної мови на письмі.

Стилістика вивчає принципи добору з усього запасу мовних засобів саме тих, які в певних обставинах виявляються найбільш відповідними і вдалими для точного й виразного висловлення думок та почувань.

Отже, стилістика розрізняє численні форми й варіанти в організації мовлення, пристосовані до різних умов і різних завдань спілкування. Вона виробляє вміння розрізняти подібні і близькі способи висловлення й добирати серед них найбільш відповідні для кожного випадку мовлення, щоб вдало доповнити висловлення основного ще й деякими відтінками. Не однакових засобів у своїй побудові потребує, наприклад, мова ділова, поетична, усно-розмовна і т. д. Усе це різні мовні стилі. В такому доборі виявляється мовна майстерність, уміння організувати мистецькі якості мови.

* * *

Усі розділи науки про сучасну мову тісно зв'язані між собою, хоч кожний з них і має свої особливості. Добре знання мови набувається в результаті опрацювання всіх розділів. Ортоепія найбільше зв'язана з фонетикою, через те й правила її виникають при вивченні фонетики. Правопис добре засвоюється в процесі вивчення фонетики й морфології, а пунктуація — на основі синтакси. Через те важко відмежувати кожний розділ науки про мову, а практично це часто буває й не зовсім доцільно.

§8. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ФОНЕТИКИ

Фонетикою (від грецького слова *phōnētikos* — звуковий) називається розділ мовознавчої науки, який вивчає звуковий склад мови. Фонетика української мови досліджує звукову систему, що властива українській мові, вивчає умови творення звуків, їх ролі в оформленні людської думки, їх класифікацію, різні зміни та чергування.

У звуковій мові, яка є основним знаряддям спілкування людей, всі мовні значення висловлюються тільки за допомогою звуків, отже, звуки є матеріальним засобом реалізації в мові граматичних категорій і найрізноманітніших лексичних значень слів. Саме тому фонетика тісно зв'язана з іншими розділами науки про мову — лексикологією та граматику (морфологією і синтаксою). Так, наприклад, слова *бік*, *рік*, *сік*, *тік* розрізняються між собою своїм лексичним значенням, що висловлюється різним їх звуковим складом. За допомогою звуків розрізняється граматична категорія відмінка (*школа* — *школи* — *школі* — *школу* — *школою*), числа (*батько* — *батьки*), особи (*ходжу* — *ходиш*) і т. д. Лексичне значення слів є предметом вивчення лексикології, граматичні категорії вивчаються в морфології та синтаксі, а звуки, які їх висловлюють, — у фонетиці. Мовні звуки часто називають будівельним матеріалом і для лексики, і для граматики.

Звуки можна вивчати з різних поглядів.

Звук людської мови, як і всякий інший звук, є результатом коливання повітря, що сприймається вухом. Коливання струменя повітря, видихуваного людиною, можуть бути ритмічними і неритмічними. Під ритмічними розуміємо такі коливання, які в певні відтинки часу повторюються однаково кількість разів, а неритмічні коливання рівномірної повторюваності в часі не мають.

Ритмічні коливання утворюють так звані музикальні звуки, що їх в людській мові називаємо голосом, а результатом неритмічних коливань є немускальні звуки, або шуми.

В залежності від розмаху коливання, або амплітуди, звуки різняться між собою силою; чим більша амплітуда коливання,

тим звук буває більшої сили, і, навпаки, при меншій амплітуді і звук має меншу силу. Частота коливань зумовлює висоту звука: чим більше коливань у певний відтинок часу, тим звук має вищий тон, а при меншій частоті коливання утворюються звуки нижчого тону.

Крім сили й висоти, розрізняють ще тембр звука або його забарвлення. Звуки людської мови, як і інші звуки, за своїм утворенням складні, вони складаються з кількох простих тонів, з яких один є основним, а решта побічними. Ці побічні тони і надають основному певного забарвлення, утворюючи тембр звука.

Фонетика досліджує і фізіологічні умови утворення мовних звуків, і їх акустичні властивості, і їх основні функції в людській мові. Розділ фонетики, який вивчає звуки з погляду їх значення й функцій у людській мові, називають фонологією. Проте фонологія не є окремою мовознавчою науковою дисципліною; вона становить частину фонетики, бо функціонування звуків у мові не можна розглядати відірвано від їх анатомо-фізіологічних та акустичних властивостей.

§9. ТВОРЕННЯ ЗВУКІВ МОВИ

У творенні мовних звуків беруть участь такі органи: а) дихальний апарат, б) гортань, в) надставна труба (що складається з трьох порожнин — зів, рота і носа), г) органи вимовляння і д) центральна нервова система. Всі вони називаються мовними органами, або мовним апаратом.

Мовний апарат

Струмін повітря, потрібний для творення звуків, постачається дихальним апаратом, до якого належать легені з бронхами та дихальне горло. Дихальний апарат від черевної порожнини відділяється діафрагмою. Струмін повітря з легенів проходить через бронхи до дихального горла або трахеї, а звідти попадає в гортань, яка складається з двох великих і кількох менших хрящів, з'єднаних між собою мускулами і слизовими оболонками.

Поперек гортані горизонтально прикріплені дві голосові зв'язки, схожі на дві тонких губи. Між ними існує голосова щілина. Якщо голосові зв'язки не напружені й

голосова щілина широко відкрита, то струмінь видихуваного повітря вільно проходить через щілину, і будь-якого дрижання голосових зв'язок не утворюється. Якщо ж голосові зв'язки напружені й зближені між собою так, що закривають щілину, то видихуване повітря, натискуючи на зв'язки, розтуляє їх і утворює дрижання, що стає причиною звукових хвиль, які дають голос чи шум; з них і складаються мовні звуки. З гортані струмінь повітря разом з голосом чи шумом попадає в порожнину зів, рухомість якої дуже незначна, через що вона і не відіграє великої ролі в творенні мовних звуків. Із зіву струмінь повітря попадає через відповідні проходи в ротову чи носову порожнину.

З трьох порожнин надставної труби найголовнішу ролю у творенні звуків відіграє ротова порожнина, що розташована між верхньою і нижньою щелепами, перша з яких є нерухома, а друга — рухома. В ротовій порожнині містяться такі мовні органи, як язик, зуби, м'яке і тверде піднебіння та ясна. Найдіяльнішим з них є язик.

При творенні різних звуків ротова порожнина й інші мовні органи діють по-різному. Якщо твориться голосний звук, то ротова порожнина в залежності від характеру пасивного розташування язика і губ змінює свою форму й обсяг, чим викликає різні зміни в голосі, що твориться струменем повітря, яке через зів поступає з гортані. Якщо ж твориться приголосний звук, то органи мови в ротовій порожнині діють активно, роблячи певні рухи. Положення їх відповідно змінюється й обумовлює творення того чи іншого приголосного або його відтінків.

Носова порожнина при творенні більшості мовних звуків ніякої участі не бере. При їх вимові вихід у носову порожнину закриває рухома задня частина піднебіння. При вимові ж таких звуків, як *н* і *м*, вихід у носову порожнину відкритий і струмінь повітря проходить не тільки в ротову, а й в носову порожнину, тому ці звуки мають носовий відтінок.

У творенні мовних звуків бере участь також центральна нервова система (головний мозок) як керуючий апарат при мовленні.

Робота мовних органів, спрямована на творення звуків, називається артикуляцією. Артикуляція складається з трьох частин: екскурсії (від латинського слова *excursio* — вибігання вперед), витримки й рекурсії (від латинського слова *recurcio* — іти назад). Екскурсія — це початкова фаза в артикуляції звука, полягає вона в тому, що активні органи мовного апарату розташовуються у позиції, необхідній для творення звука, й розпочинають його творення. Витримка — це центральна частина в артикуляції звука, а рекурсія — заключна; полягає вона в тому, що органи мовного апарату повертаються в своє попереднє положення.

У зв'язній мові між творенням звуків існує тісний зв'язок, а тому рекурсія попереднього звука може безпосередньо переходити в екскурсію наступного. Цим обумовлюється поширена в мові звукова асиміляція.

§10. ПОДІЛ ЗВУКІВ

Мова наша звукова. Лише за допомогою звуків, що вимовляються, ми переказуємо свої думки та почуття. Процес мовлення відбувається тоді, коли одна людина творить звуки мови, а інша сприймає їх своїм слухом. Отже, звуки — це найважливіший матеріал мови. Без них люди не могли б говорити ясно й виразно, не могли б добре одне одного розуміти.

Голосними звуками називаються такі, що утворюються тільки голосом. При вимові їх шумів домішується дуже мало, бо повітря проходить через рот вільно, без перепон, тертя зовсім незначне. Наприклад: **а, о, і, е** та ін.

Приголосними звуками називаються такі, що утворюються із сполучення голосу й шуму або з самого тільки шуму. При вимові їх видихуване повітря натрапляє на перепони, об які третєся і створює шум. Наприклад: **ж, б, р, ш, к, п** та ін.

§11. ГОЛОСНІ ЗВУКИ

В українській літературній мові є шість голосних звуків: **а, о, у, е, и, і**.

Голосні звуки розрізняються між собою тим, що вони творяться неоднаково. За місцем, де вони утворюються, виділяють три групи голосних: передні, середні й задні.

Передніми називаються такі голосні, при вимові яких спинка язика піднімається вгору й переміщується до переднього піднебіння (в передню частину ротової порожнини). Це звуки **і, е**.

Задніми називаються такі голосні, при вимові яких спинка язика піднімається вгору й переміщується до заднього піднебіння. Це звуки **а, о, у**.

Середній голосний твориться за допомогою підняття тієї частини спинки язика, що міститься між передньою і задньою частинами. Це звук **и**.

Крім того голосні звуки слід розрізнати ще залежно від того, чи губи допомагають їх вимовляти, чи ні. Голосні, що утворюються за участю губ (губи при цьому зближуються і округляються), називають заокругленими, або лябіяльними. Це звуки **о, у**.

§12. ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ

В українській літературній мові є двадцять три приголосних звуки: **б, в, г, ґ, д, дж, дз, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш**. Звук **й** називають ще напівголосним, хоч таким він буває лише в деяких позиціях (перед приголосними та в кінці слова). (Див. §14).

Приголосні звуки поділяються на чотири групи, залежно від того, який мовний орган найбільше діє при вимові їх: губні, зубні, піднебінні (язичні) і гортанні. Серед піднебінних розрізняють передньопіднебінні, середньопіднебінні і задньопіднебінні приголосні.

§13. ТАБЛИЦЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

За місцем утворення (ряд)		передній	середній	задній
За способом утворення (піднесення язика)	високі	і	и	у
	середні	е		о
	низькі			а

§14. ТАБЛИЦЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ (ПРИГОЛОСІВКИ)	Щодо місця творення:		губні		передньоязикові			задньоязикові	гортанні
			двогубні	губнозубні	зубні	яснові	твердопіднебінні	м'якопіднебінні	
	Щодо ступня отвору ротової порожнини:								
Щодо ступня отвору ротової порожнини:	проривні	давн.-глухі	п		т		ть	к	
		давн.-кі	б		д		дь	г	
	протиснені	давн.-глухі		ф	с	ш	сь	х	
		давн.-кі	в		з	ж	зь		г
	проривно-протиснені	давн.-глухі			ц	ч	ць		
		давн.-кі			дз	дж	дзь		
півд.-кряті	дзвінкі			л	р	ль рь			
	посо-плав.-ві	м		н		нь			
ПОСЕРЕДНІ ЗВУКИ (ПІВГОЛОСІВКИ)	дзвінкі	у (в)			й				

Губними називаються такі приголосні, при вимові яких найбільше діють губи. Це звуки **б, п, в, м, ф**.

Зубними називаються такі приголосні при утворенні яких найбільшу участь беруть зуби. Це звуки **д, т, з, с, ц, дз**.

Передньопіднебінними називаються приголосні, що творяться при найбільшому діянні кіпчика язика, який упирається в переднє (тверде) піднебіння. Це звуки **л, н, р, ж, ч, ш, дж**.

Задньопіднебінними називаються приголосні, при утворенні яких найбільше діє задня частина спинки язика, що впирається у заднє (м'яке) піднебіння. Це звуки **г, к, х**.

Середньопіднебінним є звук **й**. При його утворенні передня частина спинки язика підіймається до середнього піднебіння.

Гортанним називається такий приголосний, що утворюється в гортані. Це звук **г**.

Приголосні поділяються ще й залежно від того, як вони утворюються. За цими ознаками розрізняють проривні, носові, щілинні і дрижачі звуки.

Проривними називаються приголосні, що при утворенні їх повітря раптово проривається крізь замкнення мовних органів (крізь міцно стулені губи, зуби тощо). Це звуки **б, п, д, т, ц, ч, к, г**.

Носовими називаються звуки, що виникають при проходженні повітря носом (через носову порожнину). Це звуки **м, н**.

Щілинними називаються такі приголосні, при вимові яких повітря виходить крізь щілину, утворену зближеними мовними органами (зубами, губами та ін.). Це звуки **с, з, ф, ш, в, л, х, г, ж, дз, дж**.

Дрижачий (або **тремтячий**) приголосний утворюється при дрижанні язика. Це звук **р**.

За участю голосу приголосні звуки поділяються на дзвінкі і глухі.

Дзвінкими називаються такі приголосні, що вимовляються з участю голосу, при дрижанні голосників. Це звуки **б, в, г, р, д, дж, дз, ж, з, л, м, н, р**.

Глухими називаються такі приголосні, що вимовляються без участі голосу, глухо, при спокійному стані голосників. Це звуки **к, п, т, ф, х, с, ц, ч, ш**.

За слуховим сприйманням, тобто за тим, як ми чуємо звуки, виділяють ще шиплячі і свистячі приголосні.

Свистячі своєю вимовою нагадують свист. Це звуки **с, ц, з**.

Шиплячі своєю вимовою нагадують шум, шпіння. Це приголосні **ш, ч**.

Перший-ліпший звук мови треба чітко розрізнати. Кожний звук має своє призначення і не може бути замінений іншим. Заміна звука однієї групи звуком іншої групи півечить мову, робить її важкою для розуміння, через те слід уникати такої

заміни. Так от, старі люди, у яких немає зубів, не можуть вимовити зубних звуків і тоді мову їх розуміти важко. Бабуся говорить, наприклад: *Шлухайте, діти, я вам кажочку про козу-дережу рошкажу* (С. В а с и л ь ч е н к о). А правильно треба сказати: *Слухайте, діти, я вам казочку про козу-дережу розкажу*.

§15. ТВЕРДІ І М'ЯКІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ

Приголосні звуки можуть вимовлятися твердо і м'яко. М'якість приголосних утворюється підняттям середньої частини язика вгору, до піднебіння.

Пом'якшення звуків — дуже важливе явище, яке може змінювати значення слова. Наприклад: *стан — стань, кін — кінь, перелаз — перелазь*.

1. *Подивилась через перелаз — коло вашої хати нікого не видно* (П. Мирний).

2. *Скоріше перелазь, поки не оглядівся той шибенік* (П. Мирний). Можна сказати так: *Швидше перелазь через перелаз*.

§16. ЗВУКИ І БУКВИ (ЛІТЕРИ)

Звуки мови позначаються на письмі особливими знаками.

Знак, за допомогою якого позначається звук мови на письмі, зветься буквою (літерою).

За допомогою літер можна записати нашу мову. Літери пишуть і бачать їх, а звуки чують і вимовляють. Наше письмо впорядковане таким чином, що слово не завжди можна записати літерами так, як воно вимовляється. Не для кожного звука є окрема буква і не кожна буква означає лише один звук.

Зокрема, в нашому письмі є літери, кожна з яких означає по два звуки:

є	означає	й + е	(й та е)
ї	„	й + і	(й та і)
ю	„	й + у	(й та у)
я	„	й + а	(й та а)
щ	„	ш + ч	(ш та ч)

Наприклад: *світає* (= світайе), *краї* (= країї), *воювати* (= войувати), *заява* (= зайава).

Буквами *я, ю, є* на письмі позначаються голосні звуки *а, у, е* з пом'якшенням попереднього приголосного звука. Так само *ї* пом'якшує попередній приголосний звук.

Наприклад: *земля* (= земльа), *клювати* (= кльувати), *люди* (= льуди), *лікар* (= льікар).

У нашому письмі є й такі звуки, що кожний з них позначається двома буквами: *дз, дж*. Наприклад: *дзвін, ходжу, воджу*.

Навіяки, є така буква, що ніякому звукові не відповідає, а служить лише знаком для передачі пом'якшення звуків. Це **ь** (знак м'якшення).

Українське письмо має певну кількість букв, якими користується сучасна українська загальнонародна мова. Всіх букв — 33.

Букви (літери), розташовані в певному прийнятому порядку, називаються абеткою (або алфавитом).

У кожній букви нашого алфавиту є своя назва.

УКРАЇНЬКА АЗБУКА (АБЕТКА)

Друковані букви	Назва букв	Друковані букви	Назва букв
А а	а	Н н	ен
Б б	бе	О о	о
В в	ве	П п	пе
Г г	ге	Р р	ер
Ґ ґ	ґе	С с	ес
Д д	де	Т т	те
Е е	е	У у	у
Є є	їе	Ф ф	еф
Ж ж	же	Х х	ха
З з	зе	Ц ц	це
И и	и	Ч ч	че
І і	і	Ш ш	ше
Ї ї	їі	Щ щ	шче
Й й	йот	Ю ю	йу
К к	ка	Я я	їа
Л л	ел	Ь ь	їр або знак м'якшення
М м	ем		

Не належать до азбуки: 1) складені букви **дз, дж**; 2) знак наголосу (') і 3) апостроф (').

§17. АПОСТРОФ (')

Щоб зазначити, що **я, е, ю, ї** мають значення **йа, йе, йу, йі**, себто, що вони вимовляються як на початку слова (**Я**года), ставимо між ними і приголосними апостроф. Це буває:

1. по губних (**п, б, в, м, ф**), перед **я, ю, е, ї**: **в'яжу, ф'юкати. в'їзд, в'їхати. п'яний, п'ю, б'ю, б'є, п'ять, здоров'я, в'юн, м'ясо, тім'ї, безр'їб'ї**; але без апострофа пишемо **святий, цвях, рїздвяний, тьмїний...**, де перед губним стоїть приголосна; коли ж приголосна перед губним належить до приростка, апостроф пишеться так само, як і в слові без приростка, напр.: **зв'язати, бо в'язати. зв'яліти, бо — в'ялий, сп'яніти, бо — п'яний, розм'якшити, бо — м'якшити...**

2. у деяких словах після **р**, а саме: а) в іменниках серед. роду (пор. §. 54) таких, як: **подвір'я, пір'я, на подвір'ї, зневір'ям**; б) в орудн. одн. жін. іменників: **матір'ю**; в) у слові **бур'ян**; скрізь тут чуємо іншу вимову (**бур'ян = бур'ян, пір'я = пір'я** і т. д), ніж у словах таких, як: **рябий (= р'ябий), рясний (= р'ясний), б'уря (= бур'я), говор'ю (= говор'ю)** і т. д.;

3. після приростків, що кінчаються приголосною перед **я, е, ю, ї**, напр.: **з'явитися, з'ява** (але **з'ява** в риби), **з'явище, з'ясувати, роз'юшити, під'язікий, з'єднаний, об'єднати, під'юджувати, з'їхати, від'їхати, з'їсти** і ін.;

4. у запозичених словах після чужих приростків (латинських) **об-, суб-**, напр.: **об'єкт, суб'єкт**, і т. д.;

5. у таких чужих словах, як: **д'Ан'унціо, д'Ак'оста, О'К'оннор, О'Дваср** і т. д.

Зате в запозичених словах після губних та **р**, як далі йде **ю**, яким передаємо нім. **ü** або франц. **u** (пор. §. 64), апострофа не пишемо, напр.: **В'юртемберг, М'юллер, бюр'о, бюдж'ет, Бельв'ю, Брюсс'ель** і т. д.; так само пишемо російські, білоруські та польські імена власні теж без апострофа: **П'енза, В'етл'уга, В'яз'емський, П'яст, Б'ядуля**; але — **п'єса, п'єдест'аль, П'єр, Б'єрнст'єрне**.

§18. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

Ортоепія вивчає норми усної мови. Вона подає правила вимови, які усталилися в живому спілкуванні людей і відбиті літературною мовою.

Знання ортоепічних правил допомагає краще висловлювати думки. Правильна вимова робить мовлення яснішим і легшим для розуміння. Це особливо важливо, коли усна мова призначена для широкого кола слухачів: у промовах, лекціях, у театрі, через радіо, при деклямації і т. д. Правильна й виразна мова сприяє ясності і зрозумілості сказаного. Хибна й невиразна вимова шкодить змістові висловлення, дезорганізує увагу слухача.

Ортоепія вивчає не тільки окремі звуки і звукосполучення. Установлюється вимова ще й більших виголошуваних одиниць: словосполучень, частин речень і цілих речень. Крім того, ортоепія вивчає також наголошування (наголоси), різноманітні підвищення і зниження голосу (інтонація).

§19. ІНТОНАЦІЯ

Ціле речення вимовляється неоднаково: у певних місцях голос або підвищується, або спадає.

Зміни висоти голосу при вимові називаються **інтонацією**.

Окремі зупинки при вимові речення називаються **павзами**.

Прості будовою речення вимовляються так, що в них є одна інтонаційна верхівка (підвищення голосу) і спадання його в кінці. Наприклад: 1. *Уся хатина сповнена сонцем* (М. Коцюбинський). 2. *Теплим весняним ранком Іван пішов на полонину* (М. Коцюбинський).

У першому реченні інтонаційна верхівка лежить після другого слова, а в другому реченні — після третього. Наприкінці кожного речення голос спадає.

Бувають речення, в яких інтонація значно складніша: у них виявляється кілька підвищень і спадань голосу. Наприклад: *Закурились верхи, закуталось небо, і в сірій мряці пропали гори* (М. Коцюбинський). Тут є три частини з своїми інтонаційними

верхівками, відмежованими трьома павзами (на письмі — комами).

Залежно від інтонаційної вимови розрізняють три види речень: розповідні, питальні й окличні.

Речення, в якому про щось розповідається, повідомляється, називають **розповідним**. Воно вимовляється із зниженою в кінці інтонацією. Наприклад: *Я дійшов свого зросту і сили* (П. Тичина).

Речення, в якому висловлено питання, називають **питальним**. Воно вимовляється з сильною павзою після тих слів, що в них міститься питання. Наприклад: 1. *Нащо здалися вам царі?* (Т. Шевченко). 2. *Ой зозуле, зозуленько, нащо ти кувала?* (Т. Шевченко).

Речення, в якому висловлено сильне почуття (заклик, радість, подив і т. п.), називається **окличним**. Воно вимовляється з сильним піднесенням голосу (з підкресленням) на тих словах, що означають оклик. Наприклад: 1. *Ми юний і радісний рід!* (В. Сосюра). 2. *З хорощим ранком, юносте моє!* (В. Сосюра).

Після розповідного речення ставиться крапка (.), після питального — знак питання (?), після окличного — знак оклику (!).

Зміна інтонації може змінювати зміст речення, вносячи той або інший новий відтінок. Так, наприклад, зміст речення *Ми проходили далекими берегами* можна кількаразово змінити залежно від того, з якою інтонацією його вимовляти:

1. *Ми проходили далекими берегами.*
2. *Ми проходили далекими берегами.*
3. *Ми проходили далекими берегами.*
4. *Ми проходили далекими берегами.*

У першому випадку вимовляється піднесеним тоном слово *ми*, в реченні підкреслено, що проходили *ми*, а не хтось інший. У другому, — що *проходили*, а не проїжджали. У третьому, — що проходили *далекими*, а не близькими берегами. У четвертому, — що проходили *берегами*, а не іншими місцями.

Одне й те саме речення може набувати іншого змісту залежно від інтонації:

Був соняшний день (розповідне речення).

Був соняшний день! (окличне речення).

Був соняшний день? (питальне речення).

Речення зовсім змінює зміст залежно від місця в ньому павзи:

1. *Дорога була зіпсована вся, засніжена.*
2. *Дорога була зіпсована, вся засніжена.*

У першому прикладі (з павзою після четвертого слова) сказано, що *вся дорога зіпсована*. У другому (з павзою після третього слова) сказано, що *вся дорога засніжена*.

Інтонація має особливо велике значення в мистецькій мові. За допомогою інтонації майстри мистецького слова передають часто найтонші відтінки змісту і почуття. Наприклад:

1. Волі, волі!
Братерства братнього!
(Т. Шевченко).
2. Утікл.. нема! Сина, сина
Батько одцурався!
(Т. Шевченко).

Тут у першому прикладі інтонацією висловлено благання, прохання; у другому — розпачливу схвильованість, жаль.

§20. СКЛАД І НАГОЛОС

Людина розмовляє і дихає одночасно, отже її органи повинні виконувати відразу дві роботи. Через те, щоб разом з мовленням можна було й дихати, слова вимовляються окремими невеликими частками. Кожна така звукова частка супроводжується окремими поштовхами видихуваного з легенів повітря.

Частина слова, яку можна вимовляти одним поштовхом видихуваного повітря, зветься складом.

У складі може бути один або кілька звуків. Одним складотворчим звуком виступає лише голосний. Самі приголосні складів не творять. Здебільшого склади творяться одним голосним у сполученні з приголосними. Наприклад: *го-ра*, *хма-ра*, *сон-це*, *де-ре-во*, *від-по-чи-нок*, *хо-ди-ти* і т. д.

Треба розрізняти відкриті й закриті склади.

Відкритим називається склад, що закінчується на голосний звук. Наприклад: *го-ло-ва*, *сто-ли*, *ру-ка*, *до-ро-га*.

Закритим називається склад, що закінчується на приголосний. Наприклад: *кол-госп*, *руш-ник*, *кін-чик*.

Слова можуть бути односкладові, двоскладові, трискладові і т. д.: *рух*, *віз*, *степ*; *ко-лос*; *ву-ли-ця*, *бу-ди-нок*; *пе-ре-мо-га*.

Переносити слова з рядка в рядок можна тільки по складах. Наприклад: *пше-ни-ця*.

Якщо слово має два або більше складів, то не всі склади вимовляються однаково. Один з них вимовляється з більшою силою голосу, ніж інші.

Вимова одного якогонебудь складу з більшою силою проти інших називається наголосом.

Склад, виділений наголосом, зветься наголосним. Усі інші склади слова називаються ненаголосними.

§21. НАГОЛОС

Вступні уваги Наголос в українській мові вільний, себто не однаковий в усіх словах і формах, як то буває по інших мовах (напр., у французькій на останньому складі; у польській на передостанньому; на другому або третьому від кінця складі в старолатинській). Як до слова або як до форми його в українській мові наголос може бути і на останньому складі, напр., *гірки'й, учитель', попродава'в*, і на передостанньому, напр., *гірке'нький, учи'тель, попродава'ли*, і на третьому від кінця напр., *гірке'сенький, учи'теля, попро'дали*, і ще далі від кінця, напр., *ви'продали, ла'стівочка, ви'пробуваний*. У своїй основі цей вільний наголос в українській мові давньослов'янського походження, тільки ж ні в народній українській мові, ні в літературній він не цілком сталий, тобто не завжди те чи те слово вимовляється з тим самим наголосом. В Західній Україні, напр., кажуть *донька'*, в Східній *до'нька*, в самій літературній мові раз скажуть *прине'сти*, другий *принести'*, то *ба'йдуже*, то *байду'же*, то *байдуже'*. Подекуди такий хисткий наголос і в окремих словах і навіть у цілих рядах їх певно ще довго буде власливий літературній мові, але багато в ній уже й таких наголосів, що їх можна вважати хоч за зовсім тверду норму, хоч за більш-менш певну тенденцію.

На наголосах окремих слів, коли в мові взагалі вільний наголос, певна річ, нема чого спинятися, бож так довелось б подати словник усіх слів. Ми спинимось лише на певних рядах слів, де наголос або однаковий і сталий, або хоч намагається стати однаковим і сталим, а під рядами розумітимемо такі групи слів, що об'єднані чимось спільним, напр., однаковим наростком, приростком, чи то однакової форми. Чимало таких уваг щодо місця наголосу в певних рядах слів розкидано в попередніх розділах і параграфах, але тут ми зведемо все те до купи, додаючи й нове, не відмічене раніше. Звичайно, уважніше поставимось до таких рядів, що мають більш практичне значення. (Див. також § 31).

Наголос в іменниках Сталий наголос в іменниках найбільше зв'язаний з певними наростками, приростками й словозміною, також іноді й після прийменників тощо.

Щодо приростків в іменниках, то іноді вони беруть на себе наголос:

а) В іменниках жіночого роду на *-а*, коли перед цим закінченням група приголосних дуже часто, (майже завжди)

наголос падає на приросток: за'га́дка, пі́дпірка, на'кидка, ро'зрізка, при'казка, по'вістка, за'ма́зка, за'пійска, пі́дкладка, про'стилка, на'гінка, по'хвалка, за'куска, на'шивка, по'кришка, за'шіпка, за'в'язка, про'різка, ро'зпійска, пі́дбійка, за'вичка, пі́дв'язка, повітка, при'ключка, пере'пічка, пере'куска, ви'гадка, пере'тинка, про'тинка, про'весна, на'зва, відо'зва, при'спа, прі'рва і баг. ін., також за'га́дочка, про'стилочка...

б) В іменниках чоловічого роду з приростком наголос переважно падає на наросток: за'клик, до'пит, ро'згляд, пере'гляд, на'мір, о'гляд, спо'мин, на'клеп, ро'зпад, ро'змір, на'від, за'спів, про'пад, за'хід, за'їзд, по'слух, пере'страх, пере'ляк, пере'спів, пере'дсвіт, ро'злад (але розла'ддя), бе'злад (але безла'ддя), по'рух (але пору'ха), відгомін, за'говір, за'колот, до'говір, по'хорон, по'вороз, по'голос, ви'молот, ро'зголос, на'голос і т. ін.

Часто також і в іменниках із наростком: ро'звиток, за'тишок, на'прямок, про'лісок, на'росток, пі́дсвинок, на'мордень, при'корень, на'ростень, пере'вертень, за'бережень, пере'горок, недо'биток, недо'гризок, недо'робок, недо'ляшок і т. ін., при'ваб (але прива'ба), ро'злив (але розли'ва) тощо. Так само і з не-: не'люб, не'лад, не'люд, не'христ, не'стям (але нестя'ма), недо'ук, непо'слух) і т. ін.

Теж і в схожих іменниках жіночого роду на приголосний: по'гань, по'кидь, здо'бич, па'морозь, на'волюч, про'золоть, о'желедь (але ожеле'диця), не'гідь, не'міч, не'сить, не'хіть, не'чисть, не'теч (але нете'ча), не'хворощ (але нехворо'ща), по'суш, (але посу'ха), по'терть (але потеру'ха).

Відмінюючись, іменники часто змінюють і наголос, але при цім дуже часто не можна вказати правил чергування наголосів, напр., коли, за яких умов в іменниках чоловічого роду односкладових у множині наголос буде на закінченні, а коли на корені, або коли двоскладові іменники жіночого роду на -а', -я' в знахідному однини змінюють наголос, а коли ні:

стіг — стоги'	вода' — во'ду
зять — зяті'	земля' — зе'млю
але	але
ріг — ро'ги	сестра' — сестру'
кінь — ко'ні	стерня' — стерню'

Тільки в деяких випадках можна вказати на деяку послідовність у цілих рядах іменників наголосових явищ при їх відмінюванні:

а) В іменниках жіночого роду на -а, -я і групою приго-

лосних перед закінченням із кореня або приростка наголос пересувається в множині на закінчення:

<i>кни́жка</i>	— <i>книжки́, книжо́к...</i>
<i>зі́рка</i>	— <i>зірки́, зіро́к...</i>
<i>копі́йка</i>	— <i>копійки́, копійо́к...</i>
<i>пі́сня</i>	— <i>пісні́, пісе́нь...</i>
<i>пі́сенька</i>	— <i>пісеньки́, пісеньо́к...</i>
<i>учи́телька</i>	— <i>учительки́, учительо́к...</i>
<i>за́писка</i>	— <i>записки́, запи́со́к...</i>
<i>ла́стівка</i>	— <i>ластівки́, ластіво́к...</i>
<i>ла́стівочка</i>	— <i>ластівочки́, ластіво́чок...</i>
<i>гові́рка</i>	— <i>говірки́, говіро́к...</i>
<i>ма́рка</i>	— <i>ма́рки, ма́рок...</i>
<i>ша́бля</i>	— <i>шаблі́, шабе́ль...</i>
<i>друка́рня</i>	— <i>друка́рні, друка́рень...</i>

Ця зміна наголосу охоплює дуже багато подібних іменників, хоч все ж таки не можна сказати, що вона цілком послідовна, бо є й такі слова, де наголос не пересувається:

<i>на́зва</i>	— <i>на́зви, на́зов...</i>
<i>кро́ква</i>	— <i>кро́кви, кро́ков...</i>
<i>ви́шня</i>	— <i>ви́шні, ви́ше́нь...</i> і деякі інші.

Зокрема звичайно наголос не пересувається в множині іменників жіночого роду здрібніло-пестливих від двоскладових іменників із наголосом на закінченні:

<i>рука́</i>	— <i>ру́чка — ручки́ — руче́нки — ручечки</i>
<i>нога́</i>	— <i>ні́жка — ні́жки — ні́женьки</i>
<i>коза́</i>	— <i>кі́зка — кі́зки — кі́зоньки</i> тощо.

б) В іменниках чоловічого роду при відмінюванні їх, надто ж у множині, наголос часто пересувається, але точніше визначити правила на те, як саме і коли, за яких умов пересувається, коли ні, трудно, ба навіть неможливо на більші ряди іменників і можливо хібащо на малі. В іменниках однокладових дуже часто наголос у множині падає на закінчення: *ліси́, вітри́, степи́, стовпи́, плуги́, гаї́, краї́* і т. ін., щождо іменників дво-, трискладових тощо, що в множині приймають іще нові склади закінчення, то тут слід указати на таку основну тенденцію в мові: у множині наголос найменше схильний пересуватися на закінчення тоді, коли в однині він падає на один із середніх (не крайніх) складів слова чи його форм, а так само наголос на приростку звичайно затримує наголос в усіх формах, в інших же випадках наголос у множині звичайно падає на закінчення.

От приклади:

голу'бчик, голу'бчика... — голу'бчики, голу'бчиків...
 ставо'чок, ставо'чка... — ставо'чки, ставо'чків...
 моро'з, моро'зу... — моро'зи, моро'зів...
 папі'р, папе'ру... — папе'ри, папе'рів...
 байра'к, байра'ку... — байра'ки, байра'ків...
 горо'д, горо'ду... — горо'ди, горо'дів...
 горо'дець, горо'дця... — горо'дці, горо'дців...
 буди'нок, буди'нка... — буди'нки, буди'нків...
 міня'йло, міня'йла... — міня'йли, міня'йлів...
 порі'г, поро'га... — поро'ги, поро'гів...
 ведмі'дь, ведме'дя... — ведме'ді, ведме'дів...
 наро'д, наро'ду... — наро'ди, наро'дів...
 ячмі'нь, ячме'ню... — ячме'ні, ячме'нів...
 запоро'жець, запоро'жця... — запоро'жці, запоро'жців...
 злочи'нець, злочи'нця... — злочи'нці, злочи'нців...
 перемо'жець, перемо'жця... — перемо'жці, перемо'жців...
 попи'хач, попи'хача... — попи'хачі, попи'хачів...
 перекла'дач, перекла'дача... — перекла'дачі, перекла'дачів...
 пала'ц, пала'цу... — пала'ци, пала'ців...
 кушні'р, кушні'ра... — кушні'рі, кушні'рів...
 руко'пис, руко'пису... — руко'писи, руко'писів...
 міхоно'ша, міхоно'ші... — міхоно'ші, міхоно'шам...

і баг. ін., як також

на'хил, на'хилу... — на'хили, на'хилів...
 ви'гін, ви'гону... — ви'гони, ви'гонів...
 за'куток, за'кутка... — за'кутки, за'кутків...
 при'город, при'городу... — при'городи, при'городів...
 на'гомос, на'гомосу... — на'гомоси, на'гомосів...
 пі'дсвинок, пі'дсвинка... — пі'дсвинки, пі'дсвинків...
 пере'горок, пере'горка... — пере'горки, пере'горків...
 недо'биток, недо'битка... — недо'битки, недо'битків...
 ві'дгомін, ві'дгомону... — ві'дгомони, ві'дгомонів...
 пра'дід, пра'діда... — пра'діди, пра'дідів...
 про'лісок, про'ліска... — про'ліски, про'лісків...
 ро'збовток, ро'збовтка... — ро'збовтки, ро'збовтків...
 су'пісок, су'піску... — су'піски, су'пісків...

і баг. ін., але не так в інших словах:

го'луб, го'луба... — голуби', голубі'в...
 о'кунь, о'куня... — окуні', окуні'в...
 ба'тько, ба'тька... — батьки', батькі'в...
 жо'лудь, жо'лудя... — жолуді', жолуді'в...
 ле'бідь, ле'беда... — ле'беді', ле'беді'в...
 ве'чір, ве'чора... — вечори', вечорі'в...
 бе'рег, бе'рега... — береги', берегі'в...
 го'лос, го'лосу... — голоси', голосі'в...

со'кл, со'кола... — соколи', соколів'в...
 пе'рстень, пе'рсня... — персні' (і перстені'), персні'в
 мі'сяць, мі'сяця... — місяці', місяці'в... (і перстенів'в)...
 сто'ляр, сто'ляра... — столярі', столярів'в...
 сто'рож, сто'рожа... — сторожі', сторожі'в...
 хо'лод, хо'лоду... — холоди', холодів'в...
 бо'ндар, бо'ндаря... — бондарі', бондарів'в...
 лі'кар, лі'каря... — лікарі', лікарів'в...
 па'рубok, па'рубка... — парубки', парубків'в...
 тра'ктор, тра'ктора... — трактори', тракторів'в...
 те'нор, те'нора... — тенори', тенорів'в...
 ста'роста, ста'рости... — старости', старостів'в...

і баг. ін., не кажучи вже за такі, що і в однині в непрямих відмінках переносять наголос на закінчення, як от

проводи'р, проводи'ря... — проводи'р', проводи'рів'в...
 ора'ч, ора'ча... — орачі', орачів'в...
 солове'й, солов'я... — солов'ї', солов'їв'в...
 робітни'к, робітника'... — робітники', робітників'в... тощо.

Ухилення від наведених типів наголосу в іменниках чоловічого роду бувають і більші, коли цілі одноманітні групи слів з іншими наголосами відмінюються, і менші в окремих словах. До перших належать іменники зі здрібнілим наростком -ик, з ненаголошеними -ень, -ець, бо в них з першого складу наголос у множині не переходить на закінчення:

ко'ник, ко'ника...	— ко'ники, ко'ників'в...
го'рбик, го'рбика...	— го'рбики, го'рбиків'в...
но'сик, но'сика...	— но'сики, но'сиків'в...
кра'сень, кра'сня...	— кра'сні, кра'снів'в...
у'чень, у'чня...	— у'чні, у'чнів'в...
ду'рень, ду'рня...	— ду'рні, ду'рнів'в...
хло'пець, хло'пця...	— хло'пці, хло'пців'в...
бра'нець, бра'нця...	— бра'нці, бра'нців'в...
ме'шканець, ме'шканця...	— ме'шканці, ме'шканців'в...

і т. ін., до других такі слова, як напр.,

това'риш, това'риша...	— товариші', товариші'в...
очере'т, очере'ту...	— очереті', очеретів'в...
учи'тель, учи'теля...	— учителі', учителів'в...
мо'лот, мо'лота...	— мо'лоти, мо'лотів'в...

(тут треба б това'риші, молоти' тощо). Зрідка трапляються і такі наголоси, як ко'зир, ко'зиря... — кози'рі, кози'рів тощо.

Наголос присвійних прикметників на -ів завжди такий, як у родовому однині, отже інший супроти форм родового множини в тих самих випадках, коли він інший в однині супроти множини:

си'нів (прикм.) — *сині'в* (род. мн. імен.)

бра'тів — *браті'в*

со'колів — *соколі'в*

ба'тьків — *батькі'в* і т. ін.

в) В іменниках середнього роду наголос досить рухливий, надто щодо однини-множини, і тут можна вказати деякі то більш, то менш послідовні правила й тенденції.

Поперше двоскладові іменники середн. роду на -о, -е звичайно мають різний наголос в однині й множині:

<i>сі'но, сі'на...</i>	— <i>сіна', сіна'ми...</i>
<i>ди'во, ди'ва...</i>	— <i>дива', дива'м...</i>
<i>пле'со, пле'са...</i>	— <i>плеса', плеса'м...</i>
<i>ма'сло, ма'сла...</i>	— <i>ма'сла, ма'сла м...</i>
<i>чу'до, чу'да...</i>	— <i>чúда, чúда м... і чудеса́</i>
<i>жлу'кто, жлу'кта...</i>	— <i>жлукта', жлукта'м...</i>
<i>па'смо, па'сма...</i>	— <i>па'сма, па'сма м...</i>
<i>мі'сце, мі'сця...</i>	— <i>мі'сця, мі'сця'м...</i>
<i>мо'ря, мо'ря...</i>	— <i>моря', моря'ми...</i>

і т. ін. і навіть (зрідка)

<i>зі'лля, зі'ллю...</i>	— <i>зілля', зілля'в...</i>
<i>збі'жжя, збі'жжям...</i>	— <i>збіжжя', збіжжя'м...</i>
<i>зна'ння, зна'нню...</i>	— <i>знання', знання'м...</i>
<i>ца'рство, ца'рства...</i>	— <i>ца'рства', ца'рства'м...</i>

і навпаки в таких, як от

<i>вікно', вікна'...</i>	— <i>ві'кна, ві'кон...</i>
<i>рядно', рядна'...</i>	— <i>ря'дна, ря'днам...</i>
<i>кубло', кубла'...</i>	— <i>ку'бла, ку'блам...</i>
<i>майно', майна'...</i>	— <i>ма'йна, ма'йнам...</i>
<i>стегно', стегна'...</i>	— <i>сте'гна, сте'гон...</i>
<i>плічко', плічка'...</i>	— <i>плі'чка, плі'чками...</i>
<i>стебло', стебла'...</i>	— <i>сте'бла, сте'бел...</i>
<i>чоло', чола'...</i>	— <i>чо'ла, чо'лам...</i>
<i>пірце', пірця'...</i>	— <i>пі'рця, пі'рцям...</i>
<i>кільце', кільця'...</i>	— <i>кі'льця, кі'льцям...</i>
<i>де'нце', де'нця'...</i>	— <i>де'нця, де'нцям...</i>

тощо, а такі як, *зе'рно, зе'рна...* — *зе'рна, зе'рнам...* пояснюються подвійністю наголосу в однині *зе'рно* і *зерно'* (отож, власне, слід би визнати поправнішим наголос *зерно'*, як і в Шевч. „у нас нема зерна' неправди за собою...“). У слові *ву'хо, ву'ха...* — *ву'ха, ву'хам...* наголос у множині такий з аналогії до колишньої двоїни *ву'ші*, а так само і в здрібнілому *ву'шко, ву'шка...* — *ву'шка, ву'шкам...* (тим паче, що є й *вушко'*).

Дещо подібне бачимо і в іменників жіночого роду двоскладових на **-а, -я**, тільки в них чергування наголосів однобоке, а саме в них у множині наголос пересувається з закінчення на корінь, але не навпаки: *земля'* — *зе'млі*, *зоря'* — *зо'рі*, *сестра'* — *се'стри*, *дочка'* — *до'чки*, *верба'* — *ве'рби*, *доба'* — *до'би*, *бджола'* — *бджо'ли*, *петля'* — *пе'тлі*, *люшня'* — *лю'шні*, *межа'* — *ме'жі*, *орда'* — *о'рди*, *мітла'* — *мі'тлі*, *віха'* — *ві'хи*, *ріля'* — *рі'ллі* тощо, але *ске'ля* — *ске'лі*, *жа'ба* — *жа'бі* і т. ін., є так само і інші форми множини: *зе'млями*, *до'чками*, *ве'рбами*... (як і *го'рами*, *го'ловами*...), хоч не послідовно, бо *орда'ми*, *в'сльоза'х* тощо.

Подруге в трискладових (чи ще на більше складів) іменників середнього роду на **-о, -е** у множині наголос звичайно буде на середніх складах, пересуваючись таким чином чи з початкового, чи з останнього:

<i>ре'шето, ре'шета...</i>	— <i>реше'та, реші'т, реше'тами...</i>
<i>о'зеро, о'зера...</i>	— <i>озе'ра, озе'рам...</i>
<i>дзе'ркало, дзе'ркала...</i>	— <i>дзерка'ла, дзерка'лам...</i>
<i>де'рево, де'рева...</i>	— <i>дере'ва, дере'вам...</i> (також і <i>дерева'...</i>)
<i>пря'диво, пря'дива...</i>	— <i>пряди'ва, пряди'вам...</i>
<i>ко'лесо, ко'леса...</i>	— <i>коле'са, колі'с...</i>
<i>полотно', полотна'...</i>	— <i>поло'тна, поло'тен...</i>
<i>джерело', джерела'...</i>	— <i>джере'ла, джере'лам...</i> (а не

„джерела“ або „джерелá“, як іноді неправильно кажуть).

<i>долого', долога'...</i>	— <i>доло'та, доло'там...</i>
<i>стремено', стремена'...</i>	— <i>стреме'на, стреме'нам...</i>
<i>помело', помела'...</i>	— <i>пome'ла, пome'лам...</i>
<i>деревце', деревця'...</i>	— <i>дере'вця, дере'вцям...</i>

і т. ін., а так само, звичайно, коли і в однині наголос на середніх складах:

<i>слове'чко, словечка...</i>	— <i>слове'чка, словечкам...</i>
<i>колі'нце, колі'нця...</i>	— <i>колі'нця, колі'нець...</i>
<i>кружа'ло, кружа'ла...</i>	— <i>кружа'ла, кружа'лам...</i>
<i>кача'тко, кача'тка...</i>	— <i>кача'тка, кача'ткам...</i>
<i>верете'но, верете'на...</i>	— <i>верете'на, вереті'н...</i>
<i>місте'чко, місте'чка...</i>	— <i>місте'чка, місте'чкам...</i>
<i>боло'то, боло'та...</i>	— <i>боло'та, боло'там...</i>
<i>сіде'лечко, сіде'лечка...</i>	— <i>сіде'лечка, сіде'лечок...</i>
<i>нами'сто, нами'ста...</i>	— <i>нами'ста, нами'стам...</i>

і т. ін. Не підлягають цим правилам іменники на **-ище, -исько**: *ра'тище, ра'тища...* — *ра'тища, ра'тищ...*, *я'вище, я'вища...* — *я'вища, я'вищам...* тощо — див. наросток **-ище** та деякі окремі слова: *я'блуко, я'блука...* — *я'блука, я'блукам...*

Потрете в іменниках середнь. роду віддієслівних на **-ння**

наголос звичайно буває такий, як у відповідного дієменника, крім тільки тих іменників, що походять від дієприкметників на *-ений*. Так, напр., від дієслова *пита́ти* — *пита́ння*, *чита́ти* — *чита́ння*, *видава́ти* — *видава́ння*, *занадба́ти* — *занадба́ння*, *утри́мувати* — *утри́мування*, *роз'єдна́ти* — *роз'єдна́ння*, *намага́тися* — *намага́ння*, *перекона́тися* — *перекона́ння*, *ужива́ти* — *ужива́ння*, *ми́лувати* — *ми́лування*, *си́лувати* — *си́лування*, *насто́ювати* — *насто́ювання*, *запере́чувати* — *запере́чування*, *ки́дати* — *ки́дання*, *умі́ти* — *умі́ння* і т. ін., а що до тих дієслів, що від них дієприкметники будуть на закінчення *-ений*, то наголос в іменників від таких дієприкметників буде звичайно на *-і́ння*, або передніше, коли це закінчення з наростком буде *-ення*: *несі́ння*, але *не́сення*, *ході́ння*, але *роzkо́дження* і т. ін.

Від цих наголосових норм іноді ухиляються іменники середнь. роду, надто тоді, коли вони й значенням ухиляються від звичайних віддієслівних іменників на *-ння*, зокрема ж коли набувають більше матеріяльного значення, напр.: *ришто́вання* (тобто дошки, дрючки тощо), *муро́вання* (мур), *вида́ння* (книги), *дапня́* (отрута), *драння́* (лахи), *ві́гчання*. Проте від дієслів типу *прати*, *спати*, *ткати* і взагалі звичайні іменники з наголосом на закінченні незалежно від значення: *прання́*, *спання́*, *ткання́*, надто ж на *-ття*: *буття́*, *життя́*, *шиття́*, *биття́*, *знаття́*, *лиття́*, *чуття́*, *каяття́*, *вороття́*, *молоття́*, *взуття́*, *тертя́*.

У словосполученнях числівників із іменниками виникають деякі наголосові явища, а саме:

а) При числівниках *два*, *дві*, *обидва*, *обидві*, *три*, *чотири* в іменниках наголос звичайно буває такий, як у родовому відмінку однини того слова, отже в тих іменниках, що в множині мають інший наголос проти однини, наголос змінюється в таких формах, що при названих числівниках цілком спадаються з закінченням називного множини:

син, *си́на* — *сини́* — *два си́ни*
со́кіл, *со́кола* — *соколи́* — *три со́коли*
учи́тель, *учи́теля* — *учителі́* — *обидва вчи́тели*
това́риш, *това́риша* — *товариші́* — *чотири това́риші*
ла́стівка, *ла́стівки* — *ла́стівки́* — *дві ла́стівки*
друка́рня, *друка́рні* — *друка́рні* — *обидві друка́рні*
верба́, *верби́* — *ве́рби* — *три верби́* (*вербі́*)
пле́со, *пле́са* — *плеса́* — *два пле́са*
гніздо́, *гнізда́* — *гнізда́* — *обидва гнізда́*
доло́то, *доло́та*, — *доло́та* — *три доло́та*
ре́шето, *ре́шета* — *реше́та* — *чотири реше́та* і т. ін.

б) При числівниках *п'ять, шість, сім... тисяча* буває родовий множини іменника з звичайним наголосом (*п'ять сині'в...*), алеж ті іменники жіночого роду, що в множині мають відмінний супроти однини наголос, при цих числівниках приймають такий наголос, як в однині: *п'ять бо'чок, сім за'щіпок, кни'жок сто, га'лок з десять і т. ін.* (але багато *книжо'к, мало друкáрень* тощо).

Крім усього цього зрідка подибується в мові ще перенесення наголосу з іменника на керівний прийменник: *по' голові, на' сміх, по' світу, перед світом, о'б землю, на' поле, під руки, на' осінь, на' зиму, під осінь, на' літо* тощо. Здебільшого такі сполучення мають характер прислівників (порівн. *на'двечір*).

5. Досить сталий наголос у деяких складних іменниках, а саме він падає майже завжди на дієслівну частину такого слова: *хліборо'б, корої'да, червото'чина, душогу'бник, сухості'й, дури'світ* і т. ін. і т. ін. Слід також відмітити, що в прізвищах помічається тенденція вирівнювати наголос у таких, напр., випадках, як *Сковорода' — Сковороду'* (а не прізвище-*ско'вороду*), *Лобода' — Лободу'*.

У прикметниках сталий або більш-менш сталий наголос буває далеко рідше, ніж в іменниках. Із прикметникових наростків досить послідовно бувають наголошені *-а'вий, -я'вий* при прикметникових пнях, *-а'рний, -я'рний* (в чужих словах), *-а'стий, -я'стий, -е'зний, -е'нний, -е'цький* у згрубілих словах, *-е'сенький, -и'тий, -і'ший* у 2. ступені прикметників. Крім того подекуди наголосом розрізняється значення прикметників на *-ний, на -ова, на -ів*, а також відрізняються прикметники від діеприкметників: *пече'ний — пе'чений —*

У складних прикметників наголос завжди падає на пень другого складника: *багатоли'стий, доморо'бний, клишоно'гий, жовтогаря'чий*.

У дієсловах наростки, приростки і певні дієслівні форми в більших чи менших групах визначають наголос, при тім іноді дуже послідовно (без винятків).

З дієслівних наростків у наголос уносять послідовність *-ону'-, -ота'- й -оті'-*, бо всі дієслова з такими наростками щодо наголосу цілком однакові, напр.:

стукону'ти — стукону' стуконе'ш..., стуконе'мо'...
гуркота'ти — гуркочу' гурко'чеш..., гурко'чемо'...
гуркоті'ти — гуркочу' гуркоти'ш..., гуркотимо'...

Дуже складний наголос у дієсловах при певних приростках, коли наголосом розрізняються доконані й недоконані форми (часто в цім беруть участь ще й наростки): *ви'носити — вино'сити, збі'гаю — збіга'ю, прої'здити — проїзди'ти* і т. ін. — Приросток *ви-* в доконаних дієсловах завжди має наголос на собі.

Про перенесення наголосу з наростка *-я-, -и-, -і-* на корінь під впливом приростка в деяких дієсловах (*мовча'ти — замо'вчати...*) треба ще додати:

стоя'ти — посто'яти

багаті'ти — забага'тіти (і забагаті'ти)

сині'ти — поси'ніти (але засині'ти, побілі'ти, почорні'ти, похворі'ти, захворі'ти...)

При особових, числових і часових змінах дієслів слід відмітити такі наголосові явища:

а) Коли у формах дійсного способу наголос буває на закінченні, то в першій і другій особі множини він падає на останній склад:

беру', бере'ш... — беремо', берете'

кричу' кричи'ш... — кричимо', кричите' і т. ін.

Слід уникати діалектичних форм *бере'мо, бере'те* тощо.

б) У тих дієсловах, де в минулому часі в формах жіночого роду однини наголос падає на закінчення, він буде на закінченні і в інших формах минулого часу: *дали', дало', пили', були', взяли', пливли', лили', гнили', жили', кляли', нап'яли'* тощо.

в) Навпаки, в дієсловах із випадним голосним у корені за наголосом у множині на другому від кінця складі такий самий наголос буде і в жіночому роді однини: *бра'ла, жда'ла, спа'ла, рва'ла, зва'ла, тка'ла, гна'ла, дба'ла, пра'ла* тощо.

г) У формах минулого часу на приростках наголосу не буває (крім *ви-*), тільки на пні: *уме'р, прода'в, заня'в, підпе'р, прибу'в, прокля'в, зажи'в...*

г) Крім першої особи однини дійсного способу в інших формах в багатьох дієсловах з випадним чи скороченим голосним у корені наголос падає на приросток:

підірва'ти, підірву' — підірвеш, підірве, підірвемо, підірвете, підірвуть

(також *по'рве, відірве, зірве, надірветься, розірве, пере'рве, обі'рве, дорве*)

засну'ти, засну' — за'снеш, за'сне...

розіпну'ти (розіп'ясти), розіпну' — розіпнеш, розіпне...

(також *за'пне, відіпне, одіпне, зіпнеться*)

обте'рти, обітру' — обітреш, обітре...

(також розі'тре, зі'тре)
 підігну'ти (підтя'ти), підігну' — піді'тнеш, піді'тне...
 (також розі'тне, віді'тне)
 розі'мкну'ти, розі'мкну' — розі'мкнеш, розі'мкне...
 (також віді'мкне, зі'мкне)
 обле'ртися, обі'пру'ся — обі'прешся, обі'преться...
 (також розі'пре, зі'пре, піді'пре)
 подожда'ти, подожду' — подо'ждеш, подо'жде...
 (також ді'жде, зі'жде, наді'жде)
 переня'ти, перейму' — пере'ймеш, пере'йме...
 (також на'йме, віді'йме, за'йме, до'ймється, д'йметься,
 по'йме, обі'йме, піді'йме, при'йме)
 зайти', зайду' — за'йдеш, за'йде...
 (також піді'йде, пі'де, на'йде, зна'йде, про'йде, д'йде,
 зі'йде, при'йде, наді'йде, обі'йде, пере'йде, розі'йдеться)
 розі'сла'ти, розі'шлю' — розі'шлеш, розі'шле...
 (також піді'шле, за'шле, зі'шле, наді'шле, обі'шле, при'шле)
 обби'ти, обі'б'ю' — обі'б'єш, обі'б'є...
 (також піді'б'є, зі'б'є, наді'б'є, пере'б'є)
 обли'тися, обі'п'ю'ся — обі'п'єшся, обі'п'єтсья)
 зли'ти, зі'ллю' — зі'ллеш, зі'ллé (зі'ллéться...)
 (також відді'ллé, поллé, наді'ллé, обі'ллé, піді'ллé)
 розі'м'я'ти, розі'мну' — розі'мнеш, розі'мне...
 (також зі'мне)
 піді'ткну'ти, піді'ткну' — піді'ткнеш, піді'ткне...
 розі'пхну'ти, розі'пхну' — розі'пхнеш, розі'пхне...
 (також зі'пхне, віді'пхне, піді'пхне)
 зірну'ти, зірну' — зі'рнеш, зі'рне...
 обі'гну'ти, обі'гну' — обі'гнеш, обі'гне...
 (також зі'гне, піді'гне, наді'гне, розі'гне)
 обжа'ти, обі'жну' — обі'жнеш, обі'жне...
 (також розі'жнеться, наді'жнеш)
 обме'рти, обі'мру' — обі'мреш, обі'мре
 (також віді'мре)
 віді'зва'ти, віді'звув' — віді'звеш, віді'зве
 (також обі'зветься, зі'зве, пере'зве)
 розду'ти, розідму' — розі'днеш, розі'дме...

Так само від усіх таких і інших дієслів, коли в них в корені група приголосних і в дієприкметниковій формі в корені немає голосного, наголос у дієприкметникові падає на приросток:

піді'рваний, піді'рвано, по'рваний, по'рвано, при'дбаний, пере'нятий, на'нятий (із пере'йнятий...), про'граний, за'браний, за'ткнутий, на'п'ятий, на'пнутий, обі'йдений, про'спаний, за'гнаний, за'гнутий, на'вчений, на'званий, пі'знаний,

обі'знаний, розі'знаний, ді'знаний, при'знаний і т. ін., а так само і в дієприкметниках від дієслова -дати: по'даний, під'даний, про'даний, пере'даний, до'даний тощо (алеж, зви-чайно, потя'тий, набу'тий, пожа'тий, наби'тий, пом'я'тий, прожи'тий, уми'тий, запе'ртий, розте'ртий, підби'раний...)

Коли такі дієприкметники переходять у прикметники, то їй наголос може пересуватися з приростка на наросток: навче'ний, назва'ний, підда'ний, напр.: „Краще розум при-рожденний ніж на в ч е' н и й“, „Один тільки брат на зв а' н и й оставсь на всім світі“ (Т. Шевч.), „Сухомлинського пана підд а' н и й“ (М. Вовч.)

Наведені наголоси в дієсловах типу розі'рве, обі'лється, за'сне... дуже характерні для української мови, і їх можна ілюструвати, напр., такими уривками з віршованої мови:

Свічечка згасне,
Батенько за'сне (Нар. пісня)
То стопче тебе ніженькою,
То зо'рве тебе рученькою
І за'ткне тебе за шапоньку (теж)

Алеж далеко не з усіма приростками наведені дієслова мають наголос на приростку в указаних формах, бо, напр., буде пошле', перешле', нажне', залле', перетре', припне' тощо, тобто в невияснених умовах наголос у цих дієсловах уже однаковий, а саме як у першій особі однини.

На жаль, не завжди наші поети вживають правильних наголо-сів у цій групі дієслів, кладучи їх після приростків, напр.:

Ти, як осінь, умреши, розі'л л е'ш с я слізьми.
...вітер заловкне сумний
Об різку осоку розі'т н е'ть с я (Л. Україн.)
От де лихо! От де серце
Разом розі'р в е'ть с я (Т. Шевч.)

д) Дуже часто в дієсловах другої відміни на -і'ти в фор-мах теперішнього (майбутнього) часу дійсного способу в усіх формах, крім 1. особи однини, наголос пересувається на один склад у напрямі до початку слова:

вари'ти, варю' — ва'риш... ва'рять
плати'ти, плачу' — пла'тиш... пла'тять
говори'ти, говорю' — гово'риш... гово'рять
учи'ти, учу' — у'чиш... у'чать
мори'ти, морю' — мо'риш...

гостри'ти, гострю' — го'стриш..., також: хвали'ти, кра-си'ти, вали'ти, дражни'ти, пали'ти, ціни'ти, твори'ти, ми-ри'ти, свари'ти, яви'ти, гаси'ти, гати'ти, кади'ти, ма-сти'ти, мости'ти, пести'ти, сади'ти, сліди'ти, роби'ти, хри-сти'ти, повтори'ти, городи'ти, ворожи'ти тощо.

Як і в інших частинах мови, наголос у прислівниках різноманітний, а до того ще іноді й подвійний або й потрійний. Більш-менш виразну тенденцію до послідовного, одноманітного наголосу можна вказати в декількох групах прислівників.

У прислівниках, що постали з іменних чи дієслівних основ і без будь-яких ознак закінчень, дуже послідовно виявляється тенденція наголошувати приросток: *на'вхрест, о'бмаль, на'схиль, безпере'стань, по'біч, на'двечір...*

У складних прислівниках з одного боку виявляється тенденція наголошувати дієслівну частину слова: *доброхі'ть, мимохі'дь, мимої'здом*, з другого ж класти наголос на середні склади слова: *наго'мість, горі'лиць, босо'ніж, пусто'паш, водно'сталь, ліво'руч, поза'торік...*, а далі й такі, як *вряди'-годи, пліч-о'-пліч, віч-на'віч, раз-по'-раз* тощо.

Сюди належать і такі прислівникові словосполучення, як *добри'-день, добри'-вечір, добра'-ніч*, або *на добри'-день, на добра'-ніч* (пишуться ці слова і вкупі), а також і такі ще: *до Се'мена, на Пе'тра, до (на) Дми'тра* на означення терміну за назвою „святих“ порівн. „пішов до Семене“ тощо.

У прислівниках на *-о, -е* від прикметників з виразними наростками (*-авий, -овий, -истий, -енький, -ісінький, -учий...*) наголос звичайно буде той самий, що й у прикметниках: *крива'во, зго'ристо, веселе'нько, чисті'сінько, нестерпу'чо* і т. ін. Але в прислівниках із таких прикметників, що наросток у них невиразний, надто ж *-кий* і *-ний*, є нахил переносити наголос на початковий склад (рідше з середини на останній):

<i>гіркий</i> — <i>гірко</i>	<i>глибокий</i> — <i>глибоко</i>
<i>смачний</i> — <i>смачно</i>	<i>високий</i> — <i>високо</i>
<i>холодний</i> — <i>холодно</i>	<i>широкий</i> — <i>широко</i>
<i>солодкий</i> — <i>солодко</i>	<i>зеле́ний</i> — <i>зеле́но</i>
<i>боязкий</i> — <i>боязко</i>	<i>порожній</i> — <i>порожно</i>
<i>чепурний</i> — <i>чепурно</i>	<i>хороший</i> — <i>хороше</i>
<i>дорогий</i> — <i>дорого</i>	<i>гарячий</i> — <i>гаряче</i> і т. ін.,
<i>голосний</i> — <i>голосно</i>	

хоч *пога́ний* — *пога́но, сере́дній* — *сере́дно* тощо.

У прислівниках із трискладових прикметників із наголосом на кінці він завжди пересувається на початковий склад, отже й від *головний* прислівник буде *го́ловно*.

Хисткий наголос у дієприслівниках теперішнього часу на *-чи*. Власне у таких дієприслівниках, як *ясні'ючи, сіда'ючи, моло'тячи, ворко'чучи, ру'хаючись, ду'маючи, чита'ючи, баламу'тячи, верхово'дячи* і т. ін., наголос завжди сталий, а саме такий самий, як у третій особі множини дійсного способу:

ясніють — *ясніючи*, *рухаються* — *рухаючись* і т. ін. Але не те з три- і двоскладовими дієприслівниками, надто ж із тими, що походять від дієслів з наголошеним закінченням третьої особи множини дійсного способу. Двоскладові дієприслівники майже завжди мають наголос на кінці: *б'ючи'*, *ждучи'*, *шлючи'*, *жнучи'*, *сплячи'*, і т. ін., а так само і трискладові, коли вони походять від дієслів з наголошеним закінченням третьої особи множини дійсного способу:

<i>живуть</i> — <i>живучи'</i>	<i>трясуть</i> — <i>трясучи'</i>
<i>пасуть</i> — <i>пасучи'</i>	<i>кричать</i> — <i>кричачи'</i>
<i>ревуть</i> — <i>ревучи'</i>	<i>бояться</i> — <i>боячи'сь</i>

і т. ін. і також з більшою кількістю складів: *гомонять* — *гомонячи'*, *стережуть* — *стережучи'* тощо. Але подекуди такі дієслова, надто ж ті, що в них під впливом приростків наголос може посуватися до початку слова, дають дієприслівники з наголосом на третьому від кінця складі:

<i>сидять</i> — <i>сидячи'</i> і <i>си'дячи</i>
<i>стоять</i> — <i>стоячи'</i> і <i>сто'ячи</i>
<i>лежать</i> — <i>лежачи'</i> і <i>ле'жачи</i>

Проте, здається, можна говорити, що з різним наголосом такі дієприслівники мають інші відтінки й значення: *сидячи'*, *стоячи'*, *лежачи'* більше дієслівні, ніж *си'дячи*, *сто'ячи* *ле'жачи*. На доказ цього можна навести таке. Поперше, з *сидячи'* тощо легко в'яжуться чисто дієслівні додаткові слова, напр., „сидячи' на траві“ (порівн. „сидить на траві“), „стоячи' міцно“, „лежачи' цілий день“ тощо і не так природно з *си'дячи* і т. ін. Подруге, дієприслівники з наголосом на початковому складі легко переходять в звичайні прислівники: *сто'ячки*, *ле'жачки*, *мо'вчки*, а при них ніякі дієслівні конструкції вже неможливі.

У поезії трапляється в таких дієприслівниках наголос ще й на другому складі, надто в таких дієприслівниках, що замість *-ячи* приймають закінчення *-ючи*: *сидю'чи*, *летю'чи* тощо.

Звичайний наголос на початковому складі і в тих трискладових дієприслівниках, що походять від дієслів із таким самим наголосом у третій особі множини дійсного способу:

<i>га'снуть</i> — <i>га'снучи</i>	<i>учать</i> — <i>учачи</i>
<i>со'хнуть</i> — <i>со'хнучи</i>	<i>хо'дять</i> — <i>хо'дячи</i>
<i>рі'жуть</i> — <i>рі'жучи</i>	<i>ба'чать</i> — <i>ба'чачи</i>
<i>си'плять</i> — <i>си'плячи</i>	<i>до'ять</i> — <i>до'ячи</i>
<i>пи'шуть</i> — <i>пи'шучи</i>	<i>ди'вляться</i> — <i>ди'влячись</i>
<i>ка'жуть</i> — <i>ка'жучи</i>	

і т. ін., хоч буває й на останньому.

ІВ. Л Е К С И К А

§22. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

Протягом багатьох віків творився запас слів сучасної української мови. Поступово склалися різні шари слів, що тепер їх уживають для різних завдань висловлювання.

Словниковий запас нашої мови дуже складний. У ньому розрізняються відмінні групи слів, що служать для висловлювання багатства наших думок і почувань. Проте розрізняються між собою не тільки групи слів, а навіть кожне окреме слово часто виступає в багатьох значеннях. Значення слова змінюється залежно від того, де і з якою метою воно вживається.

Усе це вимагає від мовця уважно добирати слова при розмові, уміло користуватися ними в кожному випадку мовлення.

Лексика вивчає основні шари слів, їхні значення в нашій мові.

§23. ЗНАЧЕННЯ (СЕМАНТИКА) СЛОВА

Одно слово може мати кілька значень, що виявляються в різних обставинах мовлення, як от:

1. *Син у землю заступа встромив і йде до хати* (П. Тичина).
2. *Мов пущене ядро з гармати, земля круг сонця творить цикл* (П. Тичина).
3. *Де проїдуть — земля горить, кров'ю підпливає* (Т. Шевченко).
4. *А там, за неба краєм, за горами, в далі, зима давно гуляє снігами по землі* (В. Сосюра).
5. *Ми йдемо по ланах Батьківщини, ми, господарі вільні землі* (В. Сосюра).
6. *Необроблена земля їжилась торішнім бадиллям* (М. Коцюбинський).
7. *Благословен той день і час, коли прослалась килимами земля, яку сходяв Тарас малими босими ногами* (М. Рильський).
8. *...до зброї, за землю нашу рідну!* (М. Рильський).

У першому прикладі слово *земля* вжито в значенні «речовина», у другому — «планета», у третьому — «поверхня», у четвертому — «простір», у п'ятому — «площа з урочищами», у шостому — «ґрунт», у сьомому — «суходіл» у восьмому — «країна, держава».

Отже, слова нашої мови бувають багатозначними. Одні з них мають менше значень, інші — більше. Мало таких слів, що виступали б лише з одним значенням. Кожне слово має властивість набувати нові значення і змінювати їх. Слово живе, розвивається і змінюється разом із зміною суспільного життя. Так, наприклад, слово *бригадир* колись означало військовий чин (старший від полковника), але тепер цим словом називають керівника виробничої бригади в УРСР.

Слово частіше збагачується вживанням його в переносному значенні. Наприклад, слово *будувати* може значити не тільки «прокласти залізницю», а й «улаштувати нове життя», «готувати доповідь» і т. д. У мистецькій літературі зустрічається навіть такий вислів: «...дивився, як *будувалась* ніч» (М. Коцюбинський).

§24. СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ СЛІВ

1. Слова, які звучать однаково, але мають різне значення, називаються **омбнімами**.

Наприклад: 1. *Місяцю мій ясний!* з високого неба сховайся за гору, бо світу не треба (Т. Шевченко). 2. *Місяцю Маю!* тебе виглядаю (П. Мирний). 3. Старий, запущений *став* зеленів за городом (М. Коцюбинський). 4. Враз танк підбитий *став* (М. Терещенко).

У першому прикладі слово *місяць* означає назву природного супутника Землі, а в другому — назву дванадцятої частини року. Це омбніми, бо вони звучать однаково, а значення в них відмінне.

У третьому прикладі слово *став* означає назву водойми, а в четвертому — дію («зупинився»). Це також омбніми.

2. Слова, які мають протилежне значення, називаються **антбнімами**.

Наприклад: 1. Змією біжить — в'ється дорога з *гори* з *долину* (П. Мирний). 2. Ми тут, на землі, привикли бачити кожному *початок* і *кінець* і думаємо, що все на світі повинно їх мати (П. Мирний).

У першому прикладі антбніми *гора* і *долина*; це слова з протилежним значенням. У другому прикладі антбніми — *початок* і *кінець*.

3. Слова, дуже близькі або й однакові за значенням, але відмінні звучанням, називаються **синбнімами**.

Наприклад: 1. *Заридав* кобзар, *заплакав* сліпими очима

(Т. Шевченко). 2. І стали *шукати, нишпорити*, шаблями гілля рубати, кіньми куці топтати (М. Вовчок). 3. Хотілося чути лиш *бряк, стук, тріск* (М. Коцюбинський). 4. *Благаю і прошу*, вийдіть на бальконі (Ю. Яновський).

У першому прикладі близькі між собою за значенням слова-синоніми *заривав* і *заплавав*; у другому — *шукати* і *нишпорити*; у третьому — *бряк, стук* і *тріск*; у четвертому — *благаю* і *прошу*.

Синоніми збагачують мову: чим більше синонімів, тим більше відтінків значення здатна висловити наша мова. Іноді синонімічні групи бувають численні. Наприклад, до слова *мовити* синонімічними будуть такі слова: *балакати, говорити, белькотати, патякати, цвенькати, базікати* і т. п.

Синонімами треба вміти користуватись, добираючи для кожного випадку таке слово, щоб воно найбільш відповідало завданню мовлення. Так от, слово *базікати* можна вжити лише тоді, коли мають на увазі розмову несерйозну, пусту; синонім *цвенькати* — коли йдеться про розмову незрозумілу, нерозбірливу і т. д.

Синонімами дуже досконало користуються поети і прозаїки, які за допомогою правильного добору їх роблять мову не тільки точною, але досягають ще й краси висловлювання, надають мові мистецькості.

4. Слово, вжите в переносному значенні, називається **метафорою**.

Наприклад: 1. З лісу *шепче* гілка (А. Малишко). 2. Волочки *дивляться* в небо (М. Коцюбинський). 3. Тихенько зорі *моргають* іскристі (І. Франко).

Слова *шепче, дивляться, моргають* метафоричні, бо вони вжиті тут не в прямому, а в переносному значенні.

Метафори вживаються переважно в мистецькій мові, це — образні слова, що повинні дати яскраве уявлення про предмет, вплинути на почуття.

§25. СКЛАД ЛЕКСИКИ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ

Лексика сучасної української мови складалася поступово і походить з багатьох джерел. Найбільш значний запас лексики літературної мови взято з усної мови народу. Це — найстійкіша частина словника, що живе дуже довго і часто служить основою, на якій створюються новіші слова. Цей лексичний запас — загальнонавживаний. Сюди належать назви предметів і явищ природи (*земля, вода*), трудових процесів (*варити, молоти, жати, різати*), тварин і рослин (*корова, кінь, дуб, жито*), частин тіла (*голова, рука, нога*), якостей і властивостей предметів (*чорний, довгий, солодкий*) і т. п. Але, крім того, є ще слова, запозичені з інших джерел. Вони виділяються як відмінні лексичні групи. Особливо помітні серед

них — це іншомовні запозичення, старослов'янізми і діалектизми.

1. Іншомовними запозиченнями в лексиці називаються такі слова, що ввійшли в нашу мову в різні часи з різних мов.

Найбільш поширені у нас такі запозичення:

1) із старогрецької мови: *історія, огірок, оладок, корабель, Степан, Олексій* та ін.;

2) з латинської мови: *канцелярія, генерал, делегат, депутат, циркуль, вакації, Віктор, Наталя, Клавдія* і т. ін.

3) з німецької мови: *штаб, маляр, штемпель, бухгалтер, курорт* і т. п.;

4) з французької мови: *батальйон, заліфе, пальто, одеколон, силюета, фойє, порт'єра* і т. п.

5) з англійської мови: *вокзал, трамвай, футбол, мітинг, комбайн, бойкот, фільм, трал* і т. п.;

6) із східних мов (татарської, перської та ін.): *собака, табір, табун, базар, ізюм, адмірал, халва, Ганна, Юхим, Тамара* тощо;

7) із скандинавських мов: *варяг, Ігор, Ольга* та ін.

Запозичення слів відбувалось поступово, через культурні, господарські і військові зв'язки з іншими народами. Особливо допомагали цьому торговельні зв'язки, подорожування тощо.

Деякі запозичені слова (особливо з східних мов) засвоєні дуже давно і настільки узвичаєні нашою мовою, що їх навіть важко відрізнити від українських слів. Це такі, як *огірок, оладок, вишня, скриня, собака, табун, гарбуз* та ін.

Багато запозичень (особливо старогрецького і латинського походження) вживається в різних мовах світу. Через те їх називають ще **інтернаціональними** словами. До них належать: *аероплян, телефон, революція, республіка, диктатура, кооперація, політика, кабінет, танк* і т. п.

2. Старослов'янїзмами називаються слова, що ввійшли з стародавньої літературної мови, вживаної переважно в релігійних сферах (так званої старослов'янської).

Наприклад: *чоло, торжество, уста, глава, вождь, буква, благословенний* і т. п.

Стара українська писемна мова мала в своєму складі великий шар старослов'янїзмів. Це сталося тому, що перші книжки склалися в нас старослов'янською, або, як її ще називають, давньоболгарською мовою.

3. При виникненні літературна мова вбирала з усної народної мови лише те, що було найбільш відоме на всьому просторі, де живе український народ. Елементи вузькомісцеві зовсім не входили до літературної мови або входили рідко.

Слова, які вживаються в усному мовленні лише населенням окремих місцевостей, називаються

ваються діалектизмами.

Наприклад: *зимний* (холодний), *зле* (погано), *коцюба* (кочерга), *галузка* (гілка), *пліт* (тин) та ін. Ці слова вживаються в деяких говорах південно-західного і північного наріччя української мови.

Діалектну лексику часто засвідчують твори письменників, які виросли з тих місць, де вони народилися і тривалий час проживали. Діалектні слова вживаються іноді тому, що в літературній мові немає таких відповідників, щоб ними можна було описати особливості місцевого життя і побуту.

§26. РОЗВИТОК ЛЕКСИКИ

Лексичний склад мови весь час змінюється. Одні слова виходять з ужитку, інші ще тільки виникають. Через те, крім лексичного запасу, узвичаєного і вживаного тепер, є ще дві групи слів, що називаються неологізмами та архаїзмами.

1. **Архаїзми** — це ті слова, що вже застаріли і виходять або вийшли з ужитку.

Архаїзми дуже обмежені в сучасній мові тому, що замість них з'явилися нові слова, або тому, що самі речі, поняття і т. п. разом із своїми назвами більше не вживаються. Наприклад: *харчівня*, *самопал*, *бунчук*, *шинок*, *лановий*, *соцький* та ін. Застарілі (архаїчні) слова зустрічаються в описах минулих подій, при створенні жартівливого тону мови тощо.

2. **Неологізми** — це ті слова, що виникають у наші часи в зв'язку з появою нових предметів і понять, у зв'язку з новими відкриттями, розвитком техніки і т. д.

Особливо часто неологізми виникають внаслідок змін у житті нашої країни після революції 1917 р. і під більшовиками.

За способом творення треба розрізняти кілька груп неологізмів:

1. Неологізми, що з'явилися в результаті зміни значення слова: *піонер* (у наш час — член юнацької організації, раніше — зачинатель якоїсь справи), *бригада* (тепер — виробнича група, раніше — військове з'єднання), *ударник* (нині — передовий працівник, раніше — тільки частина затвора зброї) та ін.

2. Неологізми, утворені складанням кількох слів: *п'ятирічка*, *шестиденка*, *гуртожиток*, *землеустрій* і т. п.

3. Неологізми, що виникли через додавання приростків або наростків: *відмінник*, *комбайнер*, *допризовник* тощо.

4. Неологізми, утворені словоскороченням (інакше їх ще називають абрєвіатурами). Такі словоскорочення постають або з частин кількох слів, або із сполучення частини й цілого слова, або з початкових звуків кількох слів: *колгосп*, *завком*, *УРДП* (вимовляється *урдепе*), *АБН* (*абєєн*), *ТУК* (*теука*), *КПРС* (*капєєрес*), *УНР* (*уєєнер*), *УВАН* (*уєєєєн*).

§27. СТИЛІСТИЧНІ РІЗНОВИДИ ЛЕКСИКИ

Засоби передачі думок дуже різноманітні, вони пристосовані до будь-яких завдань висловлювання.

Сукупність засобів мови, що відповідає певним завданням висловлювання, створює різні мовні стилі.

Особливо різноманітний лексичний склад сучасної української мови. Кожний мовний стиль має, крім загальноновживаних, ще й свої слова, що найточніше передають особливості мовлення в кожному окремому випадку. Так, наприклад, у поетичній мові можна сказати:

*Ми тривожим стратосферу,
атомне ядро і сферу.*

П. Тичина.

Але в науковому описі подібний вираз буде недоречним, тому говорять: *Ми вивчаємо, або опановуємо, стратосферу.*

Можна сказати в поетичній мові для яскравішого зображення факту старого часу так:

*Суремна мідь співає з-над Дністра
І князь рече до воїнів: — Пора!*

М. Бажан.

Але в повсякденній мові треба вживати *каже*, а не *рече*.

З завданням надати іронічного тону можна сказати:

*Всі човники їх розчухрало,
Багацько війська тут пропало.*

І. Котляревський.

Але в серйозному стилі вже слід говорити: човники *розбило*.

Стилістичних різновидів лексики сучасної української мови багато. Найголовніші з них такі: лексика **загальнорозмовна**, **поетична**, або **мистецька**, **ділова**, **наукова**, **професійна**.

1. **Загальнорозмовною** називається лексика, що вживається в повсякденному житті. Це назви предметів, дій і явищ, відомих усім шарам населення в усіх обставинах життя: *стіл, стіна, рука, рослина, двір, дрова, ходити, далеко* і т. д.

Повсякденна лексика може набувати й іншого значення, переходячи вже до слів стилістично обмеженого вжитку. Наприклад, слово *рукав* означає назву частини одягу. Але *рукав* — це також і назва частини пожежного приладу; таке слово вже належить до фахових слів. Слова *язик, дихати* — загальнорозмовні, але в словосполученнях *вогненні язики, паровик дихнув* вони вже належать до поетичного стилю. Слово *мережа* — загальноновживане, а в словосполученні *телефонна*

мережа воно належить до стилю фахової (професійної) мови.

2. **Науковою** називається лексика, що вживається в наукових творах, диспутах, лекціях та ін. і служить для означення понять, відомих лише певним наукам: *аргумент* (доказ), *метаморфоза* (перетворення), *дотація* (доплата) і т. д.

3. **Діловою** називається лексика, що вживається в ділових паперах різних державних установ: *квартиронаймач*, *рухоме майно*, *свідчити*, *повідстка* тощо.

4. **Мистецькою** називається лексика, що висловлює різні почуття (емоції) людини: *золотий* (серп), *буйний* (вітер), *пекучі* (слова), *руйнувати* (темноту) і т. д.

5. **Професійною** називається лексика, що вживається лише в мові певних фахів, професій (на залізниці тощо): *профілактика*, *операція*, *семафор*, *рейки* і т. д.

§28. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

Більшість слів української мови складається з частин, які в різних випадках мовлення для передавання певних значень, певного змісту, можуть то відніматись, то додаватись до основної частини слова. Через те й кажуть, що додаванням окремих складових частин до слова або відніманням їх творяться нові слова. Наприклад, слово *дубок* зміниться, якщо відняти *-ок*. Виникне нове слово *дуб*, що втратило вже відтінок зменшення. Якщо ж додати складову частину *-очок*, то з'явиться нове слово з голубливим значенням: *дубочок*. Такі складові частини повторюються в цілій низці слів і роблять їх більш або менш близькими за значенням: *дубок, садок, лісок, грибок* і т. д.

§29. ОСНОВА І ЗАКІНЧЕННЯ СЛОВА

У відмінюваному слові слід розрізняти дві основні частини, що виявляються при пов'язанні його з іншими словами в реченні. Це — основа і закінчення.

Основою називається така частина окремого слова, яка містить у собі його вихідне, найважливіше значення і не змінюється при пов'язанні з іншими словами в реченні.

Закінченням називається така кінцева частина слова, яка міняється в реченні і вказує на зв'язок між словами.

Наприклад: 1. А тим часом із діброви *козак* виїжджає. 2. Посадили над *козаком* явір та ялину. 3. А *козакам* того тільки й треба. 4. А *козаки*, як та хмара, ляхів обступали. 5. *Козака* немає.

Т. Шевченко.

Залежно від зв'язку в реченні з іншими словами слово *козак*, як видно з прикладів, так змінюється: *козак, козак-ом*,

козак-ам, козак-и, козак-а. Тут основою є *козак*, а закінченнями — *-ом, -ам, -и, -а*.

Отже, щоб знайти основу слова, треба відкинути його закінчення. Наприклад, у слові *струна* основою буде *струн*, як видно з таких його змін:

Сім *струн* я торкаю *струну* по *струні*,
Нехай мої *струни* лунають,
Нехай мої співи літають
По рідній коханій моїй стороні.

(Л. Українка).

Розрізняють твердий і м'який тип основ.

1. **Твердою** називається така основа, що закінчується на твердий приголосний звук: *книг-а, будин-ок, жит-о, дерев-о, товст-ий*.

2. **М'якою** називається така основа, що закінчується на м'який приголосний звук: *стілець, мідь, пшениц-я, син-ій, давн-ій*.

Якщо основа вживається без закінчення, тоді вона називається **чистою**: *звук, хриць, ліс, степ*.

Слід пам'ятати, що в основі можуть відбуватися фонетичні зміни: *носити — ношу, осінь — осени* і т. п.

§30. ВИВІДНІ І НЕВИВІДНІ ОСНОВИ

Основа слова в свою чергу може розкладатись на складові частини. В залежності від цього розрізняють вивідні і невивідні основи.

Невивідними називаються такі основи, які не розкладаються на менші складові частини.

Наприклад: *гора, гори, горою; несу, несемо, несе* і ін. Тут основи *гор* і *нес* не можна поділити на дрібніші елементи.

Вивідними називаються такі основи, які, вживаючись у різних споріднених за змістом словах, розкладаються на менші частини.

Наприклад: *гірка, гірки, гіркою; понесу, понесеш, понесе* і т. д. Тут основи *гірк* і *понес* поділяються на дві частини *гір-к* і *по-нес*, як це видно при порівнянні їх з іншими спорідненими словами, наведеними вище.

Багато слів має основи дуже складні, як от: *воднянистий* (вод-ян-ист-ий), *порозрубав* (по-роз-руб-ува-в), *переписувач* (пере-пис-ува-ч) і т. д. Складові частини цих основ виявляються при порівнянні їх з близькими за значенням іншими словами: *водняний, вода; розрубав, розрубав, рубав; перепис, писати*.

§31. КОРИНЬ СЛОВА. ПРЕФІКС І СУФІКС

У словах як з вивідною, так і з невивідною основою слід розрізняти складові частини, що мають неоднакове значення.

Спільна, незмінна і неподільна частина всіх споріднених слів, що висловлює головне значення їх, зветься коренем.

Наприклад, у слові *рибка* коренем є **риб**, бо це спільна частина, що виражає головний зміст споріднених слів: *риба, рибалка, рибина, рибочки*.

У слові *вода*, як видно із споріднених слів: *водиця, водляний, водянистий, підводник*, — коренем є **вод**.

Є слова, в яких корінь і основа збігаються. Так от, у слові *риба* і основа і корінь — **риб**, а вже в слові *рибка* корінь —риб, а основа — **рибк**.

У багатьох словах перед коренем або після нього стоять частини, що входять до складу слова і вносять нове значення.

Частина вивідної основи, яка стоїть перед коренем і надає слову нового додаткового значення, зветься префіксом, або приростком.

Наприклад: **розмір, похід, переносити, записати, безліч** і т. п. Тут префіксами є складові частини **роз-**, **по-**, **пере-**, **за-**, **без-**.

Частина вивідної основи, яка стоїть після кореня і також надає слову нового додаткового значення або нового відтінку, називається суфіксом, або наростком.

Наприклад: *читач, берізка, холодок, вітерець*.

Тут суфіксами є складові частини: **-ач**, **-к**, **-ок**, **-ець**. Вони, як і префікси, не належать до кореня.

У слові може бути кілька префіксів і кілька суфіксів: **попере-носити, по-ви-ходили, дерев-ин-очк-а**. (Див. ще § 21).

§32. ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ

Префікси **роз-**, **без-**, **через-** в українській мові ніколи не змінюють на письмі свого **з** на **с**.

Наприклад: *розбити, розпитати, розхитувати, розкоїт, безбережний, безперечний, черезплічник*.

Префікс **з-** на письмі замінюється на **с** перед **к**, **п**, **т**, **х**, **ф**.

Наприклад: *збити, змінити, зчесати, зчистити, зшити*. Але: *скинути, скласти, слитати, спіймати, стерти, схилитись, сформувати*.

Префікси **при-**, **ви-**, **межи-** завжди пишуться через **и**: *пригадати, приводити, приїзд, вибирати, вигадати, визнати, межиріччя*.

Від префікса **при-** треба відрізняти префікс **пре-**. Префікс

пре- пишеться в словах на означення збільшеної або зменшеної якостичи ознаки: *предобрий, превеликий, препозаний*.

Префікс **прі-** вживається лише в кількох словах: *прізвище, прізвисько, прірва*.

Префікси **від-**, **під-**, **між-** пишуться завжди через **і**: *відкинути, відзначити, підкласти, підскочити, міжрайонний*.

Префікси **пред-**, **пере-**, **перед-** пишуться завжди через **е**: *представник, перерібка, перехід, передбачення, передмова*.

§33. СКЛАДНІ СЛОВА

Більшість слів української мови має у своєму складі один корінь. Але є й такі слова, у яких виявляється два і навіть більше коренів.

Слова, що в своєму складі мають два або більше коренів, зветься складними.

Наприклад: *трудодень, пароплав, п'ятирічний, двохсотріччя*. Тут перше слово має у своєму складі корені від слів *труд* і *день*, друге — від слів *пара* і *плавати*, третє — від слів *п'ять* і *рік*, четверте — від слів *два*, *сто* і *рік*.

Складні слова творяться з поєднання основ простих слів за допомогою сполучних звуків або й без них.

Після основ на твердній приголосній сполучним звуком буває здебільшого **о**: *висококваліфікований, водогін, віськовозобов'язаний, сажотрус*.

Після основ на м'якій приголосній і на й сполучним звуком буває здебільшого **е** (**є**): *вогнепальний, грязелікування, життєрадісний, боєспроможний* (пор. *бій* і *бой-е-спроможний*).

Творяться складні слова також і без сполучних звуків: *чотирикутник, тримісячний*.

Складні прикметники пишуться через **риску**, якщо між словами, від яких вони утворені, можна поставити сполучник і або але.

Наприклад: *інженерно-технічний, торговельно-промисловий, фізико-математичний, безпроцентно-виграшний* (бо може бути *інженерний* і *технічний, торговельний* і *промисловий, фізичний* і *математичний, безпроцентний, але виграшний*).

Усі інші складні прикметники такого типу пишуться разом: *далекосяжний, багаторазовий*.

Складні прикметники із сполучним **о**, що означають колір з його відтінками, пишуться через **риску**: *блідо-голубий, світло-синій*.

Слово *пів* (половина) у складних словах, другий компонент яких починається з приголосного, пишеться разом: *півгодини, півдня, півсотні, півгодинний, піврічний* і т. п.

Через **риску** *пів* пишеться у складних словах, другий компонент яких починається голосним або йотованим, та перед

власними назвами: *пів-огірка, пів-океану, пів-аркуша, пів-яблука, пів-Донбасу* та ін. Разом пишуться *півострів, піваркуш*.

§34. ІМЕННИКОВІ СУФІКСИ

Усі іменникові суфікси за своїм значенням поділяються на дві великі групи. Одні з них утворюють іменники з відмінними значеннями, тобто нові іменники. Інші суфікси вносять лише новий відтінок у значення, не змінюючи основного змісту слова.

Наприклад: *дим — димар, возити — візник, сад — садок, вода — водиця*.

Тут за допомогою суфіксів *-ар, -ник* створено зовсім нові слова, бо *дим* — це продукт горіння, а *димар* — складова частина печі; *возити* — дія, а *візник* — професія. Інше значення має третє утворення: *садок* проти *сад* означає лише зменшену величину його, а *водиця* проти *вода* є лише голубливою назвою її.

До першої групи належать такі найголовніші суфікси іменників:

1. Суфікси, які утворюють назви людей за ознакою професії, роботи, національності, місця перебування тощо:

-ар (-яр): чоботар, байкар, вівчар, лікар, газетяр, тесляр, маляр, бстоняр.

-ир: бриґадир, проводир, командир.

-ер: комбайнер, монтер.

-ач (-яч): слухач, споживач, ткач, діяч, сіяч.

-ець (-ець): промовець, службовець, полтавець, наддніпрянець, швець, партієць.

-ник, -ик: візник, ударник, годинник, молодик, мельник.

-ин: татарин, мурин, болгарин.

-анин (-янин): громадянин, киянин, горожанин.

2. Суфікси, які утворюють назви осіб, належних до певних політичних, наукових і громадських напрямків та організацій, назви наук тощо:

-ист: артист, юрист, марксист, фашист.

-іст: колоніст, спеціаліст, танкіст, лінгвіст, металургіст.

-изм: більшовизм, стоїцизм, буддизм, фашизм.

-ізм (-їзм): шовінізм, альтруїзм, націоналізм, силогізм.

3. Суфікси, які утворюють назви збірних понять, дії, місця, знаряддя, властивості, одиничності тощо:

-н: копальня, книгарня.

-ств (-цтв): людство, робітництво, малярство, каліцтво.

-к: річка, перевірка.

-енн: досягнення, наближення.

- інн: *хотіння, володіння.*
- от: *ніхота, турбота, робота.*
- щин: *Київщина, Батьківщина.*
- чин: *Прилуччина, Хмельниччина.*
- ищ, -їщ: *пасовище, днище, побоїще.*
- ин: *городина, людина.*
- ість: *якість, кількість, певність, урожайність.*
- лк: *сівалка, віялка.*

До другої групи належать такі найголовніші суфікси іменників:

1. Суфікси, що надають слову здрібнілого (зменшеного) або пестливого відтінку:

- ик: *хлопчик, возик.*
- ок: *лісок, рушничок.*
- к: *ніжка, ручка.*
- ець: *вітрець, ремінець.*
- иц: *сестриця, водиця.*
- ечк: *віконечко, сердечко.*
- еньк: *рученька, воленька.*
- оньк: *голівонька, брівонька.*
- инк: *стеблинка, бадилінка.*
- ичк: *сестричка, водичка.*

2. Суфікси, що надають слову збільшеного, згрубілого або зневажливого відтінку:

- иш: *ручище, головище.*
- ак (-як): *писака, коров'яка.*
- ук (-юк): *малярчук, писарчук, каменяка.*
- уг (-юг): *хануга, хлопцюга, ледацюга.*
- уган: *вітруган, дідуган.*
- ур (-юр): *шматура, носюра.*

§35. УЖИВАННЯ ІМЕННИКОВИХ СУФІКСІВ

Слід розрізняти суфікси, різні за значенням, але часто близькі за звучанням. Розрізнення суфіксів за значенням і звучанням допомагає встановити правопис їх.

1. Для висловлення відтінку пестливості в іменниках уживається суфікс *-ечк*, а не *-ичк*. Наприклад: *сонечко, літечко, річечка, дядечко*.

2. Суфікс *-ичк*, *-ичок* уживається лише в словах, похідних від іменників з суфіксами *-иц*, *-ик*: *сестричка* (бо *сестриця*), *криничка* (бо *криниця*), *коничок* (бо *коник*).

3. В іменниках із значенням здрібності вживається суфікс *-ик* (а не *-к* або *-ек*): *козлик, возик, носик, снолик, бритик*.

4. На означення збірності вживається суфікс *-инн* (а не *-інн*): *огудиння, гарбузиння*.

5. Суфікс **-інн-** буває в іменниках лише під наголосом: *корі́ння, насі́ння, значі́ння* (але *зна́чення*).

§36. ПРИКМЕТНИКОВІ СУФІКСИ

Велика кількість різноманітних суфіксів спостерігається в прикметниках, що утворюються від інших частин мови і несуть у собі різні відтінки значення.

Основні прикметникові суфікси за значенням поділяються на три групи, відповідно до груп прикметників: суфікси якісних прикметників, відносних і присвійних.

Суфікси якісних прикметників служать засобом означення звичайної якості, неповної якості, здрібнілості, пестливості, збільшення ознаки, зневажливості та ін.:

- к: *верткий, лаский, дзвінкий.*
- ок: *широкий, глибокий, високий.*
- ек: *далекий.*
- ик: *великий.*
- ав (-яв): *ласкавий, чорнявий.*
- ат: *рогатий, вусатий.*
- уч (-юч): *пахучий, товстючий.*
- ач (-яч): *ледачий, гарячий.*
- аст (-яст): *зеленастий, квітчастий, білястий.*
- уват (-юват): *низькуватий, червонуватий, синюватий.*
- овит: *талановитий, сумовитий.*
- лив: *лайливий, дбайливий, жажливий.*
- ив: *лінивий, правдивий.*
- еньк: *сивенький, чорненький.*
- есеньк: *гарнесенький, низесенький, вірнесенький.*
- юсіньк: *малюсінький, тонюсінький.*
- ісіньк: *дрібнісінький, радісінький.*
- енн: *силенний, височенний.*
- езн: *старезний, далечезний.*

Суфікси відносних прикметників указують на матеріал, з якого виготовлено предмет, на місце знаходження предмета, на його походження, виявляють ознаку часу і т. ін.:

- н: *державний, залізний, колгоспний, ідейний, блакитний.*
- шн: *учорашній, ранішній.*
- ан (-ян): *крижаний, земляний, солом'яний.*
- ев (-єв): *березневий, металевий, взуттєвий.*
- ов (-ьов): *дубовий, пайовий, димовий, польовий.*
- ськ, -зьк, -цьк: *морський, господарський, грузький, козацький.*

- ичн: *історичний, музичний.*
- ічн: *педагогічний, символічний.*

Суфікси присвійних прикметників виступають засобом висловлення належності:

- ин (-їн): *материн, Марїїн.*
- ів (-їв): *братів, Семенів, Андрїїв.*

§37. СУФІКСИ ДІЄСЛІВ

Серед дієслівних суфіксів розріняють дві групи: 1) суфікси, за допомогою яких утворюються дієслова від інших частин мови, переважно від іменників та прикметників; 2) суфікси, які надають дієслову різних відтінків нового значення (тривалість дії, повторність, одноразовість і т. п.):

- а (-я): *сідлати, вечеряти.*
- і: *біліти, хворіти.*
- и: *білити, синити.*
- ну (-ону): *киснути, гукнути, гуконути, рвонути, кинути.*
- ува (-юва): *дарувати, мурувати, господарювати, працювати.*
- овува: *обдаровувати, обмальовувати.*
- ота, -оті: *скреготати, стукотіти, брязкотіти, лоскотати, ляскотіти.*

§38. СТИЛІСТИЧНА ВАГА СУФІКСІВ

Суфікси, як відомо, вносять у слово новий відтінок значення або зовсім змінюють його значення, створюючи нове.

Проте трапляється й так, що суфікси виконують відмінну роль: вони можуть бути засобом загалом іншого стилю мовлення. Не виявляючи предметного значення в окремому слові, суфікси створюють певний тон цілого мовлення, підкреслюють певний настрій висловлення, роблять мову мистецькою тощо. Особливо вдало це досягається вживанням у реченні ряду близьких суфіксів у сукупності їх. Наприклад:

1. Зане *серденько*, неначе на чужині...
І *їстоньки* — не їм, і *питоньки* — не п'ю (Л. Глібов).
2. *Цілісінькою* ніч не спочиваю (Л. Глібов).
3. Цвіту *моренько* пахуче
Відусюди обійма (П. Грабовський).

Суфікси в усіх підкреслених тут словах мають інше призначення, ніж те, що про нього говорилося в попередніх параграфах.

Можна сказати, що суфікси тут мають не своє пряме, а переносне значення. Вони надають мові образности, насичують її почуттям.

§39. СЛОВА З ЧАСТКОЮ -ся (-сь)

Своєрідну морфологічну групу в українській мові, як і в російській та білоруській, становлять слова з часткою **-ся (-сь)**. Ця частка не входить до складу основи слова, сама не змінюється і не належить до закінчення. Вона може приєднуватися до будь-якої форми дійсного, наказового і умовного способу майже кожного перехідного дієслова, а також до форми інфінітива і дієприслівника при творенні зворотних форм; отже, на відміну від усіх інших морфем, у змінному слові вона займає місце після флексії: *купаюсь, купаєшся, купається, купаємось, купаєтесь, купуються*. Таким чином, частка **-ся**, оформляючи в мові певне граматичне значення, приєднується не до основи, як інші афікси, а до цілого слова незалежно від його форми. Цим самим її вживання в мові нагадує аглютинацію, себто спосіб творення граматичних форм слова шляхом приєднання однозначного афікса до афіксів з іншим граматичним значенням.

§40. СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Основним засобом збагачення лексики української мови є словотворення за властивими їй законами. Нові слова творяться в українській мові по-різному, але завжди на основі вже існуючих у ній слів, найактивніше на основі саме тих, які належать до її широковживаного лексичного фонду.

Розрізняються такі основні способи творення слів: а) морфологічний, б) морфологічно-синтаксичний, в) лексико-синтаксичний і г) лексико-семантичний. (Див. §§32–38).

А. Морфологічним способом словотворення вважається спосіб творення нових слів за допомогою морфем. У ньому виділяється афіксальне і безафіксне словотворення та словоскладання.

1. Найпоширенішим видом словотворення взагалі (а не тільки морфологічного) в українській мові є афіксація.

Афіксація — це творення нових слів за допомогою префіксів та суфіксів. На всіх етапах розвитку української мови вона була і є найважливішим і найпродуктивнішим засобом збагачення лексики новими словами, що вимагалися суспільними потребами; переважна більшість слів в українській мові створена саме за допомогою суфіксів та префіксів.

Можна виділити три варіанти афіксального словотворення: а) творення нових слів за допомогою лише префіксів (*передмова, поступ, суміш, узвіз*), б) творення нових слів за допомогою лише суфіксів (*воротар, водій, цилінник, доярка*) і в) творення нових слів за допомогою префіксів і суфіксів одночасно (*знеособка, обводнювати, знеболувати, роззброїти*) (Див. § § 3 2, 34–36).

Сучасна українська мова має в своєму складі й окремі іншомовні префікси та суфікси, які теж використовуються нею для

творення нових слів, хоч і незрівнянно рідше, ніж власні. Найчастіше вони вживаються у сполученні з іншомовними основами (*алогічний, демобілізація, оптимізм, футурист, експедитор*), але можуть творити нові слова й від незапозичених основ (*анти-суспільний, архідавній, воєнізація, хвостизм*).

2. Безафіксне словотворення, або словотворення за допомогою нульової морфеми. В сучасній українській мові цим способом творяться, наприклад, іменники від прикметників та дієслів: *синь, юнь, рань, молодь, даль, лість, тлінь, тонь, гідь, рєв, гнів, біг* і подібні. Безафіксним способом можуть творитися нові слова й від таких словотворчих основ, які мають у своєму складі префікси або суфікси, але ці префікси й суфікси в даних словах як словотворчий засіб не використані: *розгонити — розгін, загинути — загин, насипати — насип, співати — спів* і ін.

3. В українській мові поширений морфологічний спосіб словотворення шляхом складання основ або цілих слів.

Цей спосіб поповнення лексики новими словами, який називають словоскладанням, відомий з найдавніших часів (*дроворуб, сінокіс, верболіз, короїд*), досить активно використовується він і тепер (*п'ятирічка, вуглевидобуток, хлібозаготівля, хлібороб*). (Див. § 33)

4. За радянської влади українська мова засмітилася тисячами малозрозумілих і потворних нових слів, що відомі під назвою абрєвіатури (від італійського *abbreviatura*, лат. *brevis* — короткий), або складноскорочені слова: *юнат, вуз, РТС*.

За своєю будовою абрєвіатури розподіляються на часткові, ініціальні і комбіновані.

Часткові абрєвіатури творяться двома способами: а) скорочене перше слово сполучається з повним другим словом: *рад-влада, партосередок, стінгазета, сільрада, міськрада, наросвіта, педінститут, мінрота*; б) в одному слові сполучаються частини кількох слів: *колгосп* (колективне господарство), *обком* (обласний комітет), *міськторг* (міський торг), *завмаг* (завідувач магазину), *Донбас* (Донецький басейн), *Дніпрельстан* (Дніпровська електрична станція), *спецкор* (спеціальний кореспондент), *медсанбат* (медично-санітарний батальйон). Абрєвіатури, утворені сполученням частин окремих слів, називають ще *поскладовими*.

Ініціальні абрєвіатури теж розподіляються на два види. Одні з них творяться з'єднанням назв перших букв кількох слів: *ЦК* (Центральний Комітет) — вимовляється *цєкá*; *СРСР* (Союз Радянських Соціалістичних Республік) — вимовляється *єсєрєсєр*; *РТС* (ремонтно-технічна станція) — вимовляється *єртеєс*; *КВД* (каса взаємної допомоги) — вимовляється *каведє*. Звичайно такі абрєвіатури передаються на письмі великими буквами. Інші ж ініціальні абрєвіатури складаються з перших звуків тих слів, які стали основою для їх утворення: *вуз* (вищий учбовий* заклад), *загс* (запис актів громадського стану), *дзот* (деревоземляна огнева точка).

Комбіновані абрєвіатури творяться сполученням в одному слові частини скороченого слова з ініціальною абрєвіатурою: *райвно* (*район. відд. нар. осв.*).

* рус., треба: навчальний.

Складноскорочені слова виникають досить часто. Їх широко використовують, наприклад, для назв різних установ, підприємств, організацій, як *КДІІ* (Київський державний педагогічний інститут), *ХТЗ* (Харківський тракторний завод), *ООН* (Організація Об'єднаних Націй) і ін. Проте не всі абрєвіатури входять до літературного вжитку. В літературі поширені лише ті з них, які стали загальновідомими й зрозумілими для всіх, хто говорить даною мовою. Такими абрєвіатурами в сучасній українській літературній мові є іменники: *комсомол*, *колгосп*, *радгосп*, *райвиконком*, *Донбас*, *СРСР*, *ЦК*, *КПРС*, *РТС*, *загс* і под. Ті складноскорочені слова, що мають вузьку сферу застосування (як напр.: *АДЛ* — авіація дальньої дії, *УСГІ* — Уманський сільськогосподарський інститут, *УІР* — Управління начальника робіт), в літературній мові звичайно не поширюються. Використання їх у пресі, мистецьких і публіцистичних творах затемнює зміст висловлюваної думки, створює зайві труднощі при читанні тексту, отже, знижує якість мовного акту, а тому проти вживання подібних абрєвіатур ведеться боротьба. В літературній практиці рекомендується користуватися лише такими складноскороченими словами, які вже набули поширення в мові і для всіх стали зрозумілими.

Абрєвіатури вузького вжитку мають право на існування тільки в спеціальній літературі, призначеній для обмеженого кола читачів (відомчі видання, різні фахові інструкції тощо), та й то часто потрібне розшифрування їх паралельним вживанням повних написань слів, з яких вони утворилися.

Складноскорочені слова, які набули загального визнання і поширення в літературній мові, можуть бути основою для творення від них нових слів за допомогою суфіксації. Сучасна українська літературна мова знає багато прикладів такого словотворення: *комсомол* — *комсомолець*, *комсомолка*, *комсомолія*, *комсомольський*; *колгосп* — *колгоспник*, *колгоспниця*, *колгоспний*, *колгоспівський*; *ЧК* — *чекіст*; *вуз* — *вузівський* і ін.

Б. Морфологічно-синтаксичний спосіб словотворення — це виникнення нових слів шляхом переходу їх з однієї частини мови до іншої. Таким способом в українській мові на основі прикметників і дієприкметників виникли, наприклад, іменники *учений*, *лісничий*, *будівничий*, *молодий* (жінки), *молода* (дівчина в час її весілля), *ланкова*, *мостова* і ін. Цим же способом з іменників утворилися прислівники *долі*, *слідом*, *бігом* і подібні.

Коли слово переходить з однієї частини мови в іншу, воно, звичайно, змінює своє лексичне значення, свою семантику, водночас воно починає виконувати й інші синтаксичні функції (порівн.: *Над шляхом росла молода тополя і Молода запрошувала гостей на своє весілля*), а також набуває нових морфологічних властивостей (див. про це далі).

В. Лексико-синтаксичний спосіб словотворення поля-

гає в об'єднанні синтаксично оформленого сполучення слів в одне слово. Він відомий з давніх часів. Сучасна українська мова, наприклад, зберігає власні іменники типу *Білгород*, *Вишгород*, *Новгород*, *Славгород*, у яких об'єдналися в одне слово іменник та узгоджений з ним нечленний прикметник, що виступав у функції означення: *Бѣлъ городъ* → *Білгород*. Цим способом утворилися складні числівники типу *п'ятсот*, *дев'ятсот* (із *пять сътъ*, *девять сътъ*), прислівник *сьогодні* (із *сего дньѣ*) і подібні слова.

До лексико-синтаксичних утворень належать і слова типу *добраніч* (із *добра ніч*), *вищезгаданий*, *нижчепідписаний*, а також поєднане з суфіксацією *нісенітниця* (із *ні се ні те*).

У сучасній українській мові досить поширені складні слова, першою частиною яких є дієслово наказового способу на *-и* або з чистою основою: *вернигора*, *горицвіт*, *паливода*, *пройдисвіт*, *перекотиполе*, *шибайголова*, *Засядьвовк*, *Неїжмак*, *Запривода*, *Перебийніє*. Всі вони є лексико-синтаксичними утвореннями в ній (порівн. *пройди світ*, *перекоти поле*, *перебий ніс*), тепер уже непродуктивними. У їх другій частині іменникова форма знахідного відмінка жіночого роду однини вирівнялась за аналогією до форми називного відмінка, тобто такі слова набули звичайної для іменників жіночого роду початкової форми (*не пий воду* → *Непийвода*, *верни гору* → *Вернигора*).

Г. Лексико-семантичний спосіб словотворення полягає в переозмисленні значення існуючих у мові старих слів. Українська мова своїй словниковий склад постійно збагачує за рахунок старих слів, ужитих у новому значенні. Так, наприклад, раніше слово *насіння* означало лише збірне поняття відповідно до слова *сім'я*, незалежно від того, плодом якої рослини воно є (*Всю площу під ярі засіяли сортовим насінням*). Поступово виникло й нове значення цього слова, воно стало називати насінневий плід соняшника (*Молодиці лускали насіння й всело гомоніли*). Таким чином по суті з'явилося в мові нове слово, з новим значенням. Іменник *машина* означає назву всякого механізму, призначеного для перетворення енергії в корисну роботу. Тепер слово *машина* вживається і як назва *автомобіля* (*Коло банку стояла машина, на якій щойно приїхала Мирослава*).

VI. ОСНОВИ ГРАМАТИКИ

§41. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

У процесі вивчення зміни слів і сполучення їх у реченні граматики відзначає в них саме те, що виступає спільним для цілих словесних груп, рядів. З огляду на це всі слова поділяються на групи і кожна з них розглядається за тими ознаками, що їх називають граматичними. Наприклад, у слові *стіл* розглядається не його окреме значення, а загальне, таке, що властиве великій групі подібних слів. Не тільки *стіл*, але й *дерево*, *стіна*, *будинок*, *чоловік*, *робітник*, *земля*, *вулиця*, *корова* — всі вони об'єднані в одну групу тим, що означають назви речей, споруд, людей, тварин і т. п. — одним словом **предметів**, про кожний з яких можна запитати **хто? що?** Є ціла група слів, яка виявляє спільне значення дії, як от: *ходити*, *їхати*, *робити* та ін. Є група слів із значенням ознаки предметів, числа і т. п.

Групуються слова також за способом словозміни. Якщо слово *дерево* може мати, наприклад, форми *дереву*, *деревом*, *деревами*, то так само *вікно* має форму *вікну*, *вікном*, *вікнами*, подібно до цього й *чоловік*, *чоловікові*, *чоловікам*, *чоловіками* і т. д. Але вже слово *робити* не має таких форм. Воно належить до іншої групи, яка має форми типу *роблю*, *робиш*, *робимо*. Так само й інші слова цієї групи: *несу*, *несеш*, *несемо*, *пишу*, *пишеш*, *пишемо* і т. д.

Уживанням розглянутих форм можна поєднати слова так: *ламаю дерево*, *бачу чоловіка*, *пишемо листи*. Але не можна поєднувати слова так: *ламаю деревами*, *бачу чоловік*, *пишемо листом*. Отже, за різними ознаками творяться групи слів, групи форм, кожна з яких по-різному вступає у взаємозв'язки. Все таке загальне, спільне для цілих груп слів організовує наше мовлення. А вивчається воно у граматиці.

§42. ГРАМАТИЧНИЙ ПОДІЛ СЛІВ

Усі слова за їхнім загальним значенням і за тим, для чого вони служать у реченні, можна поділити на дві великі групи: самостійні (повнозначні) і службові (неповнозначні).

Самостійними вважаються такі слова, що називають предмети, явища, дії, ознаки і т. п.

Службовими називаються такі слова, які виражають різні відношення між самостійними словами, тобто служать для пов'язання їх між собою в процесі мовлення.

Наприклад: *Я з поля бити нікуди не зверну* (М. Бажан).

Слово *з* служить для зв'язку слів *зверну* і *поля*, *не* означає заперечення до слова *зверну*. Це не самостійні, а службові слова. Усі інші слова — самостійні.

За властивістю відмінюватися всі слова поділяються на дві групи: відмінювані і невідмінювані.

Відмінюваними називаються такі слова, що змінюються в реченні, тобто тоді, коли вступають у зв'язок з іншими словами.

Невідмінюваними називаються такі слова, що не мають властивості змінюватись у реченні.

Наприклад: *тече вода*, але *п'ю воду*, *човен пливе по воді* і т. д. Слово *вода* змінюється. Слово *дуже* не відмінюється. Можна сказати *дуже далеко*, *дуже синій* і т. д.

§43. ЧАСТИНИ МОВИ

Частини мови — це лексико-граматичні групи слів. Усі слова української літературної мови розподіляються на десять частин мови, що називаються так:

1. Іменники.
2. Прикметники.
3. Числівники.
4. Займенники.
5. Дієслова.
6. Прислівники.
7. Прийменники.
8. Сполучники.
9. Частки.
10. Вигуки.

Належність слова до частини мови визначається в реченні за лексичним значенням його та граматичними ознаками, що виявляються за допомогою запитань.

Іменником називається частина мови, яка означає назву предмета і про яку в реченні можна запитати: *хто це?* або *що це?*

Іменники — це відмінювані слова, через те про них у реченні можна запитати ще й так: *кого? чого? кому? чому? ким? чим?* і т. д.

Наприклад: 1. Тихим *полем*, синім *морем*, *долом* і *горою* йдуть *богунці* у *походах* (А. Малишко). 2. Як вірні *коні*, *запряжуться* *води* (М. Рильський).

Тут іменники: *поле, море, діл, гора, богунці, походи, коні, води*.

Примітка. Предметом у граматиці називається все те, що до нього можна поставити питання *хто? що?* Це, наприклад, назви осіб (*чоловік, учень*), речей (*стілець, серп*), речовин (*молоко, мед*), подій і явищ (*війна, холод, грім*), ознак (*чорнота, величина*), дій або стану (*сон, хвороба, молотьба*) і т. д. і т. п.

Прикметником називається частина мови, яка означає назву ознаки предмета і про яку в реченні можна запитати: *який?* або *чий?*

Наприклад: 1. Наче *вірна* лелека, я полечу в свій дім. На Україну *далеку* край рятувати ходім. В *рідний* Київ летім (М. Терещенко). 2. Тепер ми ідемо *пшеничним* полем (М. Коцюбинський).

Тут прикметники: *вірна, далека, рідний, пшеничне*.

Числівником називається частина мови, яка означає назву кількості або порядок предметів при рахуванні їх і про яку в реченні можна запитати: *скільки?* або *котрий?*

Наприклад: 1. *Три* явори посадила сестра при долині (Т. Шевченко). 2. Бачу я з *першого* погляду, що він зовсім з лица спав (М. Возчок). 3. *Дві* бочки їхали колись селом: *одна* з горілкою повненька, *друга* порожня, теж слідком (Л. Глібов).

Тут числівники: *три, перший, дві, одна, друга*.

Займенником називається частина мови, яка лише вказує на осіб, предмети, ознаки або на кількість предметів, але не називає їх.

Займенники живаються в реченні замість іменників, прикметників або числівників і відповідають на ті ж питання, що й замінювані частини мови.

Наприклад: 1. Блакитні квіточкі-дзвіночки побачив я (Л. Українка). 2. Вітчизно! Рідна земле! Мій уклін тобі, мій тобі спів! Ох, ті жалоби! і коли їм край? (Л. Українка).

Тут займенники: *я, мій, тобі, ті, їм*.

Прикметники, числівники і займенники — також відмінювані слова.

Примітка. Іменник, прикметник, числівник і займенник називаються іменними частинами мови. Це, так би мовити, слова-назви, що утворюють лексико-граматичний кістяк мови.

Дієсловом називається частина мови, яка означає назву дії або стан предмета і про яку в реченні можна запитати: *що робить предмет?* або *що з ним робиться?*

Дієслова відмінюються, через те про них можна запитати ще й так: *що роблять?* *що робив?* *що робитиме?* і т. д.

Наприклад: 1. Він і *скликає*, він і *єднає*, він, як орел понад нами (А. Малишко). 2. Він *лежав* у пилу. Кров *стікала* з лиця. *Рвались* міні й набої навколо бійця (М. Терещенко).

Тут дієслова: *скликає*, *єднає*, *лежав*, *стікала*, *рвались*.

Прислівником називається частина мови, що пояснює дію або ознаку предмета в реченні, додаючи нові ознаки їх.

Прислівники не відмінюються.

Наприклад: 1. Я вирушаю *впевнено* і *радо* на визвольну війну за Україну! (З газ.). 2. *Пізно* я повертався додому (М. Коцюбинський). 3. Будівництво йшло *дуже* швидкими темпами.

Тут прислівники *впевнено* і *радо* пояснюють дію *вирушаю*, доповнюючи уявлення про характер дії. Прислівник *пізно* показує час дії, а *додому* — напрямк дії. Прислівник *дуже* виражає ступінь ознаки, висловленої прикметником *швидкими*.

Прийменником називається службова частина мови, що показує різне відношення іменника (також числівника і займенника) до інших слів, від яких цей іменник залежить у реченні.

Прийменники окремо від повнозначних слів не вживаються. Значення їх повністю розкривається лише у зв'язку з непрямыми відмінками іменника, числівника або займенника.

Наприклад: 1. Отаман навчає, кличе *до* бою, гомін стоїть *над* полями. (З газ.). 2. Товариш Данило стояв *коло* гармати (Ю. Яновський).

Тут прийменник *до* служить для зв'язку слів *кличе* і *бою*, *над* — для зв'язку слів *стоїть* і *полями*. Прийменник *коло* пов'язує слова *стояв* і *гармати*.

Сполучником називається службова частина мови, що вживається в реченні для пов'язання слів або поєднання цілих речень чи частини їх.

Наприклад: 1. Рушай же в бій, наш зореносцю грізний, озброєний залізом і вогнем (М. Бажан). 2. Ми хочем бачить

світ прозорим, *а* не грубим (П. Тичина). 3. Озвались голосом Карпати, *і* клич подільського села в Путивлі сивому чувати (М. Рильський).

Тут сполучник *і* служить для поєднання слів *залізом* та *вогнем*, *а* — для протиставлення слів *прозорим* і *грубим*. Другий сполучник *і* поєднує два речення.

Часткою називається частина мови, що надає реченню або окремому його членові додаткового змістового відтінку.

Наприклад: 1. *Не* слухала Катерина *ні* батька, *ні* неньки (Т. Шевченко). 2. Послухайте *лиш*, молодиці, я добрую вам раду дам (І. Котляревський).

Тут частки *не* та *ні* означають заперечення; частка *лиш* означає спонування, заохочення до дії.

Вигуком називається частина мови, що служить для висловлювання різних почуттів, переживань, окликів і т. п.

Наприклад: 1. *Ах!*.. — виривається мимоволі з моїх грудей радісний крик (С. Васильченко). 2. *Е!* ви щось такі суворі (Л. Українка).

Тут вигук *ах* означає почуття радості; вигук *е* — здивування.

§44. ПЕРЕХІДНІ (ПРОМІЖНІ) СЛОВА

Деякі слова української мови можуть належати до різних частин мови, бо вони виконують різні призначення в реченні або мають ознаки різних частин мови.

Так, окремі прикметники можуть у реченні набувати ознак іменника.

Наприклад: 1. *Старий* воли випрягає (Т. Шевченко). 2. Світить *білолиций* на всю Україну (Т. Шевченко).

Тут слова *старий* (чоловік), *білолиций* (місяць) хоч відмінюються як прикметники, але мають значеннєві ознаки іменника. Вони виконують у реченні ролю іменника і до них можна поставити питання *хто?* *що?*

Деякі іменники можуть у реченні набувати ознак прийменника.

Наприклад: 1. Вітри проспівують над хвилями нив про те, як в негоду він *край* боронив (П. Усенко). 2. *Край* берега, у затишку, прив'язані човни (Л. Глібов). 3. Дівчата стали в *коло* (П. Мирний). 4. Пріська кинулася до свого двору й стрілася з дочкою *коло* воріт (П. Мирний).

У першому прикладі слово *край* — іменник (країна, вітчизна), про нього можна запитати *що?* У другому — *край* — приіменник (= біля). У третьому прикладі *коло* — іменник, у четвертому — прийменник.

Ряд іменників може в реченні набувати також ознак прислівника.

Наприклад: 1. На Чубинського напав тепер *страх* (М. Коцюбинський). 2. *Страх* як пахло блекотою, бузиною, різним зіллям та корінням (Л. Українка). 3. Йому навіть *жаль* стало тих апаратів (М. Коцюбинський). 4. *Жаль* знову обхопив її (П. Мирний).

Тут перше *страх* — іменник, друге *страх* — прислівник, близький за значенням до слова *дуже*. Перше *жаль* — прислівник, друге — іменник.

Деякі прислівники можуть у реченні набувати значення прийменника.

Наприклад: 1. Глянь *навколо*. Навіки це наше (В. Сосюра). 2. *Навколо* будинка росли вишні.

У цих випадках перше *навколо* — прислівник, друге — прийменник.

Зрідка сполучник у реченні може набувати значення частки.

Наприклад: 1. Обізвався пан Трясило: *А* годі журиться! (Т. Шевченко). 2. *От і* скінчилася ваша служба (Ю. Янозський).

Тут сполучник *а* своїм значенням близький до частки *лиш*, а сполучник *і* — до частки *вже*.

§ 45. ГРАМАТИЧНИЙ РІД

Властивість іменників сполучатись у мовленні з словами *мій*, *моя* або *моє* називається **граматичним родом**.

Треба розрізнити три форми цієї граматичної ознаки: **чоловічий рід**, **жіночий рід** і **середній рід**. До слів чоловічого роду можна додати *мій* (або *він*), жіночого роду — *моя* (або *вона*), середнього роду — *моє* (або *воно*).

Наприклад, слова *стіл*, *двір*, *дуб*, *степ*, *вітер*, *комар* — чоловічого роду, бо про кожне з них можна сказати *він*. Слова *річка*, *ніч*, *хата*, *дорога*, *качка*, *рослина* — жіночого роду, бо про кожне з них можна сказати *вона*. Слова *вікно*, *перо*, *море*, *хлоп'я* — середнього роду, бо про кожне з них можна сказати *воно*.

Примітка. Прикметники набувають ознаки роду залежно від іменника, з яким вони зв'язані в реченні.

Одні слова не можуть змінювати роду, а інші змінюють його. Наприклад, слово *двір* належить тільки до чоловічого роду, *річка* — тільки до жіночого. А слово *широкий* може бу-

ти і в жіночому роді (*широка*) і в середньому (*широке*).

Невелика група слів має в українській мові спільний рід. Наприклад, слово *сирота* можна вжити так: *він сирота, вона сирота, воно сирота*. До слів спільного роду належить *суддя*, що може виступати в чоловічому і жіночому роді, *плакса, ка-ліка* та ін.

У мистецькій мові трапляється заміна чоловічого або жіночого роду середнім родом для створення якогось відтінку: *зневаги, жалю, презирства* і т. п.

Наприклад: 1. Молодий панок, місцевий слідуваль, щось *миршавеньке, золотушне* (С. Васильченко). 2. Вона усе сльозами вмивалася, а він стояв та думав: «Нещаслива якая! *А молоде! хороше!*» (М. Вовчок). 3. Сердешна дитина! *Обідране*; ледве несе ноженята... (Т. Шевченко).

§46. ГРАМАТИЧНЕ ЧИСЛО

Властивість відмінюваного слова означати одиничність або множинність предметів, ознак, дій тощо звемо **граматичним числом**.

Слова можуть означати **однину**, коли мова йде про один предмет, ознаку, дію і т. п., або **множину**, коли мова йде про два чи про кілька предметів, ознак, дій і т. п.

Наприклад: *книга* (однина), *книги* (множина), *кущ* — *кущі*, *рука* — *руки*, *високий* — *високі*, *ходить* — *ходять*, *бачив* — *бачили* і т. д.

Грамматичне число деяких слів буває зручно визначати за зв'язком їх з іншим словом. Наприклад: *наше завдання* (однина), *наші завдання* (множина).

Крім однини та множини, українській мові властиве ще й поняття збірності, що служить для називання групи предметів, як одного цілого.

Наприклад: 1. Зійшлася сама ближня *рідня* (Г. К.-Основ'яненко). 2. Задумала *мишва* вчинить велике діло (Л. Глібов).

Є слова, що вживаються тільки в однині: *бігання, ходьба, гнів, молоде, горе, фізика, Київ, м'ясо, Сонце, птаство*.

Але іноді, в особливих умовах, зокрема в мистецькій літературі, деякі з них можуть виступати і в множині. Це буває тоді, коли такі слова означають різні сорти, вживаються в переносному значенні і т. п. Наприклад: 1. Лежали битих *м'яс* копиці (І. Котляревський). 2. Зорі, мов великі *сонця*, погляд любий, палкий шлють (Л. Українка).

Відомі також слова, що мають тільки форму множини: *ножиці, граблі, ворота, сани, дрова, Черкаси* та ін.

У деяких випадках множина вживається замість однини для висловлення пошани. Наприклад: 1. Мати *кажуть* довгу казку (П. Тичина). 2. Батько до гаю *пішли* на рубання (М. Вовчок).

Однина замість множини служить для створення образности, для певного забарвлення мови: 1. У темнім лісі, за горами зібрався усякий *звір* (Л. Глібов). 2. Хвилювалася довгим колосом усяка *рослина* корисна (П. Мирний). 3. Не *гайся*, хлопці, — швидше *працюй* руками (Ю. Яновський). 4. Вітрець гув, слався над широкою рідною землею, залитою кров'ю, всіяною *трупом* (Ю. Смолич).

§47. ВІДМІНКИ

При пов'язуванні з іншими словами в реченні слова, належні до іменних частин мови, зазнають різних видозмін. Ці видозміни, що становлять як морфологічну, так і синтаксичну особливість, називаються **відмінками**.

Кожний відмінок відповідає на певне питання і має своє значення.

Усього в українській мові сім відмінків:

1. **Називний** — відповідає на питання *хто? що?*
2. **Родовий** — відповідає на питання *кого? чого?*
3. **Давальний** — відповідає на питання *кому? чому?*
4. **Знахідний** — відповідає на питання *кого? що?*
5. **Орудний** — відповідає на питання *ким? чим?*
6. **Місцевий** — відповідає на питання *на (по, в, при) кому? на (по, в, при) чому?*
7. **Кличний** — (як кличемо?)

Якщо взяти слова *чоловік* і *земля*, то вони можуть зазнавати таких видозмін: *чоловік, земля* (хто? що?), *чоловіка, землі* (кого? чого?), *чоловікові, землі* (кому? чому?), *чоловіка, землю* (кого? що?), *чоловіком, землею* (ким? чим?), *на чоловікові, на землі* (на кому? на чому?); *чоловіче! земле!*

Подібні видозміни відбуваються також у множині: *чоловіки, землі, чоловіків, земель, чоловікам, землям* і т. д.

Потреба такого відмінювання особливо ясно усвідомлюється тоді, коли слово виступає в реченні. Без відмінювання не могло б бути зв'язку слів між собою, отже не виникало б і речення: 1. *Небо* було синіше од *моря*, *море* було синіше од *неба* (М. Коцюбинський). 2. За *правду* треба *правдою* платити (Л. Українка). 3. *Ворон* *ворону* ока не виклює (П. Мирний).

Називний відмінок називають прямим, усі інші — непрямыми.

Примітка. Прикметники набувають відмінкових форм залежно від іменників, з якими пов'язані в реченні.

Кличний відмінок вживається для називання особи або речі, до яких звертаються: 1. На мою могилу світи, *зоре* (Т. Шевчен-

ко). 2. *Петре! Петре!..* Де ти тепер? (І. Котляревський). 3. *Галочко?* чого се ти плачеш? (Г. К.-Основ'яненко). 4. І ти, *людино*, в себе у ногах побачиш постать гордої природи (М. Рильський).

Відмінкова форма слова визначається змістом цілого речення і змістом окремих його слів. Наприклад, у реченні *Я раптом почув велику тишу* (М. Коцюбинський) відмінкова форма *тишу* визначається словом *почув*. У такому випадку кажуть, що слово *почув* вимагає знахідного відмінка від слова *тиша*. Відмінкова форма *велику* відповідає формі *тишу*. Про такий зв'язок говорять, що слово *велику* узгоджується у відмінку зі словом *тишу*.

§48. ЧАС ДІЄСЛОВА

Велика група слів, що виділяється в окрему частину мови — дієслово, видозмінюється за ознаками часу. В українській мові розрізняють три часові зміни: теперішній, минулий і майбутній час.

Теперішній час означає, що дія відбувається тоді, коли про неї йде мова.

Минулий час означає, що дія відбулася або відбувалася до моменту розповіді про неї.

Давноминулий час означає, що дія відбулася або відбувалася перед початком іншої минулої дії.

Майбутній час означає, що дія відбудеться або відбуватиметься після того, як про неї оповідається.

Наприклад: *ходжу, роблю, читаю* — теперішній час; *сходив, проробив, зачитав* або *ходив, робив, читав* — минулий час; *ходив був, сходив був, робив був, прочитав був* і т. п. — давноминулий час; *сходжу, пророблю, зачитаю* або *ходитиму, робитиму, читатиму* чи *буду ходити, буду робити, буду читати* — майбутній час.

§49. ОСОБА

Дієслова видозмінюються за особами. Розрізняють три такі видозміни: перша, друга і третя особа.

Перша особа означає, що діє той (або ті), що говорять (або говорять).

Друга особа означає, що діє той (або ті), хто не бере участі в процесі мовлення, отже той, до кого говорять.

Третя особа означає, що діє хтось третій.

Наприклад: (я) *іду*, (ми) *ідемо*, (я) *несу, читаю, сплю* — це слова першої особи; (ти) *ідеши*, (ви) *ідете*, (ти) *несеш, читаєш, спиши* — другої особи; (він, вона, воно) *іде, несе, читає, спить*, (вони) *ідуть, несуть, читають, сплять* — третьої особи.

VII. ОРТОГРАФІЯ (ПРАВОПИС)

§50. ГРАФІКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Графіка (від грецького *graphikos* — писемний) — це система співвідношень між буквами, вживаними в мові, та її звуками. Отже, графіка вивчає форму букв, їх кількість та основне звукове значення.

Письмо української мови є звуковим, або фонематичним, тобто в ньому мовні звуки (фонемі) позначаються спеціальними знаками, які називаються буквами. Буква — це умовний графічний знак звука, вона його лише позначає, а не відтворює, не відображає його природи. Саме тому ті самі ж букви в різних мовах можуть мати неоднакове звукове значення (порівн., наприклад, українське *и* і російське *и*).

Букви, розміщені в певному сталому порядку, становлять алфавит (від назви двох перших грецьких слів — *alpha* і *betha*), або азбуку (від назви двох перших старослов'янських букв — *азъ* і *буки*). (Див. стор. 21).

§51. ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

Правописом, або ортографією (від грецьких слів *orthos* — правильний, рівний і *grāpho* — пишу), називається система правил про способи передачі мови в письмовій або друкованій формі; отже, ортографія встановлює правила передачі на письмі звукового складу мови, правила написання слів разом, окремо і через дефіс, вживання великої букви і переносу слів із рядка в рядок.

Єдина, обов'язкова для всіх ортографія, як і єдина ортоепія, має велике значення в спілкуванні людей даною мовою, полегшує це спілкування, сприяє піднесенню мовної культури осіб, що користуються нею.

Кожна ортографія базується на певних принципах, які залежать від граматичної і фонетичної структури мови та відбивають історичні умови розвитку і формування її правописної системи. В основу ортографії сучасної української мови, як і ортографії споріднених російської та білоруської мов, покладено три принципи: фонетичний, морфологічний та історичний, або традиційний.

Фонетичний принцип полягає в тому, що слова передаються на письмі так, як вони вимовляються в літературній мові, тобто букви в словах, написаних за цим принципом, мають таке звукове значення, яке закріплене за ними в альфавиті, напр.: *рот, лист, долина*.

За морфологічним принципом зберігається однакове написання значущих частин слова незалежно від їх позиції в слові і від реального звучання. Наприклад, у корені *жи-* (*жити, жила, живе*) голосний в різних позиціях звучить по-різному, як *и, и^е і е^н* (*жіти^е, жі^ела, же^нвѣ*), але на письмі, додержуючись морфологічного принципу, його передаємо завжди однією буквою *и*. У слові *купається* в частці *ся* звук *с* зовсім не чується, разом з попереднім м'яким приголосним *т* він вимовляється як довгий *ц* (*купаѣцѣа*), однак за морфологічним принципом він на письмі передається, як і тоді, коли зберігається у вимові (*купатися, купалася*).

Історичний, або традиційний, принцип полягає в тому, що слова передаються на письмі за традицією, як вони писалися раніше, хоч у сучасній мові таке написання не пояснюється ні вимовою, ні граматичною структурою. За історичною традицією в українській графіці двома буквами передаються африкати *дж* і *дз*, хоч означають вони по одному звуку; вживається буква *ц*, якою завжди передається сполучення двох звуків—*шч*, хоч для позначення кожного з них в альфавиті існують свої окремі букви; вживаються букви *я, ю, є, і*, що позначають такі звуки (*я = ја, 'а; ю = ју, 'у; є = је, 'е; і = јі*), для яких в альфавиті також є інші букви.

Традиційним є написання букви *и* на місці ненаголошеного голосного в словах типу *кишѣня, кѣмин, либѣнь, лимѣн* та букви *е* в словах *лемѣш, левѣда* тощо.

Провідними принципами в сучасній українській ортографії є фонетичний і морфологічний, тому український правопис часто й називають фонетико-морфологічним.

Всеукраїнська Академія Наук у 1920-тих роках упорядкувала правила цього правопису. Він був затверджений урядом Радянської України 1928 року, а 1929 року його прийняло Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові як правопис, обов'язковий для українців Західньої України й вільного світу.

Правила його були видані книгою під заголовком „Український правопис” у Харкові 1929 року. Тому цей правопис, перший офіційно прийнятий обома частинами України — Східньою й Західньою, тобто перший соборницький правопис, став відомий під назвою „Харківського” (див. передмову до цієї книги). Цей правопис і ліг в основу нашого видання.

§52. УЖИВАННЯ ОКРЕМИХ ГОЛОСНИХ

А. Літера А

Літерою (буквою) **а** передається на письмі звук **а**:

В українських словах:

- 1) на початку слів: *абетка, абіякий, алé*;
- 2) після твердих приголосних: *бажання, норá, лавка, хватáти, ша́пка*;
- 3) перед складом із постійно наголошеним **а** (**я**) на місці етимологічного **о** в словах: *багáтий, багáто, багáтство, багáч, багáття, гарáзд, гарячий, гарячка, кажáн, калáч, качáн, хазяїн, халя́ва*, а також у похідних з іншим наголосом: *багаті́ти, багатéнько, багаті́р (=багáч), гáряче, гарячкува́ти* і т. п.

В іншомовних словах:

- 1) на початку слів: *авáнс, ажурний, áтом*; у власних назвах: *А́зія, Арту́р, Афóн*;
- 2) після твердих приголосних: *баля́нс, зранáта, чай*; у власних назвах: *Байка́л, Касабля́нка*;
- 3) після **е**, **у** в середині слів і після **о**, **у** в кінці слів: *лавреáт, теа́тр, будува́р, кулува́ри; боá, буржуа́*; у власних назвах: *Буа́льо, Го́а, Нікарагуа́*.

Б. Літера О

Літерою **о** передається на письмі звук **о**:

В українських словах:

- 1) на початку слів: *об'ём, о́гляд, о́сінь*;
- 2) після твердих приголосних: *гонча́р, коря́вий, мо́локо, чоти́ри*;
- 3) після м'яких приголосних: *щого́, льо́н, трьо́х, цьо́мó*.

В іншомовних словах:

- 1) на початку слів: *оксамі́т, олімпіа́да, о́рден*; у власних назвах: *Ора́н, Ока́, Океа́нія, Одісе́й*;

2) після твердих приголосних: *канона́да, моногра́ма, со́льо, това́р*; у власних назвах: *Голля́ндія, Золя́, Ко́нго, Чика́го*;

3) після *а, е, і, о, у*: *баоба́б, кака́о, каолі́н, тео́рія, відеоте́лефо́н, бібліоте́ка, ра́діо, раціо́нальний, зооло́гія, коопера́ція, вакуо́ля*; у власних назвах: *Голсуо́рсі*.

Примітка. Ненаголошене *о* перед складами з *у (ю), і (ї)*, рідше *и* у вимові в українських словах нерідко наближається до *у*. Щоб не допустити помилки в передачі його на письмі, треба пам'ятати, що таке *о*:

а) перевіряється в ряді випадків наголосом, якщо змінити відповідно форму слова: *голуби́ти, голубка́, бо голу́б; гостю́ю, бо гості́; дощó, бо дощ; носи́ти, ношу́, бо носить; розумі́ти, розу́мний, бо розум; бо́ї, бо до бо́ю*;

б) чергується з *і* в закритому складі: *за́ходу — за́хід, могти́ — ми́г*;

в) чергується з *е* після шиплячих: *пшо́ні — пше́нця, чоти́ри — четве́ртий*;

г) виступає у звукосполученнях *-оро-, -оло-*: *бо́рону, голо́ві*;

д) наявне в префіксах *до-, недо-, о-, об-, по-, про-, роз-*: *доку́пи, недо́ступний, опу́стити, обру́ч, подрі́жжя, промі́жок, роззу́ти*;

е) виступає в суфіксах *-ок (-очок, -ечок), -очк-, -оньк-, -от-, -ещ-, -ов-, -ону-*: *наща́док, кутóчок, верше́чок, бджіло́чку, голіво́ньку, глухоту́, лу́стоці, братову́, пля́нові, різону́ти, рубону́ти, хапону́ти*.

В. Літера У

Літерою *у* передається на письмі звук *у*:

В українських словах:

1) на початку слів: *уда́р, узгі́р'я, уві́ходити*;

2) після твердих приголосних: *доні́зу, купува́ти, луна́, рубáнок*;

3) на місці етимологічного ненаголошеного *о* (відповідно до вимови): *будя́к, ворущи́ти, па́рубок, по́лум'я*, а також у похідних утвореннях: *завору́шення, парубкува́ти* і т. п.

В іншомовних словах:

1) на початку слів: *Універса́л, ультимáтум*; у власних назвах: *Улісс, Ула́н-Уде́*;

2) після твердих приголосних: *донжуа́н, разу́, стімул*; у власних назвах: *Було́нь, Теруе́ль*;

3) після приголосних та *і* в суфіксах *-ум, -ус*: *ма́ксимум, те́хнікум, гра́дус, ста́тус-кво́*;

Г. Літери Ю, Я

Літери ю, я вживаються для позначення на письмі:

1) Звуків у, а після м'яких приголосних:

В українських словах: *грюкати, людяний, моряк, цвах.*

В іншомовних словах: *жюрі, кюв'єт, нюанс, трюмб; ёяур, ляпсус;* у власних назвах: *Гюбб, Цюріх.*

2) Звукосполучень й+у, й+а:

В українських словах:

а) на початку слів і після голосного: *юність, юрба, спів'аю, яблуко, надія;*

б) після апострофа: *м'яч, любов'ю, матір'ю, об'ява, п'ятеро,*

В іншомовних словах (на місці *iu, ŷ, yu, ju; ia, ya, ja*):

а) на початку слів і після *а, е, о*: *ювілей, юрист, каюта; ягуар, ямб, ярд, пляда, роаль;* у власних назвах: *Юкон, Ясси;*

б) після *і* в середині та в кінці слова: *абразія, ілюстрація; кольоквіюм, опіюм, тріюмф, радіус.*

в) після апострофа, *ь* і *й*: *інтер'ю, мільярд;* у власних назвах: *Ак'яб, Нью-Йорк, Майя.*

Г. Літера Е

Літерою е передається на письмі звук е:

В українських словах:

1) на початку деяких часток і вигуків: *еге, ей, ет, ех;*

2) після твердих приголосних: *берег, великий, дзеркальце, несе;* у власних назвах: *Петренко, Чернівці.*

В іншомовних словах:

1) на початку слів: *еволюція, економіка, ера, етюд, етер;* у власних назвах: *Едвард, Есхіл;*

2) після твердих приголосних: *пляда, симетричний, тире, філе;* у власних назвах: *Беранже, Гете, Кельн;*

3) після *а, о, у* в середині слів: *фаєтон, поетично, Пірует, статуетка;* у власних назвах: *Рафаель, Теруель.* Виняток становить: *траєкторія, проєкт.*

Примітка. Щоб не допустити помилки в передачі на письмі ненаголошеного е, яке у вимові часто наближається до и, треба

пам'ятати, що таке е в українських словах:

а) Перевіряється наголосом, якщо змінити відповідно форму слова або утворити від нього нове слово: *великий, великого, великому* і т. д., бо *велич; верба, верби, вербі* і т. д., бо *вєрби; весняний, весна, весніти*; бо *вєсен; дешєвий, дешєвити, дешєвізна*, бо *дєшево; мелю, мелі, бо мєлєш, мєлють; менє, мені, бо до мєне; плєсті, плєтєш* і т. д., бо *плєтєний; терновий, бо тєрен; терпіти, терплю* і т. д., бо *тєрпиш, стєрпіти; черв'як, бо чєрви*.

б) Випадає при зміні форми слова: *жену́, женєш* і т. д., бо *гнати*; *жєвтєнь, бо жєвтєня; забєру́, забєрєш* і т. д., бо *забрати*; *їдальєнь, бо їдальєня; кашєль, бо кашлю; справєдливий, бо правда; шєвця́, шєвцєв, бо шєцєв*.

в) Чергується з і в закритому складі: *кєрєня — кєринь, єсені — єсинє, платєжє — платєж, пєпєлу — пєпєл, щєтина — щїтка*.

г) Виступає в звукосполученнях *-єрє-, -єлє-*: *вєрєтєно, дєрєв'яний, мєрєжа, стєрєгїти; єжєлєдєв, пєлєхатий, сєлєзєнь, щєлєпа*.

г) Найвнє в префіксах *бєз-, нє-, нєдо-, пєрє-, пєрєд-* (пєрє-), *пєрє-*: *бєзмєртєя, бєзшумний, нєначє, нєдїля, нєдочувати, пєрєсилати, пєрєдвїсник, пєрєд'явити, пєрєдбрий*.

Є пишеться і в іншомовних префіксах *дє-, дєз-, єкс-, рє-*: *дєградация, дєзінформация, єкскаватор, рємїлітаризация*.

д) Виступає в суфіксах: *-єн-, -єн(я), -єнн(я), -єнк-, -єнєк-, -єсєнєк-, -єчєк-, -єр(є), -тєль*: *зрєблєний, принєсєний, вєвчєня, знєчєння, полїпшєння, Лїсєнєко, Мєрчєнєко, бєтєнєко, нїчєнєкє, гєрнєсєнєкий, бїлєсєнєкий, стєжєчєкє, подїшєчєкє, вєсьмєро, шїстнєдцєтєро, прїятєль, цїнїтєль, учїтєль, а також у присвійному суфіксі *-єв-*: *Грїцєва* (книга), *Кєстєва* (хата), *тєстєвє* (фото).*

Д. Літера Є

Літера є вживається для позначення на письмі:

1) Звука е після м'якого приголосного в українських словах: *життєвий, значєннєвий, лє, лєтєсьє, рєннє, трєтє*.

2) Звукосполучення *й + є*:

В українських словах:

а) на початку слів: *єдїний, єднати*;

б) після голосних і апострофа: *боєць, готує, затєвний, копїєчєкє, прїємно, чїє; б'є, з'єднати*.

В іншомовних словах: після *є, і, й, ь* та апострофа: *рєєстр, абїтурїєнт, дієта, поліомїєліт, фойє, лєв, портєра; бар'єр, об'єкт, п'єдєстєл; у власних назвах: Вєндрїєс, Мєйєс, Готєс, Сьєрра-Лєонє, Сїєна; однак після префіксів і споріднєних з ними елємєнтів пишеться *є*: *дїєлєктрїк, полієдр, рєєвакуация, рєємїєрация* і т. п.*

Е. Літера І

Літерою і передається на письмі звук і:

В українських словах:

1) на початку слів: *імєнник, інколи, іноді, інший, існувати*;

2) після приголосних: *дійсність, зігрітий, наший, тобі, хід, цілісність, чіткість*.

В іншомовних словах [на місці і, у (ігрек)]:

1) на початку слів: *ідеал, індустрія, інтернаціональний*; у власних назвах: *Ібсен, Ізабєлла, Індія, Індонезія*;

2) після приголосних перед голосними (як нейотованими, так і йотованими): *гігієна, матеріяльний, біном, пацієнт, пріоритєт, радіяція, тріумфальний, селекціонер, соціяліст, фізіологія, філія*; у власних назвах: *Венеція, Віардо, Іліяда, Трієст, Фіораванте, Фіоме*;

3) після *б, п, в, ф, м, г, ґ, к, х, л, н* перед наступним приголосним: *бібліотека, бісквіт, пінзвін, пінцєта, віртуозний, фізичний, фільм, хлорофіл, адміністратор, агітувати, гіперболічний, кіловат, хинін, клініка, нігілізм*;

Примітка. У ряді давно запозичених слів відповідно до вимови пишемо *и*: *бурмістер (бурмістр), вїмпел, ехідна, їмбір, кипарис, кит, лиман, міля, мітра, мирт, нїрка, спирт, хімєра*, і в похідних утвореннях, а також у словах *диякон, єпіскоп, митрополїт, християнство* і под.

4) після приголосних у кінці невідмінюваних слів: *візаві, журі, колїбри, парі, попурі, таксі*; у географічних назвах: *Капрі, Міссісіпі, Міссурі, Пóті, Сомалі, Сóчі*, але: *пóтинський, сóчинський, хоч сомалійський, капрійський, міссурійський*; у власних назвах: *Анрі, Россіні, Торрічєллі*;

5) у суфіксах *-іс, -іссімо*: *зрátіс, лянїс, бравіссімо, піянїссімо, фортїссімо*, але: *генералїсимум*;

6) після приголосних у географічних назвах та власних іменах: *Аніта, Бірма, Вашінгтон, Гїбральтár, Едінбурґ, Йоркшїр, Кїпр, Мадрїд, Севілья, Тіроль, Тїррєнське море, Трансїльванія, Тунїс, Фїлядєльфїя, Чикаґо: Білло, Грїмм, Дїдрó, Дїзель, Овідій, Тїціян, Цїцерон, Шїллер*, а також у похідних утвореннях: *зїбралтáрський, кїпрїот, тїрóлець, шїллерівський* та ін. Але: *дїзель, йоркшїр, тирóлька* та ін. (як загальні назви).

Є. Літера І

Літера і вживається для означення на письмі звуко-сполучення й + і:

В українських словах:

1) на початку слів: *і́дальня, і́дкий, і́жак, і́зда, і́м, і́хній*;

2) у середині і в кінці слів після голосних і апострофа: *ви́йти, за́йти, кле́ти, свої́; від'і́зд, з'і́жджати, на подві́р'ї, об'ї́сти, при здо́р'ї*.

В іншомовних словах у середині і в кінці слів після голосних, а також після **ь**: *архаї́чний, еліп-со́їд, казу́їстика, те́їн; Віньї́, Каї́р*.

Примітка. Якщо перша частина складного слова закінчується голосним, а друга починається з і, на початку другої частини і не пишеться: *новоі́ндійський, староі́талійський* та ін.; так само і не пишеться після префікса, що закінчується на голосний: *антиімперіа-лістичний, доісторичний, заіскритися, перейменовати, поінформова-ний, проінструкувати*.

Ж. Літера И

1. Українське **и** — це новий звук, що склався з двох звуків, а саме: з заднього **ы** (пор. поль. *у*, білор. і рос. **ы**) та переднього **і**, пор. українське **син** (поль. *syn*, білор. і рос. **сын**), **дим** (поль. *dym*, білор. і рос. **дым**) — і **носити, ходити** (поль. *chodzić, nosić*, білор. *хадзіць, насіць*, рос. *ходить, носят*), **родина** (поль. *rodzina*, білор. *радзіна*, рос. *родина*); вимовляється українське **и** посередині між і та е (див. таблиця голосних, § 13), тим то в поодиноких говорах ці звуки, з різних причин, змішуються один із одним, як змішуються в деяких випадках у деяких говорах **и** з **і**. В літературній мові треба докладно відрізнити **и** від **е** та **и** від **і**; завжди треба дивитися на походження слова

а) В північно-західній (говірковій) вимові після задньоязикових приголосних **к, х (г)** змішується **и** з **і**,

але в літературній мові треба докладно відрізняти і та и в письмі й вимові за походженням слова:

кінь (коня́) — кинь (кінути); кіт — кит, кішка (кітка) — кишка; такі книжкі́, хіба́ — хіба; хіхіт (хіхоту), сухі́ — верхі́, пастухі́, мұхи́;

б) на початку слів завжди треба писати і, хоч у вимові чути и (див. § 53.1):

інший, іноді́, інколи, Ірод, істина, іній, індік, істик і т. ін.

Крім того, и пишемо:

2. у сполуках **ри**, **ли** між приголосними в постійно відкритих складах:

чорнобривий, дриґати, дрижа́ти, гримати, гриміти, крини́ця, криши́ти, стрива́ти = пождати, але стріва́ти — зустріча́ти, трива́ти, триво́житися, триво́га, крива́вий, глита́ти, блища́ти, блискавка, блиску́чий, христі́ти, хрище́ний, бри́нити (але брєнькати).

Але пишемо:

кров (кро́ви), кривця́, хребє́т, брова́, хрест (хресті́), хрє́сний, перехрє́щуватися (сходитися), перехрє́сний, Хреща́тик, хрестові́й, хрестома́тія, хрестонóсець, хрє́щик.

3. а) завжди в наголошеному прикметниковому закінченні **-ній**:

ні́чний, значні́й, чарі́вний, чудні́й, са́мітний, спо́лучні́й, забу́тний (але — забу́тній), ста́тний;

б) часто в ненаголошеному прикметниковому закінченні після приголосних у таких словах, як напр.:

відповідні́й, природні́й, насту́пний, придáтний, рідні́й, лю́дний, безла́дний, пара́дний, безробі́тний, ві́чний, дові́чний, предві́чний, поети́чний, попере́чний, семирі́чний, тогобі́чний, господа́рний, літєра́турний, майстерні́й, нагі́рний, уда́тний, норма́льний, спі́льний, дивні́й, півні́чний, півде́нний, щодє́нний, ві́рний, вели́чний і ін.

Деякі прикметники виявляють вагання, напр.: східний — східні́й, за́хідний — за́хідні́й, наро́дний — наро́дні́й, але пишемо: східні́й, за́хідні́й, наро́дні́й.

В сумнівних випадках рішає словник.

4. в родовому однини жіночих іменників, що в називному однини кінчаються двома приголосними: **вість — вісти, повість — повісти. смерть — смерті, радість — радости, старість — старости, гординь — гордини і ін.**

З а в а г а : Про родовий однини: **любби, крові, со́ли, о́сени, Ру́си** див. § 53.

5. в родовому однини середніх іменників із приголосним пнем: **ім'я — імени, кача́ — кача́ти;**

6. у наростках іменників на **-іння**: **жабури́ння, гарбузи́ння, багови́ння, картопли́ння;**

7. у слові: **чоти́ри.**

§53. ПРАВОПИС ОСНОВНИХ ГОЛОСНИХ

А. Літери і — и

Літеру **і** пишемо:

1. на початку слова і у спросткованих словах, коли не вимовляємо **йі**:

інший, іноді, інколи. іскра, індік, ім'я, істик, іспит, істина, істо́та, Іва́н, Ірод, іду́, існува́ти, ігрище, іржа́; проіснува́ти, переіна́кшити, поінформова́ти;

2. на місці давнього **ѣ** в наголошених і ненаголошених, відкритих і закритих складах: **ді́вка, ді́вча́та, мі́х, мішо́к, бі́дний, біда́, біжи́ть, ті́ло. ді́ло. сі́но, лі́то, лі́с, сні́г, прибі́г;**

3. на місці корінних **о, е** в закритих складах, тобто таких, що кінчаються приголосним (у відкритих складах такі **о, е** залишаються):

кінь — коня́, віл — вола́, ніс — но́са. дім — до́му, рік — ро́ку, стіл — стола́, біль — бо́лю, ніч — но́чі, лій — ло́ю, гість — го́стя, сік — со́ку, радість — радости, він — вона́, сіллю — со́ли. вівця́ — овець, о́сінь — о́сени, ка́мінь — ка́меня. ле́бідь — лебе́дя, ячмі́нь — ячме́ню, сту́пінь — сту́пеня. ко́рінь — ко́рень, ку́рїнь — ку́реня. за́ніс — за́несла́. до́пік — до́пекла́;

З а у в а г а . Звук **і з о** не пом'якшує в літературній мові попереднього передньоязикового приголосного (**т,**

д, с, з, ц, л, н), зате і з **е та з ъ** (див. під 2) м'якшить поетійно ці приголосні, одначе цього пом'якшення не зазначаемо в письмі. Отже, пишемо однаково: ніс — нос а і ніс — нести, сіль — соли, сіл — село, сіла — сісти і т. д.

4. Таке правильне чергування і — о, і (ї) — е (є) виступає також у закритих і відкритих складах при-свійних прикметникових наростків **-ів (-їв), -ова, -ове, -ева (-ева), -еве (-све)**, напр.: бр^атів капелюх, бр^атова книжка, бр^атове письм^о, ковалів син, ковалева дочка, ковалеве поле... та аналогічно в прізвищах і в географічних назвах:

Ковалів — Ковалева, Петрів — Петрова, Єфрémів — Єфрémова, Львів — Львова, Краків — Кракова, Василів — Василева, Васильків — Василькова. Андріїв — Андрієва, Кравців — Кравцева, Фédів — Фéдева, Паліїв — Палієва, Кійів — Кієва, Кáнів — Кáneва і ін.

5. Не переходять о, е в закритих складах в і в таких випадках:

а) коли вони випадні:

сон (сн^у), пісок (піск^у), сніжок (сніжк^у), книжок (книжка), вікон (вікн^о), день (дня), хлопець (хлопця);

б) у групах **-ор-, -ов-, -ер-** між приголосними, напр.:

горб — горба́, торг — то́ргу, хорт — хорта́, вовк — во́вка, шовк — шовку́, смерть — сме́рти й ін.

в) у групах **-оро-, -оло-, -ере-, -еле-**:

горо́х, моро́з, горо́д, горо́д. во́рог, со́ром, поворо́т, подо́рож, го́лод, хо́лод, жо́лоб. око́лот. во́лос. поло́н, бе́рег, ве́ред, пе́ред, посере́дній, че́рез, се́лезень, оселе́дець і т. ін.

Винятки: **поріг. оборіг. сморід. моріг.**

г) в запозиченнях з інших мов, напр.: із церковно-слов'янської: **закон, Бог, народ** (але **на́рид**) **Оле́г, раб, шоло́м, потоп**, з російської **погрім. завод**, з польської мови: **сложнік, істот**; з неслов'янських мов: **том. агро-**

**но́м, студéнт, президéнт, кордо́н, телефо́н. áвтор, ди-
ре́ктор, до́ктор...** та в деяких окремих новотворах, як
діловóд, основний, займе́нник тощо, зокрема часто не-
наголошене **е** в іменниках на **-ення**:

**збільшення, зме́нення, заве́ршення, по́яснення,
відрóдження, відно́влення, зна́чення, вра́ження** (але
під наголосом **-іння**: **носіння, ходіння, плетіння, зна-
чіння, вражіння**);

б. зате буває і в відкритих складах і навіть у гру-
пах **-оло-, -оро-, -ере-**:

а) підо впливом таких правильних форм, як **візка́,
візко́м, візкі́...**, **кілка́, кілка́м...** повстали форми:

**візо́к, кіло́к, стіжо́к, дзвіно́к, ріжо́к, сніпо́к, місто́к,
дорібо́к, заробіто́к, припічо́к, за́пічо́к, каміне́ць, кремі-
не́ць, двіре́ць, реміне́ць, коріне́ць, кіне́ць, гребіне́ць, сті-
ле́ць, червіне́ць, покріве́ць, ніго́ть, ліко́ть, кіго́ть, а далі
й кіло́чок, гвіздо́чок і т. ін., хоч побіч слів з і маємо
також форми з о: гоне́ць — гінця́, бо́єць — бійця́, ко-
ре́ць — кірця́, творе́ць — творця́, чудотво́рець — чудо-
тво́рця, оте́ць — отця́ й вітця́; попри наросток **-овець**
(з наголошенням **о**), напр., **урядове́ць, службо́вець, на-
родове́ць** і ін. уживаються форми з **-івець (-ївець)**: **си-
ріве́ць, чернігіве́ць, ка́ніве́ць, фахіве́ць.****

б) на зразок таких форм, як **ніжка́, ніжки́**, виникли
й форми з і в родовому множини, напр., **ніжо́к, гіро́к,
жіно́к** і ін., а далі й такі, як **ніженька́, гіронька́, гірочка́,
перепіло́чка...** також **писарі́вен (писарі́вна), коро́лівен,
бондарі́вен...**;

в) підо впливом таких форм, як напр., **гірка́, гі-
ронька́, слів, слівце́**, виникли й утворилися форми з і,
замість другого **о, е** в групах **-оло-, -оро-, -ере-**. напр.:

**дорі́г — дорі́жка, — дорі́жечка; борі́д, — бо-
рі́дка. — борі́донька; сторі́н, борі́н, корі́в. голі́в, болі́т,
долі́т, чері́д, ворі́т, ворі́тця, ворі́течка, а також: запо-
рі́жець — запорі́жця, побіч частіших запорі́жець —
запорі́жця. Але проте: коло́д, [коло́дка, коло́дочка],
со́ро́к, огоро́ж, коро́н, доло́нь, нагоро́д, осно́в, будо́в, по-
тре́б, про́б;**

г) підо впливом таких форм, як **підніжжя, пере-нісся**, виникли й такі форми, як:

роздоріжжя, бездоріжжя, підборіддя, Запоріжжя (побіч так само вживаного **Запоробжжя**), але: **побережжя, надбережжя, Лівобережжя, Правобережжя, вороття**;

г) підо впливом таких форм, як: **переміг, приніс**, з'явилися такі форми: **віволік** (але **віволокла, виволкти**), **зберіг** (але **зберегти**); та коли форма дієслова в минул. часі кінчається на **в**, то **о** в такій групі не переходить на **і**, напр., **боров, попоров, полів, молів**;

д) у літературній мові появляється і у спириросткованих словах: **прізвище, прірва** (з **про-**), **візьму, відібрати, відіслати, відіймати** (з **відо-**), **пімста й помста**;

е) аналогічно до українських слів появляється чергування **о, е, і** в запозиченнях, напр.: **кóлір — кóльору, папір — папéру, гніт — гнóту**, і в таких українських словах, де **і** корінне: **річ — рéчі, ведмідь — ведмéдя**;

7. а) **і** появляється в закінченнях м'якої групи прикметників, зокрема в прикметників на **-шній, -жній** (ненаголошених):

вёрхній, вечірній, всесвітній, житній, задній, пізній, кутній, літній, матеріній, новітній, осінній, передній, присутній, самотній (але **самітній**), **сіній, крайній, давній, ранній, торішній, навколишній, домашній, вчорашній, колишній, завтрашній, тутешній, долішній, справжній, доробжній, ближній, поздóвжжній, (по)дружжній, поробжній, мұжжній, подоробжжній, братній, великодній, довголітній, незабұтній, майбұтній, могұтній, остáнній, (по)середній, пұтній, сторóнній, хáтній і т ін.**;

б) в числівнику **трéтій**;

8. в родовому однини жіночих іменників, що в називному однини кінчаються тільки одним приголосним, напр.:

ніч — нóчі, піч — пéчі, тінь — тіні, сіль — сіті, пóдорож — пóдорожі;

Винятки: **любóв — любóви, кров — кр́ви, сіль — сóли, óснь — óсени, Русь — Рұси**.

9. в давальному та місцевому однини і в називному (та знахідному) множини всіх жіночих іменників, що кінчаються в називному однини на одну або дві приголосівки: **тіні, ночі, річі, вісті, повісті, чверті;**

10. в закінченні давального однини чоловічих іменників на **-ові: братові, синові, коневі;**

11. в давальному однини іменників жіночого та середнього роду:

ла́вка — ла́вці, землі́я — землі́, ро́жа — ро́жі, дівча́ — дівча́ті, княжа́ — княжа́ті, теля́ — теля́ті, лоша́ — лоша́ті, ім'я́ — імені́;

але давальный однини іменників на **-я** з подвоєним приголосним кінчається завжди тільки на **-ю** (а не **-і**): **житт́ю, насінню́, навча́нню, зілля́;**

12. в місцевому однини іменників чоловічого, жіночого й середнього роду:

в чоловіці́, в лу́зі, на коні́, в ла́вці, на землі́, в пові́сті, на печі́, в полі́, на не́бі, на со́нці, в житті́, в теля́ті, в лоша́ті.

Б. Літери е — и.

1. Ненаголошене **е** в українській мові звичайно невиразне, наближується до звука **и** так, що у звичайній вимові звучать більш-менш однаково такі слова: як **гребі́** (гребти́) і **грибі́** (гриб), **мелі́** (молоти́) і **милі́** (милити), **креші́** (кресати́) і **криші́** (кришити), **менé** і **ми-не** (мину́ти), **виселя́ти** і **висиля́ти**, **клено́к** і **клино́к** і ін.

В літературній вимові цих звуків сплутувати не можна, а щоб знати, як вимовляти і писати цей невиразний звук (**е** чи **и**), треба змінити слово так, щоб сумнівний звук був під наголосом:

менé, мені́ — до **ме́не**; **село́**, в **селі́** — **се́ла**;
землі́я — **зе́млі**; **вели́кий** — **ве́лич**; **несу́** — **не́сений**;
тихе́нько — **ти́хо**; **криве́** — **кри́во**; **живе́** — **жи́ти** і т. ін.

2. Подібно, як **е** з **и**, зміщується у звичайній вимові також ненаголошене **є** з **ї**, однаке пишемо за похсдженням слова **є**:

ма́єш, купу́єш, ма́ємо, купу́ємо, з Киє́ва, в Києві́
(хоч часто вимовляють: **маї́ш, купу́ймо, в Киї́ві** і т. д.).

3. Букву **е** пишемо :

а) у приростках **пере-**, **перед-** і **пре-**, напр.: **переривати, переливати, перебивати, передбачати, переддень, переліг, презирство;**

б) у групах **-ере-**, **-еле-**: **берег, берест, селезень;**

в) у наростках **-есеньк-**, **-еньк-**, **-енк-**, **-ечк-**, **-еро-**, **-тель**, **-ен-**, напр.:

тихесенький, близенький, рученька, геперечки, тутечки, тамечки, шестеро, учитель, кручений.

В окремих сумнівних випадках, як напр.: **левада, леміш, кишєня, пиріг**, треба заглянути до словника.

г) коли **е** при відміні слів випадає: **березень** (бєрезня), **вітер** (вітру), **мітел** (мітлє).

4. Крім того, **е** пишемо в закінченні **-ей** родового множини:

а) всіх іменників жіночого роду, закінчених на приголосну: **вістєй, кóстєй, ночєй, печєй, речєй;**

б) кількох інших іменників жіночого, чоловічого й середнього роду, як напр.:

свинєй, мишєй, вошєй, статтєй, кóней, гостєй, грбшей, очєй, плечєй (і пліч), **ушєй** (і вух), та

в) деяких іменників, що їх уживаємо тільки у множині: **грудєй, людєй, дитєй, гусєй, дверєй, санєй.**

В. Літери **о** — **у**.

1. Ненаголошене **о** зближається у вимові до **у**. Тому ці звуки, особливо перед складами з **у** та **і**, часто зміщуються, але пишемо згідно з походженням (етимологією) слова:

кожух, бо **кожа**, **розуміє**, бо **розум**, **ходім**, бо **ходить**, **голубка**, бо **голуб**.

В непевних випадках треба заглянути до словника, напр., треба писати:

будяк, парубок, мачуха, яблуко, яблуня...

2. Наросток **-ова-** зберігається в українській мові лише тоді, коли наголос падає на **о**, а саме:

а) постійно в дієприкметнику минулого часу **-ований**, напр.:

дарований, купований, плянований, мальований, завойований, редагований, схвильований, друкований.

Якщо наголос не падає на **о** наростка **-ова-**, лише на інший склад, тоді пишемо наросток **-ува-**:

сілуваний, видумуваний, виховуваний напоюваний, виговорюваний, перемальбовуваний відрукуваний і ін.:

б) у віддієслівних іменниках на **-овання** (з наголосом дієприкметника); українська літературна мова вживає таких форм тільки для означення наслідку дії або матеріялу; тим то форми **будування — будовання, мурування — мурвання... не однозначні.**

Будування означає процес, роботу, а **будовання** — вислід дії „будування”, щось збудоване, будівлю (зв'язок із дієприкметником „будований”)

Мурування — процес, робота; **мурвання** — щось змуроване, мури (наслідок роботи)

Малювання — дія, праця, **мальовання** — малюнок і т. п.

3. Зате пишемо завжди і говоримо **-ува- (-юва-)**:

а) в дієйменниках:

панувати, дарувати, купувати, торгувати, будувати, чергувати, друкувати, годувати, лікувати, плянувати, куштувати, малювати, хвилювати, полювати, горювати, воювати, виховувати, вигодовувати, перемальбовувати, завойовувати; також у пнях: кувати (хоч коваль), плювати, але: ховати, уповати;

б) у віддієслівних іменниках на **-ування (-ювання)**:

панування, дарування, чергування, будування, лікування, плянування, куштування, малювання, полювання, горювання, воювання, виховування, вигодовування, перемальбовування, завойовування, кування, плювання, але — ховання, уповання:

в) в таких прикметниках та іменниках. як:

сивуватий, сивуватість; піскуватий, винуватий, забудькуватий, забудькуватість; придуркуватий, глеюватий і т. д.

Г. Літери о — е.

По приголосних **ч, ж, ш, щ, дж.** й звук **е** переходить на **о**; це діється особливо тоді, коли наступний склад твердий, тобто має голосний **а, о, у та и** (з **ы**, пор. § 52), або коли наступний склад починається твердим приголосним:

чоловік, чолó, вчóра, вéчора, вечорí, чотíри, чóрний, чотá; жонá, жонáтий, жорстóкий; пшонó, шóбтий; щокá; бджолá, гайóк.

Зате перед м'яким складом, тобто перед складом, що має голосну **е, і, и** (з давнього **і**, пор. § 52, ст. 75), та на кінці слова **е** зберігаємо у вимові й на письмі:

вечéря, чепíга, черне́ць, четвёртий, четвёр, женíти, женíх, сáжень, женéщ, шéстеро, шестí, пшени́ця, щети́на, окрáєць.

Але підо впливом різних аналогій бувають і винятки від цього правила. Так, напр., завжди говоримо й пишемо **е**:

а) в дієприкметниках: **кру́чений, пéчений, озбрóбний** і ін. (аналогічно до таких форм, як **ухвáлений...**);

б) в іменниках: **бiльшости, бiльшостi, свiжости, пекучости...** (аналогічно до **радости...**); на **щóці** (бо — щокá), на **чолi** (бо — чолó) і т. д.;

в) у прикметниках на **-éвий** (під наголосом): **гроше́вий, роже́вий, боéвий...**, але **грошовiй, бойовiй**;

г) в наростках **-ечок, -ечка, -ечко**: **мишéчок, кни́жечка, мiстéчко**;

ґ) в дієсловах: **чешú** (бо — чéшеш), **женú** (женéщ) і т. д., але **вечорiти** (вéчора), **чорнiти** (чóрний);

д) у словах: **чергá, кочергá, червóний, черкáти, шепотiти, щезáти, щедрий** і ін.

Г. Літери о — а.

В деяких словах, особливо перед постійно наголошеним **а**, пишемо в попереднім складі **а** замість **о**:

багáтий, багáто, багáцько, багáч, багатiти, багатство, багатiр, гарячий, гарячка (пор. **горiти**), **хазяiн, качáн**,

гарáзд, халя́ва, кажáн, чаба́н, ганча́р, палама́р, шарава́ри, шкаралу́па, шкаралу́ща.

Д. Чергування у — в, і — й.

1. На початку слова часто чергуються у — в: ненаголошене у може переходити у в, а в перед приголосівкою в у:

учі́тель — вчі́тель, убива́ти — вбива́ти, ужива́ти — вжива́ти, вдова́ — удова́, учо́ра — вчо́ра, ввесь — увесь...

На початку речення слова з таким у — в можна писати з в і з у: Вчора й Учора... В середині речення такі слова звичайно вживають з у, коли попереднє слово кінчається приголосним, і з в, коли попереднє слово кінчається голосним, напр.: наш учі́тель, на́ша вчі́телька, він у лісі, вона́ в лісі, з убо́гої ха́ти, до вбо́гої ха́ти і т. ін.

Це правило не обов'язує, коли між такими словами є розділовий знак або павзи, а також у віршах.

В деяких словах, зокрема в чужих словах, початкове у або в ніколи не змінюється:

уста́, установа́, ухва́ла, учасник, упрáва, університет, Ура́л, Уго́рщина, уто́пія...; вла́да, впра́ва, вплив, вда́ча, вра́ження, вступ і т. д.

Також не змінюється у на в у словах: Украї́на, украї́нський. *

2. В тих самих умовах у деяких словах може чергуватися також початкове ненаголошене і з й: Іван — на Ива́на, іду́ — не йди́, він і я — вона́ й він, брат іде́ — сестра́ йде...

Таке чергування і — й буває тільки при тісній, суцільній вимові слів.

3. Не змінюється і на й:

а) на початку речення і в наголовках: Ідуть діти до школи. Іван читає гарну книжку. „Природа і люди”;

б) при протиставленні: Батьки і діти;

* Хоч раніше поети так робили

в) коли наступне слово починається йотованим голосним або кількома приголосними: **З** людьми **і** я прийшов. Губи **і** язик. Вона **і** я. Він злякався **і** стрибнув через тин;

г) по комі або перед комою. після павзи, коли у вимові **і** зв'язується **не** з попереднім, а з наступним словом: **І** день іде, **і** ніч іде. **і**, голову схопивши в руки, дивуєшся, чому не **йде** апостол правди **і** науки?

§54. ПРАВОПИС ПРИГОЛОСНИХ

А. Подвоєння приголосних

Подвоєні приголосні пишемо в таких випадках:

1. на місці колишніх неподвоєних, коли за ними був **ь** + йотований голосний (іще старше **-іє**, **-ія**, **-ію**): житт**я** (стар. житьє, житіє), безлад**д**я, галуз**з**я, роздоріж**ж**я, збіж**ж**я. Поділ**л**я, зіл**л**я, насін**н**я, знан**н**я, волб**б**ся, облич**ч**я. Підл**л**яш**ш**я; судд**д**я (стар. суд**д**я), Іл**л**я (стар. Іл**л**я), ріл**л**я, стат**т**я, бр**р**тт**я**; мідд**д**ю. м**а**з**з**ю, сіл**л**ю, тін**н**ю, по**с**тат**т**ю, віс**с**ю, ніч**ч**ю, р**о**зкіш**ш**ю, м**і**ц**ц**ю; л**л**яти, л**л**ю, л**л**є, нал**л**ю, нал**л**ів; спр**о**с**о**б**б**ч**ч**я, навман**н**я, зр**р**н**н**я (але — зр**р**ана) і т. ін.

Не буває подвоєння в цих випадках, якщо поряд є другий приголосний: ліст**т**я, щ**щ**аст**т**я, у щ**щ**аст**т**і, перес**с**ерд**д**я, стар**р**іст**т**ю, ч**ч**ест**т**ю, шер**р**ст**т**ю, ж**ж**овч**ч**ю; крім того, зовсім не подвоюються в цих випадках губні (**п**, **б**, **в**, **м**) і **р**: стр**р**уп**п**'я, безхл**л**іб**б**'я, здор**р**ів**в**'я, кр**р**ів**в**'ю, пі**п**'я, ма**м**ір**р**'ю;

2. коли збігаються однакові приголосні приростка й кореня або кореня й закінчення:

відд**д**ати, об**б**їти, зав**в**їшки, з**з**аду, зав**в**а**а**жити, роз**р**броїти, роз**р**з**з**явити, ніс**с**я, тр**р**яс**с**я;

3. у словах із наростком **-ний**, **-ній**, **-ник**, **-ниця**, якщо корінь слова кінчиться на **-н**:

сон — сон**н**ий, ран**н**ий, ос**с**ін**н**ий, безв**в**ін**н**ий, безв**в**ін**н**ість, год**д**ин**н**ик, в**в**ін**н**и**ц**я, баш**т**ан**н**ик, пиш**ш**ем**м**ен**н**ий, пиш**ш**ем**м**ен**н**ик, стар**р**ов**в**ін**н**ий і т. ін.;

4. у наростку **-нний** для збільшених прикметників: здоров**в**ен**н**ий, стра**р**шен**н**ий, числ**л**ен**н**ий, сил**л**ен**н**ий, ста-

рénний і т. ін.; аналогічно до них і в деяких прикметниках — на **-énний** та **-ánний**, що походять із дієприкметників та вказують на можливість чи неможливість виконати дію, при чому наголос падає завжди на **-е** і **-а**:

незлічénний (= той, що його не можна злічити, пор. незлічений = той, що його не злічили), нескінчénний, незмірénний, непримирénний, невблагánний, несказánний, незрівнянний, спасénний...

Зате в самих дієприкметниках пишеться завжди тільки одно **н**: зрóbлений, спéчений, звáрений, побра́ний, ска́заний...

Отже, треба відрізнати такі словотвори, як:

неприпíнний — неприпíнений, заборóнний — заборóнений, змінний — змінений, охорóнний — охорóнений, причíнний — причíнений, нескáзаний — нескáзаний, неоцінénний — неоцінений, незрівнянний — незрівняний;

5. в окремих словах, як:

Гáнна, сáти (віссати), **в**весь, оввá, вáнна, пáнна, мánна, брутто, нéтто, осáнна, рáвві та звичайно в чужих власних назвах: Шíллер, Ніцца, Андóрра (але — андóрський), Ёдда, Мéкка, Діккенс, Марóкко (мароккáнець), Аллáх, Тáссо, Ганно́вер, Цéппельн, Шéффíлд і т. ін.

З а у в а г а . Подвоєні на письмі приголосні вимовляється як один (суцільний) з д о в ж е н и й звук (а не як два окремі звуки).

Б. М'якшення приголосних

В українській мові м'якшаться такі приголосні: **д, з, л, н, р, с, т, ц**, **дз**. М'якшення зазначаємо на письмі знаком **ь** у таких випадках:

1. в кінці слова: мідь, лéбідь, кінь, жаль, паль, мазь, біль, сіль, зять, тінь, Івась, Васіль, палець, стрілець, кінéць, лисіць, робітніць...;

2. в кінці складу перед твердим приголосним: б^атько, д^ядько, пиш^ьмо́. б^ли́зько...:

3. після пом'якшеного приголосного перед **о**: вс^ьо́го, бад^ьо́рий, п'я^то́х, с^ьо́мий, л^ьо^х, н^ьо́го, тр^ьо^х. чо^тир^ьо́х, д^ьо́готь;

4. після л перед іншими приголосними (тільки не між двома л) майже в усіх українських словах. з ви-
нятком групи **лк, лч**:

ме́льник, неві́льник, па́льник, пра́льня, сі́льський, кова́льський, учи́тельство, ві́льний, за́гальний, пи́льно, ці́льно, відповіда́льний, ідеа́льний і т. ін., (але — зілля, вдовілля; горілка — горілча́ний, спілка — спілча́нський, Наталка — Ната́лчин, рибалка — рибалчи́к, рибалчин, рибалчити. рибалченко, галка — галче́ня..., але па́льчик, стрі́льчик);

5. в наростках **-енько, -енька, -онько, -онька, -енький, -есенький, -ісінький, -юсінький**:

коза́че́нько, ру́че́нька, рі́че́нька, голу́бонька, сирі-
то́нька, дрі́бне́нький, дрі́бне́сенький, дрі́бнісі́нький, ма-
ле́нький, мале́сенький малю́сінький...; так само: бли-
зе́нько, дрі́бне́нько, тепе́реньки, та́меньки, ту́теньки і ін.

6. в наростках прикметників **-ський, -цький, -зький** (і так само в прислівниках) :

украї́нський, грома́дський, морський, коза́цький, купе́цький, запо́ро́зький, вузький (ву́зько);

але в таких прикметниках (і прислівниках) не пишеться **ь** у закінченнях **-ський, -зький**:

плоскі́й, порські́й, жаскі́й (жа́ско), баскі́й, боязкі́й, різкі́й (рі́зко), дерзкі́й, в'язкі́й;

7. в наростку **-исько**:

хлопчи́сько, пси́сько, видо́висько;

8. в 3-ій особі одн. і мн. теперішнього часу:

хо́дить, ро́бить, дасть, но́сить, хо́дять, ро́блять, но́сять, беру́ть, несу́ть, даду́ть...;

9. в наказовім способі дієслів:

прино́сь, се́рдься, тра́тьте, киньте, кладі́ть, несі́ть і т. ін.

Не пишемо ніколи знака **ь**:

1. після губних (**п, б, в, м, ф**), шиплячих (**ч, ж, ш, щ, дж**) і після **р**, на кінці слова або складу:

степ, гóлуб, кров, піч, ніж, борщ, ідеш, кобзар, косар, Хáрків, гіркий;

2. поміж пом'якшеними приголосними (крім **л**), коли по них стоїть **е, ю, я, і, ь**:

слід, світ, сміх, цвіт, святій, кість, честь, сонця, віконця, кістю, молодця, український (хоч треба вимовляти **сьлід, сьвіт, сьміх, цьвіт, кісьть** і т. д., правда, не так м'яко, як польське: *świat, ślad, śmiech, kość*);

і так само поміж подвоєними приголосними:

життя́, безла́ддя, писáння, волóсся, ля́гти, сі́ллю, Ілля́ і т. п.;

3. після **н** перед **ч, ж, ш, щ, ц** і перед наростком **-ство**, напр.:

кінчик, сміхунчик, ганчáр, інший, мéнший, сонце, пánщина, віконце, на сонці, на кінці, селя́нство, громадя́нство...;

4. у відміні, коли **ь** нема в початковій формі:

га́лка — га́лці, ба́лка — ба́лці, спі́лка — спі́лці, Натáлка — Натáлці, гúска — гúсці, грудка — грудці, сторíнка — сторíнці.

Коли ж у початковій формі є **ь**, то пишемо його послідовно в цілій відміні:

письмо́ — на письмі́, ре́дка — ре́дці, донька́ — доньці́, Га́лька — Га́льці́, річенька́ — річеньці́ і т. д.;

5. перед наростком **-ченко, -чук, -чина** після приголосівок (окрім **л**):

ба́тько — безба́тченко, Па́нько́ — Па́нчénко, Панчу́к, Панчи́шин, Гри́нько́ — Гринчénко, Гринчу́к, Федько́ — Федчénко, Федчу́к, Сенько́ — Сенчénко, Сенчу́к, Сенчи́на, Мала́нка — Маланчénко, Маланчу́к але **Га́лька — Гальчénко, Гальчу́к** і т. д.;

6. у наростках **-ално, -илно**:

пúжално, дёржално, мотовíлно, лопатíлно, грабі́лно, ціпíлно і т. ін.

В. Зміни приголосних при їх збігу

При зустрічі приголосних у середині слова повстають різні зміни. Деякі з цих змін у вимові зазначаємо також і на письмі.

1. Перед **ч** змінюються у вимові **й** на письмі:

а) **г, з** переходить на **ж**:

ватáга — ватá**ж**чин, доро**г**ий — доро**ж**чий, бря**з**-кати — бря**ж**чáти, низ**ьк**ий — н**и**жчий:

б) **к, ц** — на **ч**:

козáк — Козá**ч**чина: н**и**мець — Н**и**ме**ч**чина; т**у**рок, тур**е**цький — Тур**е**ч**ч**ина: Хмельн**и**ч**ч**ина, кр**і**пáч**ч**ина, але солдáт**ч**ина (бо солдáт). брáт**ч**ик, т**і**т**ч**ин і т. д.;

в) **с, х** — на **ш — щ (ш + ч)**:

л**і**с, л**і**с**о**к — л**і**ш**ч**ина, м**і**с**к**a — м**и**ш**ч**ина, п**і**с**о**к — п**і**ш**ч**аний, в**і**ск — вош**ч**аний — вош**ч**ина. Пол**і**с**с**я — пол**і**-ш**ч**ук; в**о**лох — Вол**о**ш**ч**ина...;

г) те саме у прізвищах від власних імен на **-сь, -сько** перед закінченням **-ченко, -чук**:

Івá**с**ь — Івá**н**ко, Івá**щ**ен**к**о. Івá**щ**у**к**. Он**і**сь**к**о — Он**і**ш**ч**ен**к**о, Он**і**ш**ч**у**к** і т. п.

У присвійних прикметниках таких змін нема:

Парá**с**ка — Парá**с**чин, Ганн**у**сь**к**a — Ганн**у**ш**ч**ин...

2. Перед наростками **-ство -ський** деякі приголосні змінюються, змінюючи **й** самі наростки, а саме:

а) **г, ґ, ж, з + -ство, -ський** зливаються в **-цтво, -цький**:

П**р**á**г**a — п**р**á**з**ь**к**ий, пор**о**ги — запор**о**з**ьк**ий, Р**і**г**а** — р**і**з**ьк**ий. Гá**м**бург — гá**м**бур**з**ь**к**ий. Пар**і**ж — пар**і**з**ьк**ий, кир**г**із — кир**г**і**з**ь**к**ий. Кав**к**áз — кав**к**áз**ьк**ий, ф**р**ан**ц**у**з** — ф**р**ан**ц**у**з**ь**к**ий, уб**о**гий — уб**о**з**т**во. .

б) **к, ч, ць + -ство, -ський** зливаються в **-цтво, -цький**:

козá**к** — козá**ц**тво, козá**ц**ь**к**ий. При**л**у**к**a — при**л**у**ц**ь**к**ий, гре**к** — гре**ц**ь**к**ий, Гор**о**д**о**к — гор**о**д**о**ц**ьк**ий, В**і**н**н**ики — в**і**н**н**и**ц**ь**к**ий, тка**ч** — тка**ц**тво, тка**ц**ь**к**ий, Гá**л**ич — гá**л**и**ц**ь**к**ий, Гá**д**я**ч**e — гá**д**я**ц**ь**к**ий, Д**р**о**г**об**и**ч — д**р**о**г**об**и**ц**ьк**ий. мол**о**д**е**ць — мол**о**д**е**ц**т**во, мол**о**д**е**ц**ьк**ий...;

в) **х, ш + -ство, -ський** зливаються в **-ство, -ський**, напр.:

чех — чеський, птах — птаство, волах — волоський, товариш — товариський, товариство, наш — наський, Підляшшя — підляський..., але лях — ласький, Цюріх — цюріхський.

Інші приголосні перед наростками **-ство, -ський** на письмі зберігаються:

багатство, братство, студентство, студентський, інтелігентський, людський, городський, сусідський, шведський, бабський.

3. Приголосні групи **зд, ст** змінюються на **ждж, щ**, напр.:

їздити — їжджу, виїжджений, мастити — мащү, лестити — лещү...

4. У вищому ступені прикметників і прислівників корінне **з, ж, г** з наростком **-ший (-ша, -ше)** змінюються на **-жчий (-жча, -жче)**: близький — ближчий (-жча, -жче), низький — ніжчий, вузький — вужчий, вужче; дужий — дужчий, дужче; дорогий — дорожчий, дорожче, але легкий — легший, легше, м'який — м'якший, м'якше...; корінне **с + -ший (-ша, -ше)** дають **-щій (-ща, -ще)**: високий — вищий, вище, красний — кращий, краще...; усі інші приголосні перед **-ший** зберігаємо в письмі: молодий — молодший, швидкий — швидший, короткий — коротший і т. д.

Те саме в дієсловах, утворених із вищого ступеня прикметників, та в віддієслівних іменниках:

вужчати, ніжчати, дужчати, кращати, подорожчати, підвищення, але: м'якшати, багатшати...

5. Перед **н** пишемо **ч**, коли воно походить із **к, ч, ц**:

вічний (вік), безпечний (безпе́ка), вдячний (дя́ка), зручний (рука́), наочний (око), Сагайдачний (сагайда́к), помічний, помічник (поміч), місячний (місяць), сонячний (сонце), сердечний (серце), пшеничний (пшени́ця) тощо.

Але пишемо ш у таких словах, як:

рушнік, рушніця, соняшник, мірошник, яєшня, сердешний (= бідолашний) і т. д.

і також у всіх прислівникових прикметниках:

вранці — вранішній, торішній (торік), тутешній, навколошній...

6. Приголосні **ж, ч, ш, т** перед **ц** змінюються у вимові, але на письмі зберігаються:

запор**о**жець — запор**о**жці, кни**ж**ка — у кни**ж**ці, дочк**а** — дочк**і**, квіт**к**а — квіт**к**і, юш**к**а — юш**к**і...

7. Частка **ся** впливає в дієсловах на вимову попередніх **ж, ч, ш, щ, т**, однак вони на письмі зберігаються, напр.:

рі**ж** — рі**ж**ся (вимовл. різься), мор**о**ч**я** (вимовл. моро́ч**я**), ру**ш** — ру**ш**ся (вимовл. русься), бер**еш** — бер**еш**ся (вимовл. бересься), сп**ить** — сп**ить**ся (чуємо спіцьця), пит**аєть**ся, бер**уть**ся...

8. Приподібнень дзвінких і глухих приголосних у письмі не передаємо і тому пишемо згідно з походженням слова:

пр**о**сьба (хоч чуємо прозьба), молот**ь**ба, волоч**б**а, Велик**д**ень, о**т**же, кни**ж**ка, ст**е**жка, клад**к**а, д**я**дько, бл**я**зько, ні**г**ті, кі**г**ті, вог**к**ий і т. ін. Так і треба вимовляти, хоч у деяких зах.-українських говорах вимовляють кни**ш**ка, ст**еш**ка, кл**ат**ка, д**ят**ько, бл**я**сько, ні**х**ті, кі**х**ті, вог**к**ий і т. п., але говоримо й пишемо: зі**т**х**а**ти, натх**н**ути (пор. діхати). В таких випадках орієнтуємося за походженням слова: кіз**к**а (бо коз**а**), ш**я**бка (бо ш**я**ба), ст**е**жка (бо ст**е**жити), а далі — за спорідненими словами або формами: бл**я**зь**к**ий, бо — бл**я**зень**к**ий, кі**г**ті, бо — кі**г**от**ь**, д**я**дь**к**о, бо — д**я**д**и**на, кни**ж**ка, бо — кни**ж**о**к** і т. д.

Г. Правопис приростків і прийменників

1. Приросток **з-** (**із-**) перед глухими і приголосними: **к, п, т, х, ф** змінюється у вимові і на письмі на **с-**:

сказ**а**ти, ск**и**нути; сп**и**тати, ісп**и**т, сп**и**хати; сту**л**ити, ст**и**ха; сх**о**дити, сх**о**пити; с**ф**ормувати...;

перед усіма іншими глухими з не змінюється:
зсадіти, зсунути, зсип. зча́ста, зчарува́ти, зшива́ти,
зшиток, зціди́ти...

2. Приростки **без-, від-, над-, під-, об-, роз-** перед глухими приголосними ніколи не змінюються на письмі:

безпу́тній, безко́стий, безта́ланний, безха́тній, безща́сний, відти, відтіля́, відсіля́, відси, відки. надсилати, обса́да, обсяг, обхі́д, підко́ва, підси́лити, ро́зкш, ро́зкішний, ро́зпу́ста, ро́зтяга́ти, ро́зходитися, ро́зчистити, ро́зшмагува́ти, ро́зцві́т...

3. Прийменники з **без, від, над, під** і ін. ніколи не змінюються на письмі перед глухими приголосними наступного слова:

з ха́ти, з по́ля, з то́бю, без те́бе, від то́го, над по́током, під се́лом...

4. Складні прийменники пишемо вкупі: **по́за, по́між, по́над, посере́д, за́для** і т. ін., але коли першою частиною складного прийменника є з (**із**), тоді його треба писати з розділкою: **з-за, із-за, з-перед, з-під, з-по́за, з-на, з-над, з-між, з-по́між, з-по́під, з-про́між, з-се́ред** і т. ін. (див. § 62. Б).

Г. Спрощення в групах приголосних

У деяких випадках скорочуємо приголосні групи:

1. У сполуках **ждн, здн, стн** випадають зубні д, т: **тіжня** (тиждень), **ко́жний; виї́зний, пра́зник, бо́розна; пі́сний** (піст), **че́сний, ка́посний, на́пасник, про́пасниця, вла́сний, зві́сний, і́снува́ти, неща́сний, пе́рсня** (пéрстень), **перехре́сний, нена́висний, корі́сний, пе́рві́сний, кількі́сний, які́сний...**

Не випадає т, д у слові **ші́стна́дцять** і в чужих словах: **контра́стний, форпо́стний.**

2. В групі **стл** випадає т:

щаслі́вий (щастя), **ро́зісла́ти** (розстелю́), **за́здрі́сний, жа́лісли́вий, але: пестлі́вий, кістля́вий...**

3. У сполучці сли випадає л:

ма́сло, масний, умйський, навмйсне.

4. У групах зки, ски випадає к: **бліснути (блиск), пліснути, тріснути, бріснути.**

Групи рг у кінці слова не скорочуємо:

торг, борг, проторг і т. ін., але четвёр (четверга́), набір (борг).

§55. ПРАВОПИС СКЛАДНИХ СЛІВ

А. Загальні правила правопису складних слів

Складні слова утворюються з двох і більше коренів. Із структурного боку творення складних слів може відбуватися кількома способами:

1) Без сполучного звуку: *всюдихід, чотирикутник, Міргород, радіокомітет*; сюди ж відносяться складні слова, у яких перша частина виступає у формі непрямого відмінка: *двадцятидвохрічний, п'ятирічка, семи-мільний, трьох'ядерний.*

2) За допомогою сполучних звуків **о, е (є).**

Сполучний звук **о** завжди виступає в складних словах, першою частиною яких є прикметник: *важкоатлет, темноволішковий, черногуз, черно-сірий*; якщо першою частиною складного слова є прикметник м'якої групи, то приголосний перед сполучним звуком **о** завжди пом'якшується: *вранішньо-свіжий, давньоверхньонімецька (мова), середньовічний, синьобкий.*

Сполучний звук **о** виступає також після твердих приголосних у складних словах з першою іменниковою, займенниковою або дієслівною частиною: *вертолёт, грушоподібний, добровільний, міномёт, лісостеп, самовчитель, самодур.* Але: *очевідно, очевидячки, овочесховище.*

Сполучний звук **е** виступає тоді, коли першою частиною складного слова є іменник м'якої групи з кінцевим м'яким неподвоєним приголосним: *бурелом, волевиявлення, землекористування, землевласник, кулемёт, полехисний, працездатний, серцеїд, яйцеподібний, вогне-мёт, вогнетривкий.* Але: *конов'язь, коногдн, костоправ, костогриз.*

Літера **є** — тоді, коли першою частиною складного слова є іменник м'якої групи з кінцевим м'яким подвоє-

ним приголосним основи або кінцевим й основи: *боезда́тність, життєпис, життєствєрджуючий, краєзна́вство.*

Примітка. У складному слові *кожум'яка* сполучним звуком виступає голосний у, що з походження є флексією знахідного відмінка однини: *кожу + м'яти.*

Складні слова можуть писатися разом і через дефіс, зокрема:

1. Р а з о м пишуться:

а) Усі складноскорочені слова й похідні від них: *водоспа́д, всюдихі́д, держба́нк, держконтро́ль, кербу́д, колго́сп, колбо́ворот, комсомбл, комунго́сп, міськко́м, обко́м, облвиконко́м, продма́г, профспі́лка, раднарго́сп, радго́сп, сі́льгоспте́хніка, со́цстра́х, універма́г; колго́співський, комсомольський, комунго́співський, обкомівський, профспі́лковий, радго́співський, раднарге́співський.*

б) Складні слова, першою частиною яких є кількісний числівник (коли він не позначається цифрою): *двадцятип'ятирі́чний, двобі́чний, трипроце́нтний, чотириміся́чний, сі́мдесятирі́ччя, трику́тник, триразо́во.*

2. Ч е р е з д е ф і с пишуться:

а) Словосполучення, що являють собою повторення одного і того ж слова з метою підсилення його основного значення, зокрема в дієсловах для підкреслення інтенсивності дії: *ходи́в-ходи́в, робі́в-робі́в, писав-писав*; у прикметниках і прислівниках для вираження великої міри ознаки: *білий-білий, леге́нький-леге́нький, мале́нький-мале́нький; бага́то-бага́то, те́мно-те́мно, ти́хо-ти́хо.*

Примітка. Ці словосполучення слід відрізнити від повторення одного й того ж слова із значенням багаторазовості дії або множинності. Порівн.: *Він ма́лював-ма́лював мій портрет, але так і не закінчи́в* (у значенні «довго малював») і *Юний мистець усе ма́лював, ма́лював* (у значенні «багато малював»).

б) Словосполучення, що являють собою поєднання синонімічних слів: *лю́бо-дро́го, ти́шком-ни́шком*; антонімічних слів: *бі́льш-ме́нш*; близьких значенням слів, що передають єдине поняття: *ба́тько-ма́ти* (батьки), *хлі́б-сі́ль* (їжа); слів з одним і тим же коренем, але з різними префіксами і суфіксами: *вели́кий-превели́кий, давні́м-давні́, до́бре-предо́бре, з да́вніх-давні́, з ді́да-праді́да, ма́ло-пوما́лу.* (Див. ще § 61, Б. 2 а).

Примітка. Два однакових іменники, з яких один має форму називного відмінка, а другий — орудного, пишуться окремо: *ду́рєнь*

дўрнем, кінэць кінцэм, адін одинцэм, аднім адна, чин чіном, честь чэсто. Окремо пишуться також слова у словосполученні *самі самотою.*

в) Словосполучення, що означають приблизність: *день-два, не сьогодні-завтра, рік-другий, три-чотири.*

Примітка. Словосполучення із значенням приблизности або певних числових меж можуть складатися і з двох числівників, що позначаються цифрами. У таких випадках між ними ставиться тире: *2—3 (дні), 3—4 (години), учні 7—10 клас.*

г) Літерні скорочення складних слів, які пишуться разом або через дефіс: *с.-г.* — сільсько-господарський, *с.-д.* — соціал-демократ, *ст.-слов.* — старослов'янський.

Примітка. Літерні скорочення, утворені від словосполучень, пишуться окремо: *с. г.* — сільське господарство.

Б. Складні іменники

Складні іменники пишуться разом або через дефіс.

1. Разом пишуться:

а) Складні іменники, утворені шляхом поєднання за допомогою сполучного звука двох або кількох основ, одна з яких — дієслівного походження: *вертолёт, картоплесаджалька, лісосплав, льодостав, паровіз, пароплав, самоквіт, самохідка, силосонавантажувач, соломоρίζка.*

б) Складні іменники, утворені поєднанням прикметникової та іменникової основ за допомогою сполучного звука: *краснопис, червонокривці, черногуз, чорнозем.*

в) Складні іменники, утворені за допомогою сполучного звука від двох іменникових основ: *верболіз, лісостеп, столоначальник, трудодень, шлякобльок, але: людино-день;* сюди ж відносяться іменники, першою частиною яких є незмінний іменник іншомовного походження; у таких словах роль сполучного звука виконує останній голосний першого іменника: *автострада, вельотрэк, радіокомітет.*

г) Складні іменники, утворені шляхом поєднання дієслова в 2-й особі однини наказового способу з іменником: *вернігора, горіцвіт, зайдіголова, зірвіголова, перекотиполе.*

г) Складні іменники, утворені шляхом поєднання

кількісного числівника у формі родового відмінка (для числівника *сто* — називного) з іменником: *п'ятитóнка, семирíччя, сторíччя, стодвадцятип'ятирíччя*.

д) Складні іменники з першою частиною *пів* перед наступним приголосним: *півкопí, піврúчки, півстолá, півхúстки*.

Примітка. Це правило поширюється на іменники, у яких друга частина має форму називного відмінка: *півавтомáт, півбóстрів, півовáл*; ці іменники, на відміну від попередніх, змінюються за числами й відмінками: *півбóстрів, півбóстрова, півбóстрову, півостровí, півостровáми* і т. д.

Але складні іменники з першою частиною *пів* (у значенні «половина») перед голосним звуком, а також перед власною назвою пишемо окремо: *пів óстрова, пів я́блука, пів огірка́, пів обруча́, пів Азії́, пів Кі́єва*.

е) Складні іменники, утворені з трьох і більше іменникових основ: *автомотогуртóк, вельомотоспóрт, світловодолікувáння*.

є) Складні іменники з першою складовою частиною *віце, екс, ляйб, обер, унтер, штаб* (*штабс*): *віце-президéнт, ексчемпіон, ляйбмédик, óберкондúктор, штабкварти́ра, штабскапіта́н*, але: *ýнтер-офіце́р*,

2. Через дефіс пишуться:

Складні іменники, утворені з двох іменників без допомоги сполучного звука; сюди належать складні іменники з обома відмінюваними частинами і складні іменники, в яких відмінюється тільки друга частина; до іменників з обома відмінюваними частинами відносяться:

а) іменники, що означають учення, близькі за змістом поняття: *ба́тько-ма́ти, хліб-сі́ль*;

б) іменники, що означають протилежні за змістом поняття: *купівля-прóдаж*;

в) іменники — складні назви, що означають науковий ступінь, спеціальність, професію: *магніто́лог-астрóном, член-кореспондéнт*.

3. До іменників з другою відмінюваною частиною відносяться:

а) іменники, у яких перше слово підкреслює певну прикмету чи особливість предмета, що передається другим словом: *бльо́к-систéма, ва́куум-апа́ра́т, ді́зель-мо́тор, жар-пти́ця, крє́кнє-процє́с, ко́зир-дівка, стоп-кра́н*;

б) іменники, що означають державні посади, військо-ві звання: *генерал-губернатор, генерал-лейтенант, пре-м'єр-міністер*.

в) іменники, що означають складні одиниці виміру: *кіловат-година, тонна-кілометр*.

4) Іншомовні назви проміжних сторін світу: *норд-вєст, норд-ост*.

5) Субстантивовані словосполучення, що означають переважно назви рослин: *любиш-не-любиш* (квітка), *любй-менє* (квітка).

б) Скорочені іменники, у яких наводиться початок і кінець слова: *б-ка* (бібліотека), *вид-во* (видавництво), *ін-т* (інститут), *д-р* (доктор), *л-ра* (література), *ф-ка* (фабрика). (Див. також стор. 157)

Дефіс ставиться також після перших частин склад-них слів, що мають однакову останню частину і наво-дяться скорочено: *Це питання стало предметом обгово-рення парт- і профорганізації; У кожній країні кожного року стають до лиду нові тепло- і гідроелектростанції*.

В. Прикладки

Прикладки, висловлені одним словом, пишуться ок-ремо і через дефіс.

1. Окремо пишуться два іменники, з яких перший означає родове поняття, а другий видове:

а) Загальний іменник з особовим іменем та прізви-щем: *робітник Столярєнко, солдат Іван Бровків, інже-нєр Бровченко*.

б) Загальний іменник (номенклатурне слово) з гео-графічною назвою: *гора Казбєк, озеро Чад, ріка Дніп-рє*, але при зворотному порядку: *Дніпрє-ріка, Казбєк-гора*.

в) Два загальних іменники, що не становлять термі-ну: *бур'ян дурман, газ водень, квітка магнолія, трава звіробій, яблуко ренєта*, але при зворотному порядку: *сон-трава, буркун-зілля*.

г) Два загальних іменники, з яких перший вказує на певну якісну ознаку другого: *багатір хлопець, жад-нієга вовк, красуня дівчина*, але при зворотному поряд-ку: *дівчина-красуня*.

2. Через дефіс пишуться:

а) Прикладки, які стоять після загальних іменників, указуючи на їх спеціальне призначення: *вагoн-ресторан, кафе-молoчна, вагoн-виставка, хата-читальня*.

б) Прикладки, що входять до складу терміну: *гриб-паразит, жук-короїд, жук-плавунець, заєць-русак, комаха-опілювач, льон-довгунець*.

в) Прикладки, що конкретизують професію, вказують на національність, суспільне становище і под.: *дівчина-вірменка, спортсмен-передовик, письменник-реаліст, поет-колекціонер, учитель-хімік, мистець-пейзажист*.

Г. Складні прикметники

Складні прикметники пишуться разом і через дефіс.

1. Разом пишуться:

а) Складні прикметники, співвідносні із складними іменниками, що пишуться разом: *самохідний* (самохідка), *електросиловий* (електросіла), *картоплесаджальний* (картоплесаджалка), *м'ясозаготівельний* (м'ясозаготівля), *паросиловий* (паросіла), *семирічний* (семиріччя), *світловодолікувальний* (світловодолікування).

б) Складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться разом: *лісосплавний* (лісосплав), *лісостеповий* (лісостеп), *м'ясозаготівельний* (м'ясозаготівля), *паровозний* (паровіз), *радіофізичний* (радіофізика), *теплообмінний* (теплообмін), *чорноземний* (чорнозем).

в) Складні прикметники, утворені від сполучення іменника і узгоджуваного з ним препозитивного прикметника: *деревностружковий* (деревна стружка), *первісногромадський* (первісна громада), *правобережний* (правий берег), *червонопрапорний* (червоний прапор); здебільшого такі прикметники утворюються на базі словосполучень із термінологічним значенням: *мовностилістичний* (мовний стиль), *народнопоетичний* (народна поезія), але *сільсько-господарський*.

г) Складні прикметники з другою дієслівною частиною: *вітроломний, деревообробний, деревоточильний, карколонний, паровозобудівельний*.

Примітка. Прикметники з другою префіксальною дієслівною частиною пишуться через дефіс: *вантажно-розвантажувальний, контрольно-вимірвальний*.

г) Складні прикметники, у яких першим компонентом виступає прислівник: *вісокоавторитетний, вищезада-ний, внутрішньозаводський, зовнішньоторговий, свіжо-зрубаний*.

Примітка. Прислівники, утворені від більшості відносних прикметників, як правило, зберігають на собі логічний наголос і не зливаються в одно слово з наступним прикметником: *абсолютно су-хий, діаметрально протилежний, суспільно корисний, суспільно не-потрібний, хемічно зв'язаний*.

д) Складні прикметники, утворені з двох або кількох прикметників, якщо основне значення є навантаження складного слова передається останнім прикметником, а попередні лише звужують, уточнюють його зміст; як правило, такі складні прикметники мають термінологічне значення: *вузькодіялектне* (мовне явище), *давньо-вєрхньонімецька* (мова).

е) Складні прикметники, утворені з двох неоднорідних прикметників (зокрема ті, що передають стосунок видової ознаки до родової): *поперечношліфувальний* (поперечний шліфувальний верстат).

2. Через дефіс пишуться:

а) Складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться через дефіс: *дизель-моторний* (дизель-мотор), *соціал-демократичний* (соціал-демократ), *генерал-губернаторський* (генерал-губернатор).

Примітка. У тих поодиноких випадках, коли прикметник утворюється від сполучення іменника з прикладкою, дефіс не ставиться.

б) Складні прикметники, утворені з двох чи більше прикметникових основ, що означають рівноправні поняття: *аграрно-сировинний, сільсько-господарський, і, куль-турно-технічний, всесвітньо-історичний, державно-моно-полістичний, клеїльно-фанерувальний, лісопільно-стру-гальний, матеріально-технічний, масово-політичний, народно-визвольний, навчально-виховний, навчально-виробничий, науково-технічний, партійно-політичний, суспільно-політичний, суспільно-трудоий, столярно-ме-ханічний* та ін.; між компонентами цих складних при-кметників, не з'єднаними в одно слово, можна вставити сполучник *і*: *аграрний і сировинний, сільський і господар-ський, всесвітній і історичний і под.*

в) Складні прикметники, утворені поєднанням двох прикметників з протилежним значенням: *плоско-опуклий, постачально-збутовий*.

г) Складні прикметники з першою частиною на *-ико (-іко)*: *діалектико-матеріалістичний, політико-економічний, ритміко-інтонаційний, механіко-математичний*.

г) Складні прикметники з першою частиною *військово-, воєнно-*: *військово-морський, військово-повітряний, військово-спортивний, військово-інженерний, воєнно-стратегічний*.

Примітка. Складні прикметники *військовозобов'язаний, військовополонений* пишуться разом.

д) Складні прикметники, у яких перша складова частина не має прикметникового суфікса, але за змістом однорідна з другою частиною і приєднується до неї за допомогою сполучного звука *о* або *е*: *м'ясо-шёрстий, м'ясо-кістковий, м'ясо-молочний, зерно-бобовий*.

Примітка. Складні прикметники цього типу, що виступають як наукові терміни, пишуться разом: *головонігі, грудочеревні* (перепона) і под.

е) Складні прикметники, утворені з двох або кількох основ, які означають якість з додатковим відтінком, відтінки кольорів або поєднання кількох кольорів в одному предметі: *кисло-солодкий, гірко-солоний, сіро-голубий, блакитно-синій, молочно-білий, темно-зелений, червоно-жовто-синій, жовто-блакитний*, але *жовтогарячий* (окремих колір).

§56. ПРАВОПИС ІМЕННИКІВ

А. Загальні уваги

1. Всі іменники за своїми закінченнями поділяються на три відміни. До другої відміни належать іменники середнього роду з наростками **-ят-, -ат-, -ен-**, до третьої тільки іменники жіночого роду на приголосний, а всі інші до першої. Перша відміна поділяється ще на три групи — тверду, мішану і м'яку. Ці групи відрізняються одна від одної голосними в закінченнях: в твердій групі маємо: **о, и, а, у**; в мішаній — **е, і, а, у**; в м'якій групі — **е, і, я, ю**.

В таблиці відмін (стор.104) приголосні в стовпцях визначають останню літеру в словах, а голосні з рискою (напр. **-а**) закінчення.

2. Іменники на **р** належать до твердої відміни у таких випадках:

а) старі тверді іменники на **р**: двір, жир, узвар, хутір, осокір тощо;

б) деякі іменники на **р**, що колись належали до м'яких: базар, комар, звір, тхір тощо;

в) запозичення з інших мов: товар, шнур, мур, майстер, тенор, комісар, командир, інспектор, семінар.

Проте деякі з цих іменників у наз. відм. множини приймають закінчення **-і** (а не **-и**): комарі, майстрі, хабарі.

3. До мішаної групи належать іменники з наростком **-яр** (назва професії): тесляр, голяр, маляр, повістяр, газетяр.

Проте ненаголошені закінчення цієї групи іменників тверді: столяр-ові, мулярові, муляр-ом. (Слово муляр може мати наголос і на **я**, тоді в дав. і род відм. буде наголошене закінч. **-еві, -ем**).

4. До м'якої групи належать іменники чоловічого роду на **-ар, -ир**: вівчар, байкар, господар, кобзар, багатир тощо, а також давніші запозичення з інших мов: вівтар, лимар, каламар, манастир, секретар і т. ін.

Б. Родовий відмінок

1. **-а (я)** мають іменники чоловічого роду, коли вони означають:

а) людей і взагалі живі істоти: брата, селянина, робітника, учителя, орла, вовка і т. ін.;

б) власні імена і прізвища: Івана, Михайла, Петра, Ковалія, Павленка тощо;

в) назви речей: ножа, трактора, олівця і т. ін.;

г) міри довжини, ваги, часу та ін.: метра, кілограма, місяця, тижня (але року, віку, ранку); назви місяців і днів: січня, листопада, понеділка, (але листопаду = час, коли падає листя);

г) власні географічні назви: Києва, Чернігова (але Криму тощо. Див. Б, 4).

2. -у (-ю) мають іменники чоловічого роду, коли вони означають:

а) збірні поняття: лісу, саду, гурту, народу тощо; але з наростком -ок род. відм. має закінчення -а: лісок — ліска, садок — садка;

б) одноманітну масу, назву речовини, матеріял: піску, квасу, меду, ячменю (але вівса, хліба), граніту;

в) явища природи: вітру, морозу, снігу, дощу і т. ін.;

г) психічний стан, чуттєві враження: суму, болю, страху, жалю, плачу, гніву, сміху і т. ін.;

г) назви установ, організацій, особливо чужомовного походження: факту, декрету, інституту, комітету і т. ін.;

д) іменники на -й, що означають неживі предмети: обрій — обрію, суховій — суховію;

е) назви предметів, точно неокреслених (без певної форми і розміру): степу, шляху, майдану (але берега, горба і т. ін.);

е) назви процесів, стану, властивостей, ознак, абстрактних понять: бігу, льоту, відпочинку, успіху, звичаю, побуту, типу (але: типа в розумінні „я цього типа (особи) не знаю“) і т. ін.

3. Коли слово чол. р. вживається з різними значеннями, воно може мати або закінчення -а (-я), або -у (-ю): каменя (поодинокий предмет — з-під каменя тече вода), каменю (будівельний матеріял — школа зроблена з каменю), звіра (= вовка), звіру (= звір'я), папера (= довідки), паперу (= матеріял до писання), Мороза (прізвище), морозу (= холоду).

4. Частина іменників чол. р. (назви часу, простору і географічні назви) в родовому відмінку мають -а (-я), частина -у (-ю) з вечора, але до ранку, Харкова, Відня, Остра, Жи-

В. ТАБЛИЦЯ ВІДМІН

П е р ш а					
1 група (тверда)			2 група (мішана)		
			е відповідно до о твердих. і " " и "		
Чолов. р.	Середн.	Жіноч. р.	Чолов. р.	Середн. р.	Жіноч. р.
г к х г б п в м ф р л н д т з с ц да -о (-а)	-о	-а	р (-а) ж ч ш щ дз	-е	-а

З Р А З К И В І Д

Називн.	явір	ліжк-о	книг-а	школяр	огнищ-е	круч-а
Кличн.	явор-е	ліжк-о	книг-о	школяр-е(-у)	огнищ-е	круч-е
Родов.	явор-а	ліжк-а	книг-и	школяр-а	огнищ-а	круч-і
Дав.	явор-ові	ліжк-у	книз-і	школяр-єві	огнищ-у	круч-і
Знах.	Наз. або Род.	ліжк-о	книг-у	школяр-а	огнищ-е	круч-у
Орудн.	явор-ом	ліжк-ом	книг-ою	школяр-єм	огнищ-ем	круч-єю
Місц.	явор-і, -ові	ліжк-у	книз-і	школярі, -єві	огнищ-і, -у	круч-і
Називн.	явор-и	ліжк-а	книг-и	школяр-і	огнищ-а	круч-і
Родов.	явор-ів	ліжок	книг	школяр-ів	огнищ	круч
Дав.	явор-ам	ліжк-ам	книг-ам	школяр-ам	огнищ-ам	круч-ам
Орудн.	явор-ами	ліжк-ами	книг-ами	школяр-ами	огнищ-ами	круч-ами
Місц.	явор-ах	ліжк-ах	книг-ах	школяр-ах	огнищ-ах	круч-ах

І ЗРАЗКИ ВІДМІНЮВАННЯ

В і д м і н а			Друга відм.	Третя відм.	
3 група (м'яка)					
е (я) відповідно до о твердих					
і " " и "					
я " " а "					
ю " " у "					
Чолов. р.	Середн. рід		Жіноч. р.	Середин. р.	Жіноч. р.
р ль нь дь ть зь сь ць дзь -ьо (-я) й				я (-ят-) [після жчшщ а (-ат-)] я (-ен-)	ж ч ш щ в р дь ть зь сь ць нь ль
	-е	(-я)	-я		

М І Н Ю В А Н Н Я

то́кар то́кар-ю то́кар-я то́кар-єві то́кар-я то́кар-ем то́кар-і,-єві	мі́сц-е мі́сц-е мі́сц-я мі́сц-ю мі́сц-е мі́сц-ем мі́сц-і	облі́чч-я облі́чч-я облі́чч-я облі́чч-ю облі́чч-я облі́чч-ям облі́чч-і,-ю	крини́ц-я крини́ц-е крини́ц-і крини́ц-і крини́ц-ю крини́ц-єю крини́ц-і	орля́ орля́ орля́-и орля́-і орля́ орля́-м орля́-і	по́вість по́віст-е по́віст-и по́віст-і по́вість по́віст-ю по́віст-і
то́кар-і́ то́кар-і́в то́кар-я́м то́кар-я́ми то́кар-я́х	мі́сц-я́ мі́сць мі́сц-я́м мі́сц-я́ми мі́сц-я́х	облі́чч-я облі́ч(-чів) облі́чч-я́ми облі́чч-я́ми облі́чч-я́х	крини́ц-і́ крини́ць крини́ц-я́м крини́ц-я́ми крини́ц-я́х	орля́-а орля́ орля́-ам орля́-ами орля́-ах	по́віст-і́ по́віст-е́й по́віст-я́м по́віст-я́ми по́віст-я́х

томира, але Сибіру, Берліну, Дону, Уралу, Лондону, Парижу, Нью-Йорку, Кавказу, Криму, Уралу.

5. Деякі іменники чол. р. вживаються в обох формах: без соромá — без сорому, до моста — до мосту, з двора — з двору. Вживання різних закінчень у цих словах залежить від наголосу.

6. Родовий відмінок іменників жіночого роду.

а) Закінчення -и (див. §52, Ж, 4). б) Закінч.-ей (див. § 53, Б,4).

7. Родовий відмінок іменників сер. роду (§ 52, Ж,5).

Г. Давальний відмінок

1. -ові (-еві, -сві) мають:

а) більшість іменників чоловічого роду: братові, дубові, учителеві, краєві, гаєві і т. ін.

б) іменники середнього роду на -ко, назви живих істот: ягняткові, теляткові і т. ін.

в) іменники на -яр з наголосом не на закінченні мають -ові: столяріві.

2. -у (-ю) мають:

а) майже всі іменники середнього роду: гнізду, дереву, селу, обличчю, знанню і т. ін.

б) іменники на -ов, -ев, -св, -ів, -їв: острову, Києву, Драгоманову, Ковалеву, і т. ін.

в) при збігові кількох іменників; товаришеві Гавришу (але може бути -ові в обох іменниках: братові Петрові).

3. -і мають:

а) усі іменники жіночого роду: сестрі, крові, повісті, солі і т. ін.;

б) іменники середнього роду з наростком -ят- (ят): теляті, курчаті і т. ін. і в слові імені.

Г. Орудний відмінок

1. -ом мають іменники чоловічого і середнього роду твердої групи і на -яр з ненаголошеним закінченням: над степом, столяром, муляром, базаром.

2. -ем (-ем) мають іменники чоловічого і середнього роду мішаної і м'якої групи: повістярем, товаришем, кобзарем, конем, полем, краєм;

3. -ою мають іменники жіночого роду твердої групи

- і чоловічого роду на **-а** твердої групи: сестрою, старостою;
4. **-ею** (після голосних **-єю**) мають іменники м'якої й мішаної групи жіночого роду та чоловічого на **-я** (та **-а** мішан. гр.): піснею, душею, міхonoшею, суддею, статтею, ріллею, революцією, зброєю і т. ін.
5. **-ю** — іменники жіночого роду на приголосний: м'олоддю, сілля, тінню, міццю, смертю, повістю, матір'ю, розкішшю. (Див. § 54. А, 1)

Д. Місцевий відмінок

1. **-і** має більшість іменників чоловічого, середнього, і жіночого роду: на столі, на селі, в полі, в питанні, в житті і т. ін.
2. **-у** мають:
- а) іменники чоловічого і середнього роду з наростком **-к-** (**-нк-, -ок-, -ак-, -ко-**): на коніку, в мішк'у, у військ'у, на ліжку, в яєчку, в будінку і т. ін.;
- б) деякі іменники чоловічого роду твердої групи: на снігу, в степу, в полку, в моху, в яру, на току, на шляху, на слід'у, на воск'у;
- в) іменники з чужої мови, що кінчаються на **Г, К, Х:** при Георг'у, в Нью-Йорк'у, в Цюріх'у.
3. Обидва закінчення **-і (ї), -у (-ю)** мають деякі іменники чоловічого й середнього роду: у сад'у — в саді, у морі — у мор'ю і т. ін.

Е. Називний множини

1. **-и** мають:
- а) іменники чоловічого роду твердої групи: столи, холоди, рукописи, громадяни, інспекторі, професорі і т. ін. (ні в якому разі не можна вживати холода, інструктор'а);
- б) іменники жіночого роду твердої групи: р'уки, сестри, тощо.
2. **-і** (після голосних **-ї**) мають:
- а) іменники чоловічого роду м'якої й мішаної групи: ковалі, хлопці, місяці, лікарі, ножі, кобзарі, столярі;
- б) іменники жіночого роду твердої й мішаної групи з закінченням на приголосний: бурі, кручі, ночі, подорожі, тіні, постаті, повісті, відомості, вісті, сім'ї, шії;
- в) два слова середнього роду: очі, плечі.
3. **-а** мають:
- а) іменники середнього роду твердої й мішаної групи та з наростком **-ат- (-ят)**, поодинокі з **-ен-, -ес-:** гнізда, яблука, дерева, пера, л'ожа, лошата, імена, небеса;

б) кілька іменників чоловічого роду: вуса (також вуси), рукава (і рукаві) ґрунта́ (і ґрунти́), вівса (і вівси́), хліба (збіжжя на полі) і хлібі́ (буханці).

4. **-я** мають іменники середнього роду м'якої групи: поля́, серця́, оповіда́ння, прислів'я.

Є. Родовий множини

1. **-ів** (після голосних та апострофа їв):

а) більшість іменників чоловічого роду: береги́в, степи́в, жени́в, солови́в;

б) винятково іменники середнього та жіночого роду: прислів'їв, подвір'їв, полі́в (рідко піль), місцьїв (і місць), обличчїв (і облич), роздоріжжїв (і роздоріж), пита́ннїв (і пита́нь), ба́бїв, по́дорожїв, статтї́в (і статтєй), відпові́дїв (і відповідей).

2. Чистий пень мають:

а) майже всі іменники середнього роду та жіночого роду на **-а**, **-я**: дере́в, гнізд, серце́в (частіше сердець), яблук, сіл (село), іме́н, бур (бу́ря), шкіл, задач, ріс (роса), воєн (війна), хат, пита́нь, місць (див. Є, 1);

б) іменники чоловічого роду з наростком **-ин**, зокрема ті, що з наростком **-ан-** (**-ян-**) перед **-ин**: селян, галичан, татар (і татарів), але звичайно болгарів, сербів, хазяїв (і хазяїнів);

в) поодинокі після числівників: сім де́нь (і днів), сто раз (частіше: сто разів), пара чо́біт, сім чолові́к і т. ін.

3. **-ей** мають:

а) більшість іменників жіночого роду на приголосний: вісте́й, тіней, рече́й, але розко́шів, по́дорожїв і т. ін.;

б) деякі іменники чоловічого роду: коней, грошей, тощо; жіночого на **-а**, **-я**: свине́й, мише́й; середнього: оче́й, плече́й (і пліч).

Ж. Орудний множини

1. **-ми** мають лише поодинокі іменники чоловічого і жіночого роду: кіньми, гістьми, чо́бітьми, грішми (і грошіма), свиньми, грудьми, (і грудима), перед ворітьми, двєрми (і двєрима), сіньми, курми, дітьми, людьми, коліньми (на ногах) і колінами (заворот) і деякі інші.

2. **-ма** — вживається в словах: очі́ма, плечі́ма, уші́ма (і вухами).

3. **-ами** (**-ями**) — найпоширеніше закінчення майже всіх іменників всіх родів: столі́ми, кобзаря́ми, ті́нями, обличчя́ми і т. ін.

3. Відміна прізвищ

1. Чоловічі прізвища з прикметниковими закінченнями на **-ів, -їв, -ш, -ш** відмінюються почасти як прикметники, а почасти як іменники, напр.:

	О Д Н И Н А		М Н О Ж И Н А (для всіх родів)	
Н.	Драгоманів	Бутви́в	Драгоманови	Бутви́ви
Кл.	Драгоманів	Бутви́не	Драгоманови	Бутви́ви
Р.	Драгоманова	Бутви́на	Драгоманових	Бутви́нів
Д.	Драгоманову	Бутви́нові	Драгомановим	Бутви́нам
З.	Драгоманова	Бутви́на	Драгоманових	Бутви́нів
О.	Драгомановим	Бутви́ном	Драгомановими	Бутви́нами
М.	при Драгоманову (при Драгоманові)	при Бутви́ні (при Бутви́нові)	при Драгоманових	при Бутви́нах

Усі інші українські прізвища відмінюються як звичайні слова: прикметникові — як прикметники, іменникові — як іменники.

О д н и н а   М н о ж и н а

Н.	Зеров	Зеров-и	Рівн-є	Харків
Р.	Зеров-а	Зеров-их	Рівн-ого	Харков-а
Д.	Зеров-у	Зеров-им	Рівн-ому	Харков-у
З.	Зеров-а	Зеров-их	Рівн-е	Харків
Ор.	Зеров-им	Зеров-ими	Рівн-им	Харков-ом
М.	при Зеров-у (і)	при Зеров-их	Рівн-ому (ім)	у Харков-і
К.	як називний			Харков-е

§57. ПРАВОПИС ПРИКМЕТНИКІВ

А. Поділ прикметників на групи

1. Прикметники поділяються на дві групи: тверду і м'яку. До твердої групи належать прикметники з основами на твердий приголосний: щасливий, батьків. До м'якої групи належать прикметники з основами на м'який приголосний і на голосний: вечірній, безкрай.

2) До твердих прикметників належать:

а) Усі без винятку на **-гий, -кий, -хий, -чий, -ший, -жий, -щій, -цій**: тугий, високий, глухий, гарячий, старший, гожий, невсипущий, кудий і т. ін.

б) Усі з наростками **-ів, -ин** (після голосних та апострофа **-ів, -ін**): братів, шевців, сестрин, Марійн і т. ін.

в) Ті нечисленні прикметники, що в наз. відм. однини чол. роду можуть уживатися й без закінчення **-ий**: варт, винен, годен, ладен, готов, повен, повинен, певен, рад; (займенники) всяк, кожен, жаден.

г) Усі на **-ний** (з наголосом на закінченні): значний, чарівний, забутний (але забутній), самітний (але самóтній) і багато інших на **-ний**: величний, природний, рідний, тотожний і т. ін.

3. До м'яких прикметників належать:

а) Усі прислівникові на **-шній, -жній**: вчорашній, домашній, завтрашній, тутешній, а також і інші подібні, як прийдешній, сінешній і т. ін.

б) Окремі на **-лий**: безодній, братерній, великодній, верхній, вечірній, всесвітній, давній, житній, західній, крайній, літній, майбутній, матерній, могутній, мужній, народній (і народний), нижній, осінній, останній, передній, пізній, порожній, присутній, ранній, синій, сусідній, східній, хатній, художній і деякі інші.

в) Числівник третій та рідко вживані на **-лій, -зілй, -сілй**: орлій, козій, песій (звичайно — орлячий, козячий...)

г) Усі з закінченням після голосного: безкрай, довговій, короткошій.

Б. Окремі застереження до правопису прикметників

1. Закінчення **-ий, -ій (-ій)** в називному відмінку див. § 53 А. 7. а і § 54 А 3. 4.

2. Закінчення **-і (ї)** в називному відмінку множини мають усі прикметники: добрі, великі, мужні, безкраї, народні, батькові і т. ін.

3. Закінчення орудн. відмінку **-ою**, особливо після приголосних, не слід плутати із закінченням **-ею** в іменниках мішаної групи: свіжою їжею, давньою піснею, безкраєю лінією, гарячою кашею, ширшою межею, крапцю площею, і т. ін.

4. Не скорочувати закінчень **-ої й -ою** на **ої**: з білої — білою, синьої — синьою.

5. У місцевому відмінку однини прикметників чоловічого й середнього роду поряд із закінченням **-ому, -(ь)ому, -(й)ому** вживається закінчення **-ім**, наприклад: на веселому — на веселім, на синьому — на синім, на безкрайому — на безкраім.

6. Правопис прикметників вищого ступеня — див. § 57 В.

В. Ступені порівняння якісних прикметників

Ступенями порівняння називаються форми якісних прикметників, які означають відносну різницю між предметами щодо ступеня наявності в них властивої їм однорідної якості.

В українській мові розрізняють два ступені порівняння: вищий і найвищий.

Вищий ступінь порівняння

Вищий ступінь указує: а) на те, що якість, позначувана прикметником, властива даному предметові (або предметам) у більшій чи меншій мірі, ніж якомусь іншому предметові (або предметам), напр.: *Післявоєнна промисловість у кожній країні зростає швидшими темпами, ніж довоєнна. Той цвіт від напороті чарівніший* (Л. Укр.); б) на те, що якість, позначувана прикметником, властива предметові в більшій мірі, ніж її мав цей предмет раніше або буде мати в майбутньому, напр.: *Вечірній смуток ставав дедалі важчий* (З газ.).

Вищий ступінь є засобом порівняння якості як однорідних, так і різнорідних предметів (див. попередні приклади).

Крім того, вищий ступінь може виступати засобом порівняння якості, що виявляється в даному предметі, напр.: *Висоти сині ще стають синіші в розливі барв вечірньої краси*.

Вищий ступінь порівняння має просту і складену форми, а найвищий ступінь — просту, складну і складену форми.

Проста форма вищого ступеня утворюється синтетично — за допомогою суфікса *-ш-* або *-іш-*: *дешевий* — *дешевіший*, *сильний* — *сильніший*, *червоний* — *червоніший*, *веселий* — *веселіший*, *новий* — *новіший*.

Від деяких прикметників можна утворити вищий ступінь порівняння і за допомогою суфікса *-ш-*, і за допомогою суфікса *-іш-*: *тихий* — *тихіший*, *тихіший*; *здоровий* — *здоровіший* і *здоровіший*; *тонкий* — *тонкий* і *тонкіший*.

Паралельне творення вищого ступеня від одного й того ж прикметника за допомогою суфіксів *-ш-* і *-іш-* часто пов'язане з різним значенням, напр.: *гіркий* — *гірший* (вчинок) і *гіркіший* (перець); *рідкий* — *рідкий* (випадок) і *рідкіша* (сітка). При такому творенні форми з суфіксом *-іш-* висловлюють значення конкретніші і вужчі, ніж форми з суфіксом *-ш-*.

Деякі прикметники вищого ступеня мають суплетивні форми (утворюються від інших основ): *гарний* — *кращий*, *великий* — *більший*, *малий* — *менший*, *поганий* — *гірший*.

У прикметниках з суфіксами *-к-*, *-ок-*, *-ек-* при ступенюванні суфікс зникає: *короткий* — *короткий*, *рідкий* — *рідкий*, *солодкий* — *солодкий*, *тонкий* — *тонкий*, *швидкий* — *швидкий*, *гладкий* — *гладкий* (і *гладкіший*), *глибокий* — *глибокий*, *широкий* — *ширший*, *далекий* — *дальший*, *легкий* — *легкий*.

При ступенюванні прикметників відбуваються зміни приголосних звуків. У вищому ступені прикметників, в тому числі в прикметниках, що при ступенюванні втрачають суфікси *-(ь)к-*, *-ок-* перед суфіксом *-ш-*, звукосполучення *з + ш(ий)*, *г + ш(ий)* та *ж + ш(ий)* змінюються на *жч(ий)*, а *с + ш(ий)* — на *щ(ий)*, напр.: *низький* — *нижчий*, *вузький* — *вужчий*, *дорогий* — *дорожчий*, *дужий* — *дужчий*, *високий* — *вищий*, але *легкий* — *легший*.

При зміні звукосполучень *з + ш*, *г + ш*, *ж + ш* на *жч* відбувається подвійний фонетичний процес: *з*, *г* уподібнюються до передньопіднебінного *ш*, тобто змінюються на *ж* (асиміляція за місцем творення), і після цього відбувається прогресивна дисиміляція фрикативного *ш* на африкату *ч*.

Прикметники *вищий* і *нижчий* вживаються в сучасній українській мові одночасно і як форми вищого ступеня, і як форми, що втратили значення вищого ступеня і закріпилися в стійких фразеологічних сполученнях, напр.: *вищий орган*, *нижча освіта*, *нижчий сорт*.

Прикметники *старший* і *молодший* майже повністю втратили значення вищого ступеня і теж закріпилися в нерозкладних фразеологічних сполученнях, напр.: *старший викладач*, *старший інспектор*, *старший лейтенант*, *молодший лейтенант*, *старший науковий працівник* і *молодший науковий працівник*, *діти старшого* і *молодшого віку*.

Складена форма вищого ступеня утворюється аналітично — сполученням слова *більш* із звичайним прикметником, напр.: *більш відповідальний*.

За допомогою слова *менш* утворюється складена форма вищого ступеня на означення порівняння спадаючого вияву ознаки, напр.: *менш здатний*.

Примітка. Словосполучення, утворене із складного слова *більш-менш* і звичайного прикметника, не утворює вищого ступеня, а підкреслює лише помірний вияв ознаки, напр.: *більш-менш досвідчений*. Словосполучення, складене із слів *багато*, *далеко*, *значно*, *ще* та форми вищого ступеня порівняння, не утворює нового ступеня порівняння, а тільки підкреслює, виділяє, підсилює значення цієї прикметникової форми, напр.: *багато кращий*, *значно ближчий*, *далеко більший*, *ще вищий*.

Словом *трохи* послаблюється значення вищого ступеня, напр.: *трохи сильніший*, *трохи дорожчий*.

Найвищий ступінь порівняння

Найвищий ступінь вказує, що даному предмету (або предметам в ряді однорідних) властива в найбільшій мірі якість, позначувана прикметником, напр. *Нагорода Нобеля — то найвища з найдорожчих в житті нагород*.

Найвищий ступінь порівняння має три форми: просту, складну і складену.

Проста і складна форми найвищого ступеня утворюються синтетично: проста форма — додаванням префікса **най-** до форми вищого ступеня, напр.: *найдешевший, найсильніший, найглибший, найвужчий*; складна форма — додаванням частки **як** або **що** до простої форми найвищого ступеня, напр.: *якнайкращий, щонайрозумніший*.

Складена форма найвищого ступеня утворюється аналітично — додаванням до звичайного прикметника слова **найбільш**, напр.: *найбільш передовий, найбільш ідейний, найбільш вдалий*.

За допомогою слова **найменш** утворюється складена форма найвищого ступеня на означення порівняння спадаючого вияву ознаки, напр.: *найменш цікавий*.

Рідше складена форма найвищого ступеня утворюється додаванням займенника **самий** до звичайного прикметника або до прикметника вищого ступеня, напр.: *Треба вести саму рішучу боротьбу з русифікацією України*. Однак уживати цієї форми не варто, щоб не плутати слово *самий* з подібним словом *самій*.*

Вищий і найвищий ступені порівняння можуть утворюватись описовим зворотом: сполученням займенника **усіх, усе** з прикметником у формі вищого або найвищого ступеня, напр.: *Всього маєтку лишив йому тато букату горба щонайвищого й найгіршого над усе сільське поле* (Стеф.).

Складену форму вищого та найвищого ступенів порівняння, утворену за допомогою слова **більш** та **найбільш**, можуть мати відносні прикметники, вжиті з якісним значенням (відносно-якісні), напр.: *більш промисловий район, найбільш населена місцевість*.

Складені форми вищого і найвищого ступенів найбільш поширені в книжному стилі мови, зокрема в науковій мові.

Не всі якісні прикметники мають ступені порівняння. Так, наприклад, не мають ступенів порівняння якісні прикметники, що означають масть тварин, та ті прикметники на означення кольору, які утворено за кольоровою схожістю до інших предметів, напр.: *буланний, вороний, чалий; кофейний, малиновий, блакитний, вишневий, шоколадний, бордовий, фіолетовий, жовтогарячий, янтарний, пурпуровий*; прикметники з суфіксами **-ав-** (**-яв-**), **-уват-** (**-юват-**), що означають неповний вияв ознаки: *холоднуватий, синюватий*; з суфіксами **-ущ-**, **-ющ-**, **-єкн-**, **-езн-**, що виражають високий ступінь якості: *жирноущий, загребущий, широченний, старезний*; прикметники з префіксами **пре-**, **архі-**, **ультра-**: *предобрый, архіреакційний, ультраливий*.

Не мають ступенів порівняння якісні прикметники, які означають абсолютні (сталі) ознаки предмета (напр.: *мертвий, готовий, жонатий, хворий, голий*), зокрема прикметники, що вказують на якусь ваду дефектного порядку, напр.: *німий, сліпий, кривий, лисий*.

Неправильні форми ступенювання:

гарний: кращий, краща, краще; малий: менший;

добрий: ліпший, кращий; поганий, злий: гірший.

великий: більший;

* А вже ніяк не можна уживати таких висловів, як **самий до-рогий** у значенні **найдорожчий** (це русизм).

Г. Зразки відмінювання прикметників

Т в е р д а г р у п а

	О д н и н а			М н о ж и н а
	Чолов. рід	Середн. рід	Жіноч. рід	Для всіх родів
Н. (Кл.) Р. Д. Зн. О. М.	рідн-ий рідн-ого рідн-ому = Н. або Р. рідн-им на рідн-ому (на рідн-ім)	рідн-е рідн-ого рідн-ому рідн-е рідн-им на рідн-ому (на рідн-ім)	рідн-а рідн-ої рідн-ій рідн-у рідн-ою на рідн-ій	рідн-і рідн-их рідн-им = Н. або Р. рідн-ими на рідн-их
Н. (Кл.) Р. Д. Зн. О. М.	батьків батьков-ого батьков-ому = Н. або Р. батьков-им на батьков-ому (на батьков-ім)	батьков-е батьков-ого батьков-ому батьков-е батьков-им на батьков-ому (на батьков-ім)	батьков-а батьков-ої батьков-ій батьков-у батьков-ою на батьков-ій	батьков-і батьков-их батьков-им = Н. або Р. батьков-ими на батьков-их

М'я к а г р у п а

	О д н и н а			М н о ж и н а
	Чолов. рід	Середн. рід	Жіноч. рід	Для всіх родів
Н. (Кл.) Р. Д. Зн. О. М.	син-ій син-ього син-ьому = Н. або Р. син-ім на син-ьому (на син-ім)	син-е син-ього син-ьому син-е син-ім на син-ьому (на син-ім)	син-я син-ьої син-ій син-ю син-ьою на син-ій	син-і син-их син-ім Н. або Р. син-іми на син-их
Н. (Кл.) Р. Д. Зн. О. М.	безкра-їй безкра-його безкра-йому = Н. або Р. безкра-їм на безкра-йому (на безкра-їм)	безкра-е безкра-його безкра-йому безкра-є безкра-їм на безкра-йому (на безкра-їм)	безкра-я безкра-йої безкра-їй безкра-ю безкра-йою на безкра-їй	безкра-ї безкра-їх безкра-їм Н. або Р. безкра-їми на безкра-їх

§58. ПРАВОПИС ЗАЙМЕННИКІВ

А. Відмінювання займенників

1. Особові і зворотній

		О д н и н а			М н о ж и н а	
Н.	я	ти		ми	ви	
Р.	мене	тебе	себе	нас	вас	
Д.	мені	тобі	собі	нам	вам	
З.	мене	тебе	себе	нас	вас	
О.	мною	тобою	собою	нами	вами	
М.	на мені	на тобі	на собі	на нас	на вас	

		О д н и н а			М н о ж и н а	
		Чол. р.	Сер. р.	Жін. р.	Для всіх родів	
Н.	він	воно	вона	вони		
Р.	його (нього)	його (нього)	її (неї)	їх (них)		
Д.	йому	йому	їй	їм		
З.	його (нього)	його (нього)	її (неї)	їх (них)		
О.	ним	ним	нею	ними		
М.	на ньому (на нім)	на ньому (на нім)	на ній	на них		

2. Присвійний

		О д н и н а			М н о ж и н а	
		Чол. р.	Сер. р.	Жін. р.	Для всіх родів	
Н.	мій	моє	моя	мої		
Р.	мого	мого	моєї	моїх		
Д.	моєму	моєму	моїй	моїм		
З.	= Н. або Р.	моє	мою	= Н. або Р.		
О.	моїм	моїм	моєю	моїми		
М.	на моєму (на моїм)	на моєму (на моїм)	на моїй	на моїх		

3. Вказівний

	О д н и н а			М н о ж и н а
	Чол. р.	Середин. р.	Жін. р.	Для всіх родів
Н. Р. Д. З. О. М.	той того тому = Н. або Р. тим на тому (на тім)	те того тому те тим на тому (на тім)	та тієї тій ту тією на тій	ті тих тим = Н. або Р. тими на тих
Н. Р. Д. З. О. М.	цей цього цьому = Н. або Р. цим на цьому (на цім)	це цього цьому це цим на цьому (на цім)	ця цієї цій цю цією на цій	ці цих цим = Н. або Р. цими на цих

4. Питальні

	Хто?	Що?	Чий?	Чие?	Чия?	Чій?
			Чол. р.	Сер. р.	Жін. р.	Для всіх родів
Н. Р. Д. З. О. М.	хто кого кому кого ким на кому (на кім)	що чого чому що чим на чому (на чім)	чий чийого чiemу Н. або Р. чийм на чiemу (на чийм)	чие чийого чiemу Н. або Р. чийм на чiemу (на чийм)	чия чией чийй чию чиейю на чийй	чий чийх чийм = Н. або Р. чийми на чийх

5. Означальний

	О д н и н а			М н о ж и н а
	Чол. р.	Сер. р.	Жін. р.	Для всіх родів
Н. Р. Д. З. О. М.	увесь (весь) усього усьому = Н. або Р. усім на всьому (на всім)	усе усього усьому усе усім на всьому (на всім)	уся усієї усій усю усією на всій	усі усіх усім = Н. або Р. усіма на всіх

6. Неозначені

	О д н и н а			М н о ж и н а		
	Чол. рід	Сер. р.	Жін. р.	Для всіх родів		
Н.	якийсь	якесь	якась	якісь	дехто	дешо
Р.	якогось	якогось	якоїсь	якихсь	декого	дечого
Д.	якомусь	якомусь	якійсь	якимсь	декому	дечому
З.	= Н. або Р.	якесь	якусь	Н. або Р.	декого	дешо
О.	якимсь	якимсь	якоюсь	якимись	деким	дечим
М.	на якомусь (на якимсь)	на якомусь (на якимсь)	на якійсь	на якихсь якихось	декому	дечому

7. Заперечні

Заперечні займенники: ніхто, ніщо, нічий, нічیه, нічия: відмінюються так само, як займенники хто, що, чий, чия, чие.

8. Складені займенники

Складені займенники відмінюються лише в основній частині:

Хтось — когось — комусь — кимсь і кимось...

Чийсь — чийгось — чиеїсь — чіймсь і чіймось...

Ніякий — ніякого — ніякому — ні на яким...

Хтонебудь — когонебудь — комунебудь...

9. Усі інші займенники:

Наш, ваш, кожен, всякий, який, котрий, інший, самий, сам — відмінюються як прикметники (від займенника **сам** називний відмінок множини **самі і сами**).

Б. Окремі уваги

1. У місцевому відмінку чолов. і середн. роду займенників можливі такі паралельні форми: на ньому — на нім, на моєму — на моїм, на тому — на тім, на цьому — на цім, на кому — на кім, на чиему — на чійм, на всьому — на всім, на якомусь — на якимсь.

2. Такі форми займенника 3-ї особи, як нього, ньому, неї, ній, них, бувають тоді, коли вони стоять після прийменника: Приходь до нього. У неї є книжки. (В орудн. відм. форми з **н** вживаються і без прийменника: ним, нею).

Його, **її**, **їх** пишуться без **н** після прийменника, якщо вони вживаються в значенні присвійних займенників: я прийшов до його батька.

3. У заперечних займенниках з часткою **ні** прийменник роз'єднує собою частку і простий займенник, при чім усі три складові частини пишуться окремо, напр.: ніхто, але ні з ким, ні до кого, ні на кім, ні з чім, ні на кому, ні на що, пі з чим, ні про кого і т. ін.

У складених займенниках з часткою **де** (дехто, дещо, деякий тощо) прийменник також може роз'єднувати частку і простий займенник: де з ким, — з деким, де на кім — на декім; де з чим — з дечим, де в чому — в дечому; де на яких — на деяких; з дечім — де з чім.

4. Правопис займенників із частками **-будь**, **-небудь** тощо див. § 58, 8.

5. У літературній мові вживається займенник **цей** (а не **сей**). Але в складних словах та прислівникових виразах зберігається **сей**: сьогодні, себто, сьогорічний, сьогобічний, сьогочасний, сю ніч тощо.

У дав. і місц. відм. чол. і середн. роду можливі паралельні форми: чиему — чийому.

§59. ПРАВОПИС ЧИСЛІВНИКІВ

А. Відмінювання числівників

1. Числівник один, одно, одна відмінюється так, як займенник той, те, та.

2. Числівники два, три, чотири

	Чоловічий і середній рід		Жіночий рід		
Н.	два	два	дві	три	чотири
Р.	двох	двох	двох	трьох	чотирьох
Д.	двом	двом	двом	трьом	чотирьом
З.	= Н. або Р.	= Н. або Р.	= Н. або Р.	= Н. або Р.	= Н. або Р.
О.	двома	двома	двома	трьома	чотирма
М.	на двох	на двох	на двох	на трьох	на чотирьох

3. Числівники п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, одинадцять... тринадцять.

Н.	п'ять	сім	вісім
Р.	п'яťох, п'яти	сімох, семи	вісьмох, восьми
Д.	п'яťом, п'яти	сімом, семи	вісьмом, восьми
З.	= Н. або Р.	= Н. або Р.	= Н. або Р.
О.	п'яťма	сімома	вісьмома
М.	на п'яťох, на п'яти	на сімох (семи)	на вісьмох (на восьми)

4. Числівники сорок, п'ятдесят, дев'ятдесят (дев'яносто)

Н.	сорок	п'ятдесят	сто
Р.	сорока	п'ятдесяти (п'ятдесяťох)	ста
Д.	сорока	п'ятдесяти (п'ятдесяťом)	ста
З.	сорок	п'ятдесят (п'ятдесяťох)	сто
О.	сорокома	п'ятдесяťма	стома
М.	на сорока	на п'ятдесяти (на п'ятдесяťох)	на ста

5. Числівники двісті, триста, п'ятсот

Н.	двісті	триста	п'ятсот
Р.	двох сот	тьрьох сот	п'яти (п'яťох) сот
Д.	двом стам	тьрьом стам	п'яти (п'яťом) стам
З.	двісті	триста	п'ятсот
О.	двома стами	тьрьома стами	п'яти (п'яťма) стами
М.	на двох стах	на тьрьох стах	на п'яти (п'яťох) стах

Б. Кількісні числівники

1. Знак м'якшення пишеться після **Т** на кінці числівників по тридцять включно: п'ять, шість, дев'ять, десять, одинадцять, чотирнадцять, шістнадцять і т. ін.

2. У середині складених числівників **Ь** не пишеться: п'ятдесят, шістдесят, п'ятсот, шістсот, дев'ятсот.

3. У числівниках після м'якого приголосного перед **-о** та закінченням **-ма** пишеться **ь**: тьрьох, чотирьох, дев'яťом, десятима, двадцятьма.

4. У числівнику шістнадцять треба писати **стн**.

5. Числівники на означення сотень — двісті, триста, чотиріста, п'ятсот, шістсот і т. ін., відмінюючись, розпадаються: двісті хат — з двох сот хат, рад п'яťом стам карбованцьам, без дев'яти сот душ, з чотирма стами робітників.

Але можна вживати і без відміни закінчень: без шістсот душ, з п'ятсот людьми.

6. Числівники п'ять, шість і т. ін. в родовому, давальному і місцевому відм. іноді вживаються з закінченнями -ш.

Р. з п'ятох душ — з п'яти душ.

Д. рад п'ятюм карбованцям — п'яти карбованцям.

М. на п'ятох столах — на п'яти столах.

7. Числівники сорок, дев'яносто, сто вживаються в родовому, давальному, місцевому відм. з закінченням -а: з сорока, дев'яноста, ста, а для ґрудного відм. вживаються форми: стома, сорокома (сорокма).

8. У складених числівниках числові назви пишуться окремо: дев'ять тисяч чотириста шістдесят два.

9. У складених числівниках відмінюється тільки останній числівник, як також і в рядових числівниках, напр.:

М. на чотириста сімдесят вісім тисяч шістсот п'ятдесят дев'ятох карбованцях;

Ор. рядов. числівника: з двісті двадцять п'ятим.

10. Треба запам'ятати правопис окремих числівників:

Ор. в.: п'ятьма, шістьма, сімома, вісьмома (або вісьма).

Місц. в.: на п'ятох, на шістьох, на сімох, на вісьмох.

Чотири, одинадять, дев'яносто (і дев'ятдесят), мільйон.

В. Рядові числівники

1. перший, 2. другий, 3. третій, 4. четвертий, 5. п'ятий, 6. шостий, 7. сьомий, 8. восьмий, 9. дев'ятий, 10. десятий, 11. одинадцятий, 12. дванадцятий... 30. тридцятий, 40. сороковий, 50. п'ятдесятый, 60. шістдесятый, 70. сімдесятый... 90. дев'яностый і дев'ятдесятый, 100. сотий, 200. двосотий... 400. чотирисотий... 1.000.000- мільйоновий.

Г. Дробові числівники

$\frac{1}{2}$ одна друга, $\frac{1}{3}$ одна третя, $\frac{4}{5}$ чотири п'ятих, $\frac{7}{8}$ сім восьмих, $\frac{14}{28}$ чотирнадцять двадцять восьмих і т. ін.

$1\frac{1}{2}$ — півтора (відра), півтори (кварти), $2\frac{1}{2}$ — півтретя, $5\frac{1}{2}$ — півшоста, 150 — півтора, 250 — півтретяста.

Г. Неправильні форми

1. Не слід уживати неправильних форм: оба, обі; треба уживати: обидва, обидві.

2. Не слід уживати таких зворотів: ішло двох чоловік. Натомість треба говорити і писати: ішло два чоловіки.

Про правопис ців див. §55. Б

§60. ПРАВОПИС ДІЄСЛІВ

А. Відмінювання дієслів

Дійсний спосіб. Теперішній (і майбутній) час.

1. Перша і друга відміни.

Особа	1 група		2 група		
	є/у	є/ю	и/а, я	ї/я	
Однина	1.	печ-у	зна-ю	біж-у	сто-ю
	2.	печ-еш	зна-єш	біж-иш	сто-їш
	3.	печ-е	зна-є	біж-ить	сто-їть
Множ.	1.	печ-емо	зна-ємо	біж-имо	сто-їмо
	2.	печ-ете	зна-єте	біж-ите	сто-їте
	3.	печ-уть	зна-ють	біж-ать	сто-ять

2. Третя відміна (їсти; дати, -вісти (розповісти, відповісти), бути). (Винятки).

Однина	1.	їм	дам	відповім	(єсьм)*
	2.	їси	даси	відповіси	(єси)*
	3.	їсть	дасть	відповість	є, (єсть)*
Множ.	1.	їмо	дамо	відповімо	(єсьмо)*
	2.	їсте	дасте	відповісте	(єсте)*
	3.	їдять	дадуть	відповідять	(суть)*

* (...) арх.

Б. Дієвідміни дієслів

1. Усі дієслова в залежності від особових закінчень теперішнього часу поділяються на дві групи.

2. Перша група дієслів має такі особові закінчення теперішнього часу та майбутнього простого (доконаного):

Однина 1 ос. -у (-ю), 2 ос. -єш (-єш), 3 ос. -є (-є);

Множина: 1 ос. -ємо (-ємо), 2 ос. -єте (-єте), 3 ос. -уть (-ють). Напр.: пишу, читаю, пишеш, читаєш... пишуть (читають).

3. Друга група дієслів має такі особові закінчення:

Однина: 1 ос. -у (-ю), 2 ос. -иш (-їш), 3 ос. -ить (-їть).

Множина: 1 ос. -имо (-їмо), 2 ос. -ите (-їте), 3 ос. -ять (-ять). Напр.: хвалю, хвалиш... хвалять; лежу, лежиш... лежать.

4. До другої групи належать такі дієслова:

а) на -ити -їти: говорити — говориш... говорять; учити — учиш, учить..., учать; гоїти = гоїш, гоїть... гоять; бачити — бачиш, бачить... бачать.

В. ТАБЛИЦЯ ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ (ЗВЕДЕНА)

НЕДОКОНАНИЙ ВИД		ДОКОНАНИЙ ВИД	
I дієвідміна	II дієвідміна	I дієвідміна	II дієвідміна
<i>Інфінітив</i>		<i>Інфінітив</i>	
жити	косити	винести	вибігти

I ДІЙСНИЙ СПОСІБ

Число і особи	<i>1. Теперішній час</i>			
Однина	{ я ти він вона воно }	живу	косиш	Теперішнього часу немає
		живеш	косиш	
		живе	косить	
		живемо	косимо	
Множина	{ ми ви вони }	живете	косите	
		живуть	косять	
		живемо	косимо	
		живете	косите	

2. Майбутній час

Однина	{ я ти він вона воно }	буду жити, житиму	буду косити, коситиму	винесу	вибіжу
		будеш жити, житимеш	будеш косити, коситимеш	винесеш	вибіжиш
		буде жити, житиме	буде косити, коситиме	винесе	вибіжить
		будемо жити, житимемо	будемо косити, коситимемо	винесемо	вибіжимо
Множина	{ ми ви вони }	будете жити, житимете	будете косити, коситимете	винесете	вибіжете
		будуть жити, житимуть	будуть косити, коситимуть	винесуть	вибіжать

3. Минулий час

Однина	{ чол. я рід/ти він жін. я рід/ти вона сер. я рід/ти воно }	жив	косив	виніс	вибіг
		жила	косила	винесла	вибігла
		жило	косило	винесло	вибігло
Множ.	{ ми ви вони }	жили	косили	винесли	вибігли

		НЕДОКОНАНИЙ ВИД		ДОКОНАНИЙ ВИД	
		I дієвідміна	II дієвідміна	I дієвідміна	II дієвідміна
Число і особи		<i>4. Передминулий час</i>			
Однина	чол. я рід/ти він	жив був	косив був	виніс був	вибіг був
	жін. я рід/ти вона	жила була	косила була	винесла була	вибігла була
	сер. я рід/ти воно	жило було	косило було	винесло було	вибігло було
	Множ. ми ви вони	жили були	косили були	винесли були	вибігли були

II УМОВНИЙ СПОСІБ

1. Форма минулого часу

Однина	чол. я рід/ти він	жив би	косив би	виніс би	вибіг би
	жін. я рід/ти вона	жила б	косила б	винесла б	вибігла б
	сер. я рід/ти воно	жило б	косило б	винесло б	вибігло б
	Множ. ми ви вони	жили б	косили б	винесли б	вибігли б

2. Форма передминулого часу

Однина	чол. я рід/ти він	жив би був	косив би був	виніс би був	вибіг би був
	жін. я рід/ти вона	жила б була	косила б була	винесла б була	вибігла б була
	сер. я рід/ти воно	жило б було	косило б було	винесло б було	вибігло б було
	Множ. ми ви вони	жили б були	косили б були	винесли б були	вибігли б були

III НАКАЗОВИЙ СПОСІБ

Однина	я	—	—	—	—
	ти	живи	коси	винеси	вибіжи
	він	хай (нехай) живе	хай (нехай)	хай (нехай)	хай (нехай)
	вона	(опис. форма)	косить	винесе	вибіжить
Множ.	ми	живімо	косімо	винесімо	вибіжімо
	ви	живіть	косіть	винесіть	вибіжіть
	вони	хай (нехай) живуть (опис. фор.)	хай (нехай)	хай (нехай)	хай (нехай)
			косять	винесуть	вибіжать

б) на **-іти** (крім тих, що в 1 ос. одн. мають закінчення **-ію**: синіти — синію, синієш..., синіють): висіти — висіш, висить..., висять; ненавидіти — ненавидиш, ненавидить..., ненавидять.

Виняток: хотіти — хочеш, хоче, хочемо, хочете, хочуть (але: хтять від хтіти).

в) на **-ати**, коли перед **-а** в дієменнику стоїть шепельний звук (крім дієслів із закінченням 1 ос. на **-аю**: бажаю — бажаш..., бажують): держати — держиш, держить..., держать; кричати — кричиш, кричить..., кричать.

5. Усі інші дієслова належать до першої групи: пасти — пасеш, пасе..., пасуть; ждати — ждеш, жде..., ждуть; боротися — борешся, бореться..., борються; молоти — мелеш, меле..., мелють. (Запам'ятати, що дієслова бороти, пороти, колоти, полоти, молоти в 3 ос. множ. мають закінчення **-ють**).

6) Дієслова, в яких **-и**, **-і**, **-а**, що стоять перед **-ти**, відносяться до кореня, належать до першої відміни: би-ти — б'єш, б'ють; пи-ти, жи-ти, ши-ти і т. ін.

7. Кілька дієслів порушують зазначений поділ на дві групи. Правопис цих дієслів треба запам'ятати:

а) До 1-ої відміни належать: ревіти — ревеш, реве..., реву́ть; хотіти — хочеш, хоче..., хочуть;

б) До 2-ої відміни належать: спати, спиш, спить..., сплять; бігти — біжиш, біжить..., біжать; стояти — стоїш, стоїть..., стоять; боятися — боїшся, боїться..., бояться.

8. Чотири дієслова — їсти, бути, дати, (розпо-, відпо-) -вісти становлять окрему групу дієслів (див. А, 2). Від дієслова **бути** вживається тільки форма 3 особи однини — **є** (або **єсть**), яка заступає всі інші форми.

Г. Зміни приголосних при відмінюванні

1. Дієслова 2 відміни з приголосними **т, д, с, з, ст, зд**, перед **-ити** (**-іти**) завжди змінюють їх у першій особі однини на **ч, дж, ш, ж, щ, ждж**: ходити — ходжу, сидіти — сиджу, їздити — їзджу, мостити — мочу, возити — вожу, вертіти — верчу, просити — прощу.

2. Усі дієслова з основою в дієменникові на **г к (х)** в 1. особі однини й 3. множини змінюють їх на **ж, ч (ш)**: бігти — біжу... біжать; пекти — печу, печеш..., печуть і т. ін.

Г. Правопис інших дієслівних форм

1. Майбутній час має три форми:

а) складена форма: до дієменника недокожаного значення додається допоміжне слово буду, будеш, буде... (буду читати...);

б) складна форма: до дієменника недокожаного додається закінчення, що утворилося з допоміжного дієслова -(ї)му, -(ї)меш і т. д.: пектиму, пектимеш, пектимо, пектимемо, пектимете, пектимуть.

в) проста форма дієслів докожанних: скажу, скажеш, скаже, скажемо, скажете, скажуть (відмін. як дієслова тепер. часу).

2. Про **Ь** в 3 особі дієслів і в наказовому способі див. § 54, Б 8, 9.

3. Закінчення дієслів із часткою **ся** див. § 54, В 7.

4. У дієменникові перед часткою **-ся** пишеться **-и**: купатися, лікуватися.

5. У наказовому способі у 2 особі одн. маємо такі форми: печ-**п**, купу-**й**, ріж, сядь; в 1 ос. мн.: печ-**ім**, купу-**ймо**, ріж-**мо**, сядь-**мо**, в 2 ос. мн.: печ-**іть**, купу-**йте**, ріж-**те**, сядь-**те**.

Треба запам'ятати правопис таких дієслів у наказовій формі: не сердьтєся, чистьмо, чистьте, ознайом — ознайоммо, не горбсья — не горбмося, не горбтєся; їж (від їсти), розповіж, розповіжте (від розповісти) і т. ін.

Д. Дієприкметник

1. В українській мові залишились у повній мірі лише дієприкметники на **-пий**, **-пе**, **-па**, та **-тий**, **-те**, **-та**.

а) Дієприкметники на **-тий** бувають із тих дієслів, що мають у дієменникові перед **-ти** голосний або **р**, що належать до кореня: кути — кутий, бити — битий, гріти — грітий, жати — жатий, терти — тертий... (але даний, знаний, придбаний...)

б) **-пий**, **-тий** мають дієслова з наростком **-п-** (**-пу-**): кинути — кинений і кинутий, усунути — усунений і усунутий, вернути — вернений і вернутий і т. ін.

Також деякі інші: колоти — колений і колотий, молоти — мелений і молотий, пороти — порений і поротий.

в) Від інших дієслів дієприкметники мають закінчення на **-пий**: писати — писаний, стригти — стрижений, дарувати

дарований, малювати — мальований, копіювати — копіюваний, купити — куплений, вразити — вражений, мостити — мощений, вертіти — верчений і т. ін.

2. Перед **-ний** буває **е (є)** в усіх дієприкметниках тоді, коли вони творяться від дієменників із приголосним (крім **р**), **ш**, **і**, **ї** або **йу** перед **-ти**: нести — несений, носити — носений, вертіти — верчений, одягнути — одягнений тощо. В інших випадках голосний перед **-ний** той самий, що і в дієменнику; розрізнявати — розрізюваний.

Треба розрізняти дієменники споріднених дієслів різних форм тривання (доконаний і недоконаний вид), напр.: скласти — складений, але складати — складаний, запрягти — запряжений, але запрягати — запряганий, виїздити — виїжджений, але виїжджувати — виїжджуваний, позичити — позичений, — але позичати — позичаний, ставити — ставлений, але ставляти — ставляний, згорнути — згорнений, але згортати — згортаний (згорнутий).

3. Дієприкметники на **-чий** і **-ший** в українській мові зникли, залишивши від себе дві парості: дієприслівники та прикметники. Дієслівні прикметники з колишніх дієприкметників знаходимо не від усіх дієслів, а тільки від деяких: колючий, пекучий, рішучий, роботящий, невспуший, лежачий, пропачий і т. ін.

4. Дієприкметники середнього роду на **-не**, **-те** не треба змішувати з віддієприкметниковими присудковими формами на **-но**, **-то**. Значення і вживання форм на **-но**, **-то** і дієприкметників середнього роду на **-не**, **-те** можна зіставити з значенням і вживанням таких слів як **застигло**, **минуло з одного боку** і **застигле**, **минуле** — з другого: **минуло літо** — **минуле літо**, **згіркло масло** — **згіркле масло**, **розбито скло** — **розбите скло**, **поле засіяно** — **засіяне поле**.

Е. Дієприслівник

Дієприслівники в сучасній українській мові витворилися з колишніх дієприкметників прямого стану на **-чий** і **-ший**.

1. Дієприслівники на **-чи** теперішнього часу витворюються з пня теперішнього часу дійсного способу з тим самим голосним перед закінченням **-чи**, що й у 3 особі множини дійсного способу: беруть — беручи, біжать — біжачи, кажуть — кажучи, летять — летячи, сплять — сплячи, бачать — бачачи, борються — борючись, сидять — сидячи, орють — орючи, виробляють — виробляючи, хвалять — хвалячи, вироблюють — вироблюючи, мелють — мелючи.

2. Дієприслівники на **-ши** минулого часу витворюються з пнів минулого часу: ніс — ніши, ліг — лігши, брав — бравши, сів — сівши і т. ін.

Є. Правопис невідмінюваних форм дієслова

1) Неозначена форма дієслова (інфінітив) має суфікс *-ти*: *писати, робити, ходити, шанувати*. У мистецькій літературі часто виступає паралельний варіант цього суфікса *-ть*: *Лагодився Чинка громаді служити, добро робити* (Мирн.); *Нимидора жалувала її [Любку], пестила й не давала робить важкої роботи* (Н.-Лев.).

В інших жанрах української літературної мови форми інфінітива вживаються тільки із суфіксом *-ти*.

§61. ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ

А. Творення прислівників

1) Прислівники, що походять від якісних прикметників, закінчуються здебільшого на *-о*: *близький — близько, радісний — радісно, стрункий — струнко, тихий — тихо, яскравий — яскраво*.

Примітка. Прислівники, утворені від прикметників м'якої групи, зберігають перед *-о* пом'якшення приголосного основи: *братній — братньо, достатній — достатньо, дружній — дружньо, мужній — мужньо, самобутній — самобутньо*.

2) Зрідка (переважно після шиплячих) прислівники мають на кінці *є*: *блискуче, бляче, воробже, гаряче, добре, дуже, зле, рішуче, терпляче*.

Примітка. Деякі прислівники після шиплячого мають не *є*, а *о*, наприклад: *законодавчо, свіжо, творчо, хіжо* та ін.

3) Прислівники вищого й найвищого ступеня (як і прикметники середнього роду цих ступенів порівняння) завжди закінчуються на *є*: *віще, гірше, довше, західніше, найвіще, найкраще, ретельніше, скоріш(є), тихіш(є), щонайповніше, якнайкраще, якнайшвидше*.

4) Прислівники, утворені від прикметників з допомогою прийменників-префіксів *до-*, *з-*, *від-*, закінчуються здебільшого на *а*: *дочиста, допізна, досіта, добола, доп'яну; зблизька, звісока, здалека (і здалеку), здавна, згорда, злегка, змалу, зокрема, зрідка, скоса, спроста; віддавна*.

Б. Прислівники, які пишуться через дефіс

1) Прислівники, які утворюються від прикметників і займенників з префіксом **по-** і закінчуються на **-му, -ки**: *по-українському, по-польському, по-давньому, по-своєму, по-братньому, по-нашому, по-військовому, по-твобему, по-іншому; по-братерськи, по-українськи*, але пишуться окремо з прийменником **по**: *по нашому (селу), по своєму (дворі), по давньому (місту)* і т. д. (Див. § 72. 14).

2) Через дефіс пишуться також прислівники таких типів:

а) утворені повторенням слова або основн, а також сполученням синонімів чи антонімів: *близько-близько, відливо-невідливо, тишком-нишком, віч-на-віч, рано-вранці, десь-не-десь, більш-мєнш, коли-не-коли, мало-помалу, рано-поранєнку, часто-густо, тяжко-важко, не сьогодні-завтра, всього-на-всього, давнім-давнó, як-не-як* (див. ще § 55 і стор. 154, 4).

Про неозначені прислівники і займенники з частками **-то, будь-, -небудь, -де, казна-, хтозна-**: *абіто, будь-де, дє-дє, денєбудь, дєсь то, колинєбудь, кудинєбудь, так то, якнєбудь, казна-де, казна-коли, казна-який, хтозна-що* і под. див. § 72. 9 або правописний словник.

В. Прислівники і прислівникові сполучення, що пишуться нарізно

без відома, без жалью, без кінця, без кінця-краю, без краю, без ладї, без ліку, без метї, без наміру, без пуття, без слїду, без смаку, без сїмнїву, без угаву, без уїну, без чєрги; в далечинї, в далечїнь, в затишку, в міру, в нагорбду, в нóгу, в обмін, в обріз, в пóзику, в разї, в цілому, в цілостї, від ранку до вєчора; день у дєнь, до біса, до вподоби, до гурту, до діла, до заїгну, до запитання, до краю, до крихти, до ладї, до лиця, до ліха, до міри, до ногї, до обїду, до остáнку, до пáри, до порї, до побáчення, до пуття, до рєчі, до рєшти, до сих пір, до смаку, до смєрти, до снагї; з бóку на бїк, з бóлю, з дня на дєнь, з краю в край, з переляку, з радости, з розгóну, за годїни, за дня, за кордóн, за кордóном, за світла, за рахúнок, з-за кордóну; на бігú, на бїс, на вагú, на вєснú (але: навесні), на вибір, на виднотї, на відчай,

на відмінно, на відшибі, на віку, на гаму́з, на го́лову, на діво, на добра́ніч, на добри́день, на дозві́ллі, на жа́ль, на зло́, на зразо́к, на льоту́, на мить, на ніщо́, на о́ко, на пору́ки, на по́тім, на протя́зі, на проща́ння, на ра́дість, на ра́дошах, на ру́ку, на самоті́, на світа́нку, на світа́нні, на скаку́, на сла́ву, на сло́во, на смі́х, на со́вість, на со́ром, на сторо́жі, на ура́, на ходу́, на ца́стя, над си́лу, не з руки́, ні на грі́ш; *о́дин в о́дин; під бо́ком, під го́ру, під кіне́ць, під си́лу, під ча́с, по дво́є, по зако́ну, по змо́зі, по зна́ку, по можли́вості, по пра́вді, по си́лі, по су́ті, по тро́є, по че́рзі, по че́сті, по щі́рості; ра́з у ра́з, рік у рік; у ви́гляді, у ви́сь, у ві́чі, у по́міч, у сто кра́т; ча́с від ча́су, через си́лу; як слі́д, як тре́ба.*

Г. Прислівники, які пишуться одним словом

Одним словом пишуться:

1) Прислівники, утворені від основ інших прислівників: *відни́ні, відтоді́, забага́то, набага́то, наза́вжди, наза́втра, наві́чно, назо́всім, оскі́льки, повсю́ди, позавчо́ра, поза́торік.*

Примітка. Треба мати на увазі, що прислівник може набувати значення іменника, у цьому разі із службовим словом він пишеться нарізно: *до за́втра, на за́втра* (не відкладайте цього на *завтра, до завтра*).

Слід розрізняти також прислівник *забага́то, набага́то* від сполучення слів, у якому при слові *багато* стоїть залежний від нього іменник у родовому відмінку множини: *забагато гуляєш* — за багато років *уперше приїхав*; *забагато береде на себе* — за багато тижнів до цього; *набагато перевершив норму* — на багато років старший; *стало набагато легше* — на багато місць.

2) Прислівники, утворені з допомогою прийменників від коротких (нечленних) прикметників: *відда́вна, воста́нне, вру́чнү, допі́зна, заві́дна, замо́лоду, за́ново, зви́сока, зга́рчу, зле́гка, зліва, знов, зно́ву, зрі́дка, напе́вне, на́рівні, на́різно, нашвидку́, помáлу, помале́ньку, потихе́ньку, спóвнá, спрóста, сп'яну́.*

3) Прислівники, утворені сполученням прийменника з числівником: *вдво́є, вче́тверо, на́трое́, впе́рше, вдру́ге, утрьо́х, учотирьо́х, спе́ршу, водно́, заодно́, пооди́нці.*

4) Складні прислівники й прислівникові сполучення різних типів творення: *абі́як, абі́куди, аніскі́льки, ані-*

телень, анітрохи, анічичірк, анічо́го, анічогісінько, анія́к; бе́звісти, безпереста́нку, безпереста́нно, безпро́сипу, безуста́нку, босо́ніж; вбік, ввече́рі, вво́лю, вго́лос, вгору́, вго́ру, вдво́є, вдень, вдо́світа, взі́мку, взна́кі, вдру́ге, відда́вна, відни́ні, відрáзу, відтепе́р, вкрай, вкю́пі, влад, влітку, внакла́дку, вна́слідок, внизю́, внічию́, вночі́, водно́, восе́ні, воста́ннє, впа́м'ятку́, впень, вперéд, вперемі́ж, вперемі́ш, вперше́, вправ, впо́перек, спо́ру, впо́дбвж, вручню́, еодно́сталь, вра́нці, врівень, вро́зтіч, вря́д, всере́дині, вслі́д, всмак, втре́те, втро́є вче́тверо, вице́рть; деда́лі, де́інде, де́коли, де́куди, дове́рху, дово́лі, дого́ла, догору́, додо́лу, додо́му, докю́пи, доні́зу, доні́ні, допі́зна, дотепе́р, догла́; забага́то, завбі́льшки, завгли́бки, завдо́вжки, заві́дна, за́всіди, завто́вики, зави́рши, задо́вго, замо́лоду, замі́ж, замі́сть, за́ново, зана́дто, заодно́, за́раз, збо́ку, зве́рху, зви́сока, зга́рячу, зіспо́ду, зле́гка, зліва, зна́дво́ру, зні́зу, знов, зно́ву, зовні́, зра́зу, зра́нку, зра́ння, зрі́дка, зсере́дини; ліво́руч; мимово́лі, мимоі́здом, мимохі́дь, мимохі́ть; набага́то, на́бік, навесні́, навздогі́н, на́взнак, наві́що, навкі́дьки, навко́ло, навкру́гій, навкула́чки, навманя́, навмі́сне, навпа́кі, навперей́ми, навпо́перек, навпрі́сядки, навпросте́ць, навря́д, навска́ч, навскі́с, навспра́вжки, на́встіж, навті́кача́, нада́лі, надвече́р, надво́є, на́дзелень, надо́вго, наза́вжди, наздогі́н, назу́стріч, нані́з, нані́вце́ць, нао́сліп, наоста́нок, напа́м'ять, напе́вне, наперéд, напередо́дні, наперекі́р, напівсвідо́мо, напідпíт-ку, напото́ві, напокáз, напо́хвати, напри́кінці́, напри́клад, нарэ́шті, на́рівні, на́різно, насáмперед, насі́лу, на́скрізь, наспі́д, наспо́ді, наспра́вді, на́тро́є, натце́серце, наче́тверо, нашвидку́, нашвидку́рю́ч, на́що, наяву́, неабі́хто, невдо́взі, невдога́д, неві́нно, невпа́м'ятку́, невтя́мкі, нега́дано, недале́ко, недарма́, недáром (але не даром у значенні «не безкоштовно»), недола́дно, недоре́чно, недоста́тньо, неду́рно, незаба́ром, ненаро́ком, ненáче, непода́лі, непору́шно, несамові́то, несказáнно, неспро́ста, нестя́мно, не́хотя, нещодо́вно; обáбіч, обі́руч, обма́ль, одві́ку, опі́вдні, опі́вночі, опо́лудні, оскільки́, ості́льки, о́сторонь, отáк, оту́т, очеви́дно; передовсі́м, передусі́м, передча́сно, підря́д, після́завтра, побли́зю, пове́рх, пово́лі, повсю́ди, повсякча́с, поде́куди, позáвтра, позавчо́ра, позáторі́к, помáлу, помале́ньку, поні́ні, по́ночі, пооді́нці, попе́реду, попідті́нню, по́руч, по́ряд, посере́дині, посóтенно, потихе́ньку, потро́ху, потпо́-

шечку, по́халки, поча́сти, почи́м, почи́му, право́руч, при-
вселю́дно, примі́ром, принагі́дно; руко́паш; самові́дда-
но, самохі́ть, скра́ю, спéреду, спересéрдя, спéршу, спід-
ло́ба, спідспо́ду, спозара́нку, споконві́ку, споча́тку, спро-
со́нку, спросо́ння, спроста́, сп'яну́, стрімго́лов, сього́дни;
тимчасо́во; убі́к, увéчері, увосьме́, удво́х, удéв'ятеро, удо́-
світа, удру́ге, узі́мку, улі́тку, уночі́, упа́м'ятку́, ура́нці,
уро́зсип, усере́дині, услі́д, утрéтє, утрóє, утрóх, учо́ра;
чимáло, чимдúж, чимра́з; щовéчора, щогоди́ни, щода́лі,
щодéнно, щодня́, щодобі́, щодúху, щомі́сяця, щомо́га,
щонайбі́льше, щонайдúжче́, щонайдóвше, щонайкра́ще,
щонаймéнше, щонайши́рше, щонóчі, щопра́вда, щора́з,
щора́зу, щоро́ку, щосі́ли, щоті́жня, щохвилі́ни; яко́мо-
га, я́кось я́краз, я́кнайбі́льше, я́кнайдúжче́, я́кнайдо́вше,
я́кнайкра́ще, я́кнайшвидше́ (Про прислівники, що почи-
наються з не, ні, див. ще § 63).

Примітка. Прислівники, які пишуться одним словом, слід відрізнити від однозвучних з ними форм непрямих відмінків іменників, прикметників, числівників та займенників.

Розпізнаються прислівники й однозвучні з ними відмішовані частини мови з прийменником (або часткою) тільки в контексті, за синтаксичними зв'язками. Якщо слово, яке розглядається, має означення або залежний від нього іменник у родовому відмінку, якщо прийменник зберігає ще функцію керування чи, нарешті, коли саме розглядуване слово виявиться означенням, то прийменник пишеться окремо. Наприклад: Вони зростали *вкупі* — Партизанські листівки *переховували в купі* сіна. Зверху цього не видно — З верху гори видно далеко. Востаннє бачились *минулого року* — Ми домовились про це в останнє наше побачення. Завчили правило *напам'ять* — Якщо на пам'ять не покладавися, *запиши*. Вперше познайомилися *давно*, а тепер зустрілись *удруге* — Вилийте воду не в перше, а в *друге* відро. Твір написаний *нашвидку* — На швидку їзду не *розраховуйте*. Дорогу *розвезло*, *насилу* добрали до села — Він *розраховував на силу* свого удару. *Забагато грошей* витратили — *За багато кілометрів* від рідного міста. *Почому платили за кілограм* ягід? (Відповідь: *По 30 коп. за кілограм*). — *По чому ти вдарив?* (Відповідь: *Ударив по склу*). *Потому* вікно погасло і знов засвітилося (Коцюб.). — *По* тому березі річки *ростуть* верби.

В окремих випадках прислівники й однозвучні з ними відмінювані слова з прийменниками можна розрізнити за наголосом: *надво́рі* — *на дво́рі*, *на́бік* — *на бі́к*, *на́сміх* — *на смі́х*, *восе́нь* — *в о́сені*.

§62. ПРАВОПИС СЛУЖБОВИХ ЧАСТИН МОВИ

А. Правопис прийменників

1) Прийменники пишуться завжди окремо від тих відмінюваних слів, перед якими вони стоять. Після прийменника можна поставити запитання одного з відмінків: *з тобою* (з ким?), *над вами* (над ким?), *перед будінком* (перед чим?), *у скриньці* (у чому?), *в ар-таста* (в кого?). Між прийменником і словом, яке йде за ним, якщо воно не займенник, можна вставити інше слово: *за лісом* (за дрімучим лісом), *над аеродромом* (над самим аеродромом), *перед школою* (перед новою школою).

Примітки. Прийменник не може стояти при дієслові: це допомагає відрізнити прийменник від префікса, який пишеться разом з дієсловом (*назбирати, проїхати, дописати*).

Прийменники вживаються лише з іменними частинами мови в непрямих відмінках.

Про правопис складних прийменників див. пп. 4, 5.

2) Після прийменників особові займенники 3-ї особи починаються, як правило, з *н*: *з ним, у ній, до нього, від них, з німи, про них* і т. д.

3) Часом до прийменника, що закінчується на приголосний, приєднуються голосні *і* або *о*. У таких випадках прийменники так само пишуться окремо: *зі сходу, переді мною, надо мною* тощо.

4) Складні прийменники пишуться звичайно разом: *понад* (берегом), *поперед* (себе), *навколо* (хати), *побіж* (зерном), *посеред* (хати), *напроти* (вітру), *побід* (лісом), *пробіж* (горами) тощо.

5) Складні прийменники з початковим *з*, *із* пишуться через дефіс: *з-за, із-за, з-над, з-перед, з-під, з-понад, з-побід, з-пробіж, з-посеред, з-поза* тощо.

Примітка. Правило переходу *з* у *с* перед приголосним *п* тут не діє, тому *з* у таких випадках завжди зберігається на письмі.

Б. Правопис сполучників

1) Складні (похідні) сполучники *й* сполучні слова (вони здебільшого становлять собою тісне поєднання повнозначних слів із частками або прийменниками) пи-

шуться, як і подібні прислівники, разом: *адже́, отже́, тож, ото́ж, та́ко́ж, теж, ніж, аніж, якщо́, якби́, мо́вби, немо́вби, немо́вбито, на́чєб, на́чєбто, ненáчєбто, ніби, ні-бито, що́б, се́бто, то́бто, це́бто, зате́, прито́му, приті́м, причо́му, причі́м* тощо.

2) Сполучники **щоб**, **якби́**, **якже́**, **якщо́** та ін., що пишуться разом, треба відрізняти від однозвучних самостійних слів, які пишуться з частками *б*, *як*, *же* окремо:

а) Сполучник **щоб** легко відрізнити від займенника **що** з часткою **б**, бо на займенник **що** виразно падає наголос, а частку **б** можна відділити від займенника й поставити в інше місце або й зовсім опустити, наприклад: *Не знали, про що б розмову їм почать* (Рил.). Порівн.: *Не знали, про що почати б їм розмову.*

Сполучником **щоб** (одно слово) починається підрядне речення мети, яке відповідає на запитання для чого? з якою метою?, або рівнозначний йому зворот, або ж додаткове речення. Відділяти частку **б** від **що** у сполучникові **щоб** не можна, наприклад: *В підпільну армію піду, щоб стать бійцем могутнім.*

б) Сполучники **якби́** і **якже́** відрізняються від однозвучного з ними прислівника **як** із частками **би** або **же** тим, що прислівник **як** завжди виділяється наголосом, а частку **би**, як і частку **же**, що пишеться з прислівником окремо, можна перенести в інше місце або й зовсім опустити. Порівняйте, наприклад: *Як би нам подивитись цей фільм? Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя* (Шевч.). *Чекаємо тебе до дев'ятої, якже запізнишся — не застанеш! Як же не хотілось розлучатися з морем, та що вдієш?!*

в) Сполучник **якщо́** однозвучний із прислівником **як** і займенником **що**, але їх завжди можна розрізнити за допомогою контексту, оскільки на прислівник **як** падає наголос. Порівняйте, наприклад: — *Що ви читаєте зараз? — Як що? Новий роман М. Стельмаха. Якщо не читали, то раджу й вам прочитати.*

г) Сполучники **зате́** і **проте́** пишуться одним словом, а однозвучні займенники з прийменниками пишуться як два слова. У реченні ці сполучники можна замінити одним із протиставних сполучників **а**, **але**, **однак**, тоді як прийменники **за** і **про** і вказівний займенник **те** такої заміни не піддаються, наприклад: *Обіцяв, що прийде*

вчасно, проте (а, але, однак) десь затримався. Чернишеві хотілося швидше побачити справжню війну, проте (але, однак) він досі її ніде не знаходив (Гонч.). Хоч мороз і припікає, зате комарів немає (Фр.). Чіпку не напала пропасниця, тільки помарнів на виду трохи, зате (але, однак) сум обняв його голову (Мири.). Не за те вовка б'ють, що він сірий, а за те, що вівцю з'їв (Н. тв.). Безстрашно битимусь за вільний Київ.

г) Сполучники *теж, таж*, що пишуться разом, слід відрізняти від однопозвучних займенників *те, та* з часткою *ж* (два слова); до цих займенників можна додати слово *саме (сама)*, а частку *ж*— зовсім опустити, наприклад: *Орест мовчить, насупився. Саня теж мовчить, перегортає якусь книжку (Л. Укр.). Нічого нового він не сказав — говорив те ж, що й інші очевидці. Або: Він розповів те саме, але іншими словами.*

3) Сполучники *адже, аніж, мовби, начеб, начебто, немовби, нібито* паралельних форм не мають і завжди пишуться разом.

Деякі сполучники, навпаки, з частками *б, би, ж* пишуться тільки роздільно: *або ж, адже ж, але ж, коли б, коли б то, хоч би, хоча б.*

Примітка. Сполучення *тому то (тім то), тільки* пишуться окремо.

У складених сполучниках завжди пишеться окремо кожна складова частина: *так що, тому що, при цьому, та й, через те що, для того щоб, замість того щоб, з того часу як, в міру того як, з тим щоб, затім щоб, дарма що, після того як, незважаючи на те що* і под.

В. Правопис часток

Частки можуть уточнювати зміст окремих слів і цілих речень. У першому випадку вони стають складовою частиною іншого слова, у другому — складовою частиною всього речення. Якщо частка належить слову у всіх його формах, вона виконує словотворчу роль (*будь-який, будь-якого, будь-яких* і т. д.), якщо ж вона вживається лише в деяких формах слова для вираження окремих граматичних значень, вона виконує формотворчу роль (*хай піше, писав би*). Цим зумовлюється правопис часток:

1) Словотворчі частки пишуться разом, окремо або через дефіс. Зокрема, **р а з о м** пишуться:

а) Частки **аби-**, **ані-**, **де-**, **чи-**, **шо-**, **як-** у складі будь-якої частини мови (крім сполучників прислівникового типу): *аби́що, аби́як, аби́який, аніні́, аніскі́льки, анітро́хи, анічичі́рк, анічо́гісінько, анічо́го, ані́як, ані́який, ані́якісінький; дедáлі, де́коли, де́котрий, де́куди, де́щиця, де́що; чимале́нький, чимáло, чимдúж; щовéчора, щогодúни, щогодúнний, щодéнний, щодéнник, щодн́я, щодобú, щодобóвий, щодúху, щонайбiльше, щонайкращий, щоправ́да, щорáзу, щосíли, щотижне́вик; якбú, якнайшвiдший, якомо́га, якщó та ін.*

б) Частки **би (б)**, **же (ж)**, **то** в складі стверджувальних і складних часток, сполучників і сполучних слів: *абóщо, атóж, немóвбито, нібито, щóдо*. (Див. ще § Б, пп. 1, 3).

в) Частка **-ся (-сь)** у пасивних і зворотних дієсловах: *будúється, одяга́ється, сміє́ться, на́ївся (на́ївсь), напiвсь (напiвсь)*. (Див. ще § 39 і § 72.4).

г) Частка **-сь** у складі займенників і прислівників: *котрийсь, котра́сь, якийсь, яка́сь, колiсь, де́сь, хтось, щось*.

ґ) Частка **ні** в складі займенників і прислівників, а також в утворених від них іменниках і прикметниках: *нівiдкiль і нiвiдкiль, нiза́що і нiза́що, нiзвiдки і нiзвiдки, нiко́ли і нiко́ли, нiку́ди і нiку́ди, нiна́що і нiна́що, нiскі́льки, нiхтó, нiчий, нiчийний*.

Примітка. Якщо частка **ні** в непрямих відмінках відділяється прийменником, вона пишеться окремо: *ні в ко́му, ні до чо́го, ні під я́ким, ні на я́кому, ні в я́кі, ні на щó*.

О к р е м о пишуться:

а) Частки в складі сполучних слів із прислівниковим значенням: *дарма́ що, хiба́ що, тiльки що, щó ж до*.

Примітка. Від часток треба відрізнати однозвучні прислівникові словосполучення, що також пишуться окремо: *як колí, як слiд, як стíд, як тре́ба*.

б) Частка **то** в експресивних сполученнях *щó то за, щó то, чи то*, які виконують функції підсилювальних часток.

в) Частка ні, вживана для заперечення наявності предмета чи ознаки, зокрема в деяких стійких словосполученнях без дієслова (присудка), що мають характер заперечного звороту: *ні Бóгові свічка, ні чóртові кочерга́, ні живій́й ні мёртвий, ні на ма́кове зерно, ні кро́ку да́лі, ні па́ва ні ворóна, ні ри́ба ні м'ясо, ні се́ ні те́.*

г) Частка ні, вживана як повторюваний еднальний сполучник із заперечним значенням: *Ні зрада, ні танки, ні гармати не допоможуть ворогові в бою.*

2) Частки завжди пишуться окремо від інших слів, коли вони виконують формотворчу роль або уточнюють зміст цілого речення. Так, окремо пишуться:

а) Частки *хай, нехай*, за допомогою яких утворюються форми 3-ї особи однини і множини наказового способу: *Хай живе Україна! Нехай він зайде до моєї кімнати.*

б) Частка *би(б)*, за допомогою якої утворюється форма умовного способу дієслова: *говорів би, писав би, знайшов би, здавсь б, влучив би.*

в) Частка *же(ж)*, що відіграє підсилювальну роль у реченні: *Ходімо ж зі мною. Він же не може прийти.*

г) Частки *то, це*, що мають у складі речення значення вказівності або визначальності: *Нащо то одному чоловікові так багато хліба? (Н.-Лев.). Отож, було, й не смій його спитати. як то є звичай між учениками. Чи це вже й поговорити не можна?*

г) Частки *бо, но, то, от, таки*, коли вони підсилюють значення окремого слова: *іді бо, давій но, тільки но, отакій то, тім то, стільки то, я́кось то, як от, важкий таки, діста́в таки, зробі́в таки, та́к таки.* Порівн.: *Як то часто приходять мені на ум молоді літа: де що було, як... (Вовч.). Отак то, друже мій, живи. То й весело на світі буде (Шевч.). А ну, пане дозорцю, віддай но дідові рибалці щучку (Ле). Ми то виконаємо своє завдання вчасно, а ви, мабуть, відстанете.*

Примітки: 1. Якщо між часткою і словом, до якого вона приєднується, стоїть інша частка, всі три слова пишуться окремо: — *А скільки ж то, Боже мій, бачив я таких, що в них іно скибочка того поля, а сім'я велика (Коцюб.). Тільки й на думці в його, що Катря, чим би то втішити сестрицю, як звеселити (Вовч.).*

2. Частка таки завжди пишеться окремо від тих слів, до яких вона відноситься, коли вона перебуває в препозиції до них: *А час таки треба виграти* (Кундз.). *Грицько таки забіг уперед* (Мири.). *Він був таки великий чоловік* (Л. Укр.).

б) Про правопис часток *будь-, -будь, -небудь*; *казна-, хтозна-* і под. у складі займенників і прислівни. Див. Б.

в) Частка *не*, вживана як префікс в іменниках — власних назвах: *не-Европа*.

§63. ПРАВОПИС ЧАСТКИ „НЕ”

А. Р а з о м пишемо „не”

а) Частка *не*, коли вона виступає в складі будь-якої частини мови в значенні префікса, тобто коли вона вживається не для заперечення наявності предмета, ознаки, дії, а для творення нового слова: *невгавіти, ненáвисть, ненáвисний, ненáвидіти; недўга, недўжий, недўжати; невільник, невільний, невóлити, невільно; нéжить, немовля, нéук, неві́нний, невиспíющий, негасі́мий, нега́йний, незлі́чений, ненаста́нний, непохі́тний, нестя́мний; не-вдóвзі, неві́нно, неві́нно, незаба́ром, непорі́жно, несамо́віто, несака́нно*.

Примітка. Слід відрізняти, коли дієслова *здўжати, сла́вити*, *поко́їтися* вживаються із словотворчим префіксом *не-*, а коли з часткою *не*. Якщо частка *не*, приєднуючись до дієслова, надає йому нового значення, то в даному разі вона виступає як префікс і повинна писатися разом з дієсловом: *нездўжати і нездўжатися* (хворіти), *несла́вити* (ганьбити), *непоко́їтися* (турбуватися). Якщо ж частка вживається для заперечення, то вона пишеться окремо від дієслова: *не здўжати* (не змогти, не подолати), *не сла́вити* (не прославляти), *не поко́їтися* (не спочивати). Порівн.: *Побачивши, що мати нездужає, Настя перейшла на Явдошину ниву й почала жати жито* (Коцюб.). Але: *Слава Тобі, Господи, що я не козак! Не здужаю і через хату перейти, а то б треба бігати, та боротись, та муштруватись!* (Кв.-Оси.). *Чесних людей неславите, а самі чужі речі берете* (Коч.). Але: *Од, чому ж ти, редакторе, на останню сторінку поставив Вірші мої про оцю неповторну любов? Може, ти не любив, Може, ти не страждав і не славив Ту, найкращу у світі, Яку, наче пісню, знайшов?* (Заб.). *Постійно непокоїтися-й непокоїти* всіх довкола себе, з запізненням доходить до розуміння звичайних істин — це у Віктора Михайловича в крові (Шовк.). Але: *Міцний сон зморив хлопця; його голова не покоїлась, як звичайно, на подушці, а лежала на купі недочитаних книжок і зошитів*.

б) Частка *не* у складі префікса *недо-*, який означає дію, стан або якість, що виявляються в процесах, озна-

ках і предметах у неповній мірі: *недобачати, недовиконувати, недодержати, недоказувати, недочувати, недоплачувати, недоїдати, недооцінювати; недовиконаний, недодержаний, недоказаний, недочутий, недорікий, недозрілий, недорослий; недобиток, недбідок, недокрів'я, недблік, недбліток, недорід, недотіпа, недоторканність, недбук.*

Б. О к р е м о пишемо „не”

1. при дієсловах (у в с і х ф о р м а х): **не хóчу, не зважаючи, не поспішаючи...**;

2. при прикметниках: а) протиставлення: **не веселий, а сумний; то не глибока річка клеко́че, то шумить далікий ліс**; б) коли прикметник є в реченні п р и с у д к о м, тобто, якщо частка **не** заперечує ознаку, подану даним словом: **будінок не старій** (заперечення, присудок — будинок не є старий); **будінок нестарій** (одно поняття, нестарий = новий — означення); **пóле не óране** (заперечення, присудок); **пóле неóране** (одно поняття); „**Кóні не вїнні**” (Коцюбинський).

Коли при протиставі є сполучники **але, зате, проте**, го прикметник з „не” пишемо разом, хоч він і буде присудком: **Хлóпець був невеликий, але розумний. Річка неглибока, зате рібна**;

3. при дієприкметниках, коли вони мають при собі пояснювальні слова, що відповідають на питання **коли? де? куди? як?** та ін., або коли дієприкметник є в реченні присудком (тобто частка **не** належить до пропущеного дієслова **є**): **Нікім не політі квіти зів'яли в саді, але: Неполіті квіти зів'яли в саді. Чурék і сáкля — все твоё, воно не прошене, не дане** (Шевченко) **Ні. чорнявий не убитий, він живий, здоровий** (Шевченко).

Примітка. Дієприкметники завжди пишуться окремо з часткою **не**. Разом із часткою **не** пишуться дієприкметники, які перейшли в прикметники. Порівн.: *Я знову відклав ще не дописаний лист* (Я знову відклав лист, який ще **не дописав**) і *Я помилково послав недописаний лист*.

4. при числівниках, займенниках, прислівниках займенникового походження: **не три, не п'ять, не ти,**

не іна́кше, не так, не раз (напр.: не раз і не двічі, але **нераз** = часом);

5. при прийменниках і сполучниках: **не при, не на, не то...**;

6. при підсилювальних прислівниках і прислівниках — присудкових словах: **не дуже, не цілком, не зовсім, не треба, не слід, не можна, не гаразд** (напр.: **не гаразд так робити**).

§64. ПРАВОПИС ЧУЖИХ СЛІВ

При писанні чужомовних слів треба мати на увазі:

1. чи слово давно запозичене, засвоєне й зовсім зукраїнізоване,

2. чи воно перейняте з чужої мови недавно, через те не встигло ще зукраїнізуватися і зберігає більше або менше свою іншомовну вимову й форму.

У першому випадку правопис чужих слів оснований на українських звукових законах, у другому то зберігаємо чужу вимову, то передаємо слово фонетикою його рідної мови, а то й своєрідним (звичайно) латинським письмом.*

§65. ГОЛОСНИ

А. Чуже і.

Чужомовне і передаємо в українській мові нашим і або ї.

1. Чуже і перетворив український звуковий закон на и:

а) після передньоязикових приголосних **д, ж, з, р, с, т, ц, ч, ш** (так зв. **д е в' я т к а**) в середині загальних (не власних) назов, між іншим і в наростках **-ізм, -ік, -іка, -ікум, -іст, -ічний**:

директор, методика, методист, методичний, медик, медичний, кредит, диспут; пасажир, жирафа, режим, масажист; транзит, візита, візитатор, композитор, дезидерат, позитивний, фізика; трибуна, корифей, історичний, трибунал, юрист, критика, експеримент, карикатура, афоризм, криза, доктрина, горизонт, авторитет.

* Більше про правопис власних імен див. Додаток, стор. 276.

критерій, мериторічний; сїмвол, систéма, синтеза, психóза, університét, синтáкса, лексикóн, сигнал; тип. мотїв, артїст, романтизм, романтичний, сентимéнт, анти-христ, стиль, стилістика. тиран; прїнцип, цїфра, цитáта, цинамон, цикліст; речитатїв, чичерóне; шифр, машинá, шїна, шїхта, шикáни, шибувáти;

б) по тих самих приголосних у чужих давніше запозичених і зукраїнізованих власних і географічних назвах:

Амéрика, Африка, Адриáтика, Вавилóн, Затикáн, Єгїпет, Палестїна, Парїж, Рїга, Рим, Сїрія; Давїд, Кипрїян, Кири́ло, Никодїм, Трохїм і ін. за винятком: Бразї́ля, Альжї́р, Тїро́ль, Атланти́да, Сарді́нія. Тїверїя́да, Тїбр, Кастї́ля, Корї́нт, Сїці́лія і ін.

2. У всіх інших випадках чуже і зберігається, а саме:

а) послідовно на початку слова:

інтерéс, історїя, іде́я, інстру́кція, інститут, імперїя, іронїя, Іта́лія, Ісля́ндія...;

б) постійно в кінці невідмінних слів:

попури́, мерсі́, журі́, та́ксі, ефе́нді, гараки́рі, коли́бри;

в) після приголосівок, що не входять у т. зв. дев'ятку: **б, в, г, ґ, к, л, м, н, п, ф, х**, між іншим і в наростках **-їзм, -їк, -їка, -їкум, -їст, -їчний**:

біле́т, кубі́чний; привіле́й, ювіле́й, візи́та, віртуо́з; гідралі́чний, гідротéхніка, гіпéрболя; гірля́нда; кінó, кінг, кіломе́тр; лімфа, публі́ка, публі́чний (і публі́чний), республі́ка, нігілі́зм, лі́га; міт, економї́ст, академі́к, академі́чний, пірамі́да, семіна́р, тéхніка, тeхні́чний; епі́к, пісто́ль, філософі́чний, графі́ка, графі́чний; хї́нін, хїру́рг, псіхі́ка, архімандрїт, архїтвїр, архів.

В и н я т о к творять тільки деякі давно запозичені (головно Церквою з грецької мови) і зовсім зукраїнізовані слова та власні назви, що в них згідно з вимовою і письменною традицією, пишемо **и**:

епї́скоп, катехїт, катоблі́к, евангелї́к, митрополї́т, ака́фист, схїзма, Пилї́п (Филї́п), Вавилóн, Давї́д, Єгї́пет, Кири́ло, Які́м, скїти, скїтський, Кипрїян, Трохї́м,

Литва́, литовський, Филемон, Никодим, Никон, Никифор.

г) у недавно запозичених чужих власних назвах (імена людей, прізвища, географічні назви) по всіх приголосівках, напр.:

Фрік, Дільман, Тільман, Тімур, Грімм, Мацціні, Россіні, Дебюссі, Шіллер, Чімароза, Жік, де-Нансі, Мікель, Філіппо, Лісбона, Прісілла, Едінбург, Тільзіт, Ляйпціг, Чікаго, Вашингтон, Брістол, Гібральтар, Бірмінгем, Віктор, Гімалаї, Пекін, Берлін, Мітава, Вінніпег, Ніцца, Піреней, Мехіко, Хіва, Капрі, Нагасакі, Гаїті, Бріндізі, Сансусі, Поти, Ціцерон і ін.

г) по всіх приголосних : перед голосними і перед **й** чуже **ia** передаємо нашим **ія, іе — іє, іи — ію** (у загальних іменниках), але чуже **io — іо** або **йо** :

копія, діялєкт, діямант, президіт, Азія, опінія, академія, Марія, матеріял, історія, Євангелія, комісія, партія, редакція, спеціальний, психіятр, мар'яж, мільярд, альянс; гігієна, гієна, дієта, клієнт, Мольєр, релієф, Тардьє, прем'єр, Трієст, бар'єр, кур'єр, кар'єра, орієнт; тріюмф, тріюмвірат, медіум, конейліум, діюрніст, акомпаньювати: критерій, радій, алюміній; біографія, аксіома, ембріон, курйбз, серйозний, геліотроп, Онтарію, мільйон, більйон, медальйон, бібліотека, радіо...

д) по голосних у чужих словах пишемо, згідно з нашою вимовою, **ї** (не — і):

Енеїда, руїна, архаїзм, теїн, кокаїн, егоїзм, альтруїзм, Каїн, наївний..., але у спросткованих словах пишемо **-і**: **преісторія, поінформувати, заінтересований...**

Б. Грецьке η (довге ϵ).

Грецьке η передаємо в давно запозичених словах, згідно з традиційною українською вимовою, буквою **и** (не — е):

акафіст, католик, митрополіт, митрополія, псалтир, схизма, Дмитро, Микита, Хима, Ярина (Ірина) та ін.—але: алілуя, Біблія, гімн, мінея, скіпетр, клерик, і ін. Але на початку слова пишемо **і**: **Ісус, Ірод** (пор. § 65, 2 а). В інших випадках див. правописний словник.

У словах, що прийшли до нас пізніше з Заходу, грецьке передаємо нашим **е**:

система, арифметика, бібліотека, амністія, егер (не — ефір чи ефір), магнет, хемія (не — хімія чи хімія), альхемія, оркестра, критерій, Афіни (не — Афіни чи Афіни), Теби (не — Фіви чи Фіви), метрополія (у значенні: батьківщина) і т. ін.

В. Чуже е.

Початкове чуже **е** передаємо нашим **е** або **є**, а саме:

а) нашим **е** в недавно запозичених словах, напр.:

епізод, епідемія, етика, естетика, ефект, ехо, експеримент, етнографія, енергія, економія, Еквадор, Еспанія, Європа, європейський, Евфрат; а також —

б) нашим **є** у словах давно запозичених і вже зукраїнізованих:

Євангелія, єврей, Євхаристія, єпископ, єрєй, єретик, єпархія, єрархія, єхидний, Єгипет, Єва, Євген. Євдокія.

Г. Німецьке ö, французьке eu, англійське u.

Німецьке **ö** (oe), французьке **eu** та англійське **u** в закритому складі передаємо нашим **е**:

Гете, Кернер, Шенбрун, Пастєр, шартрєз, Кєнігсберг, Рєскін, Бернс, мєблї і ін.

Г. Німецьке ü (ue), французьке u.

Німецьку голосну **ü** та французьку **u** передаємо українською буквою **ю**:

бюджєт, бюрö, бюрократ, дебют, дебютант, сюжєт, бюлетєнь, резюмє, интерв'ю, меню, нюанс, жюри, Любєка, Ютлєндия, Жюль Верн, Бєльвю, Мюссє, Гюгö, Тартюф, Брюссєль, Мюллер, Нюрнберг, Мюнхєн.

Одначе вимова такого **ю** ближча до **і** ніж до **у** (язик піднести як для **і**, рот заокруглюємо як при **у**).

§66. ЧУЖОМОВНІ ДВОЗВУКИ

А. Німецьке та голяндське *ei*.

Німецький і голляндський двозвук *ei* передаємо нашим **ай** (після *л* — **яй**):

Вайнгебер, Вайнгольд, Гайнріх, Райх, Швайцарія, Райн, портвайн; Ван Вайк, Ван Дайк, Кляйст, Ляйпціг, ляйтмотів, ляйтенант і т. д.

Б. Дифтонг *au, ou*, англ. *aw, ow*.

Двозвуки *au, ou* (англ. *aw, ow*) передаємо:

1. нашим **ав** (по *л* — **яв**), **ов**, коли вони стоять перед приголосівкою, напр.:

авдиторія, авдієнція, автoграф, автомат, бравнінг, автомобіль, Австрія, Август, Штравс, Гавф, Гавптман, Фавст, Павльсон, Райхенав, Шафгавзен, равт, фавна, Бернард Шов;

2. нашим **ау**, коли цей двозвук виступає перед голосівкою, напр.:

Ауе, Ауерсберг, Ауерштедт, Ауерсвальд, Шопенгауер, Гебауер.

В. Дифтонг *eu*.

Двозвук *eu* передаємо:

а) нашим **ев** у словах грецького або латинського походження, напр.:

невралгія, неврастенія, неврит, невроза, неврологія, неутралізація, неутральний, неутральність;

б) нашим **ой** у німецьких словах, напр.:

Ойленшпігель (Eulenspiegel), Нойбург (Neuburg an der Donau), Вінер-Нойштадт (Wiener-Neustadt), Дойче Альгеймайне Цайтунг...

Г. Французьке *-eur, -aîre*.

Французькі наростки *-eur, -aîre* в іменниках чоловічого роду передаємо звичайно нашим **-ер**, напр.:

гуверніер, режисер, акціонер, монтер, репортер, лі-

кер, вояжёр, резонёр, місіонер і т. ін., але командір, кірасір, бригадір, дезертір.

Старші запозичення цього типу закінчуємо на **-ор, -ар** за латинською мовою, напр.:

дóктор, дирéктор, áктор, амбасáдор, інстру́ктор, кондúктор; секретáр, нотáр.

Чужі ea, ua, oi, oe, ue та інші.

1. Сполуки **ea, ua** передаємо звичайно в кінці відмінюваних слів нашим **-ея, -уя**, напр.:

іде́я, але́я, епопе́я, Психе́я, стату́я, Ге́нуя і ін.

Французьке **oi** віддаємо нашим **ya**: **Аву́а, Франсу́а, Делякру́а (Delacroix), Буальо́ (Boileau), Лявуазье́ (Lavoisier) і ін.**

2. В інших випадках сполуки **ea, ua** (франц. **oi**), а також постійно **ao, oa, ae, ue, oe, eo, ui, uo** передаємо без зміни:

ідеа́льний, дуа́лізм, зуа́в, індивідуа́льний, вуа́ль, будуа́р, аксесуа́р, кака́о, као́лін, боа́, коа́ліція, реа́кція, дуе́т, пое́т, ідео́логія, менуе́т, дуумвіра́т, віртуо́з і т. ін., але: прое́кт, фа́стон, ге́нна.

§67. ЧУЖОМОВНІ ПРИГОЛОСНІ

А. Грецьке ζ

Грецьку букву **ζ** передаємо нашими:

1. в у словах давно запозичених з Візантії, головню в хресних іменнях і в християнській термінології, напр.:

Барва́ра, Васи́ль, Вавило́н, Віфле́ем, ва́рвар, сі́м-вол і т. п.;

2. нашим **б** у словах, що прийшли пізніше до нас через школу та літературні впливи з Заходу: **Бі́блія, база́льт, бази́ліка, аляба́стер, Ара́бія, Ба́кх, Те́би і т. ін.**

Б. Чуже h — g.

Українська мова має гортанне г і задньоязикове г і відрізняє їх у таких чужих словах, як напр.: **Гага, Гамбург, Гегель, Гюб, Гергард, гідальго** та ін.

1. Г це чужий звук в українській мовній системі, і вже здавен-давня була в нас дуже сильна, жива тенденція заступати цей звук у чужомовних словах звуком г; через те у старших запозиченнях збереглося г у небагатьох словах, а саме:

ганок, гатунок, гава, гавра, газда, галаган, гандж(а), гвалт, гвинт, гедзь, гедзкаться, гешэфт, гралі, гирліга, джигун, дзіга, дзіглік, дзигарі, гніт, гой, гонта (але: **козак Гонта**), **грати, гринджбли, грис, грунт, гудз, гудзик, гуля, гургюля**; крім того: **гегати, герготати, дрігати, гевал** (і **гевал**) і ін.

У новіших запозиченнях, переважно з західноєвропейських мов, чуже g передаємо, здебільша, теж нашим г:

магістер, магель, альгебра, гангрена, агітатор, оригінал, гвардія, інтелігент, легенда, делегат, диригент, лінгвіст, гірлянда, колега, сугестія, гума, регулятор, магік, гарантія, бравнінг, глядіатор, міграція, булдог, Гете, Гергард, готи, Густав, Гріг, Геттінген, Гаронна, Сенегаль, Гвінея, Гренада, Чікаго, Вашингтон і ін.

2. У давніх запозиченнях і зукраїнізованих словах наше г майже витиснуло g. Це торкається передусім майже всіх слів, засвоєних, здебільша, з грецької мови (хресні ймення, християнська термінологія, деякі терміни духового життя) і деяких старших запозичень з інших мов.

Приклади: **Англія, газ, газета, генерал, геній, гігієна, гімназія, група, організація, фігура, трагедія, грамати́ка, грамота, Євангелія, ігумен, архістратіг, програма, Галілея, Галатія, штельвага, борг, боргувати** ітд.

3. Також у недавніх, вживаних запозиченнях із грецької мови, особливо в групах **-гео-, -лог-, -гог-, -грам-, -граф-** із назвучним г, можна помітити загальну

тенденцію не тільки писати, але й вимовляти звук **г** (не **ґ**), тим то їх пишемо вже з **г**, напр.:

граф, **гіпс**, **логіка**, **магіка**, **магнёт**, **географія**, **геологія**, **генеалогія**, **філологія**, **психологія**, **діяграма**, **кілограм**, **телеграма**, **графіка**, **фотографія**, **ортографія**, **графофон**, **педагог** і т. ін.

У сумнівних випадках треба заглянути до правописного словника.

4. Нашим **г** передаємо придихове **h** перед голосними на початку чужих слів:

Геллада, **гістерія**, **гісрогліф**, **гіпохондрія** і т. ін., але: **історія**, **омар**, **ангар**.

В. Чуже І.

Найбільше труднощів справляє в українській мові транскрипція чужого **І**. Походить це з того, що: 1) чужі слова заходили до нас із різних мов, різними дорогами та в різні часи. 2) наша графічна система не має окремого знаку для чужомовного т. зв. середнього **І**; через те чужомовне **І** передаємо або нашим твердим **л**, або м'якшимо його.

У новіших, головно західньо-європейських, словах передаємо чужі сполуки **-la**, **-lo**, **-lu**, **-l** нашими **-ля**, **-льо**, **-лю**, **-ль**; зате в давно перейнятих і цілком засвоєних чужих словах, особливо з грецької мови, пишемо **-ла**, **-ло**, **-лу**, **-л**.

1. М'яким **л** передаємо:

а) **la** = **ля**: **новеля**, **баллада**, **ляда**, **шухляда**, **лявіна**, **аероплян**, **регулятор**, **лямпа**, **бляха**, **глянц**, **плян**, **ляж**, **іслям**, **пляц**, **флякон**, **реклама**, **деклямація**, **капеля**, **парламент**, **галантерія**, **заля** (не — **салья**), **маніпуляція**, **спекуляція**, **кляса**, **лява**, **плітина**, **скаля**, **флянеля**, **канцелярія**, **Гренляндія**, **Ютляндія**, **Ляпландія**, **Фінляндія**, **Ля-Манш**...;

б) **lo** = **льо**: **льоx**, **шавльон**, **фльо́та**, **бльокада**, **сольо**, **фльо́ра**, **туберкульоза**, **скрофульбозний**, **кольорит**, **кельквіюм**, **пльо́мба**, **Льокарно**...;

в) **ly** = лю: **клюб**, **плюс**, **бальюстрада**, **блюза**, **революція**, **металюрг**, **ілюстрація**, **люпа**, **інфлюєнца**, **целюльоза**, **Лютер**, **Нібелюнг**, **Лювр**, **Любляна**...;

г) **l** = ль (на кінці складу): **автомобіль**, **альгебра**, **альт**, **альфа**, **альбóm**, **алькоголь**, **амальгама**, **бухгалтер**, **балькón**, **фільварок**, **асфальт**, **мораль**, **баль**, **питель**, **металь** і **метал**, **порталь**, **фотель**, **Альпи**, **Альжир**, **Цельсій**.

2. У словах грецького походження і в давніших запозиченнях з інших мов пишемо:

а) **la** = ла: **Лавра**, **Іларіон**, **Палладій**, **Лаврентій**, **Лазар**, **Харламп**, **Варлаам**, **Платон**, **латина**, **вілла**, **Сцілла**, **Геллада**, **фабула**, **формула**, **атлас**, **атлант**, **лаконізм**, **пластика**, **схоласт**, **філантроп**, **шарлатан**...;

б) **lo** = ло: **Лотос**, **Соломон**, **Вавилон**, **Лот**, **трефолой**, **фелон**, **кілограм**, **логіка**, **логаритм**, **аналогія**, **хлор**, **пролог**, **епілог**, **каталог**, **лорд-мер**, **колос**, **диплом**, **талон**, **пілот**, **філософія**, **енциклопедія**, **колонна**, **колонія**, **лоцман**, **Лондон**...;

в) **lu** = лу: **Лука**, **лунатизм**, **плутократія**, **Поллукс**, **Плутон**...;

г) **l** = л на кінці складу: **ангел**, **ідеал**, **арсенал**, **адмірал**, **оригінал**, **капітал**, **квартал**, **журнал**, **мінерал**, **протокол**, **крокодил**, **артікул**, **скандал**, **скрупул**, **ініціал**, **канал**, **лінеал**, **ритуал**, **фалд**, **Ахілл**, **Стамбул**, **Тесфіл**, **Памфіл**, **Софокл**, **Есхіл**, **Катулл**, **Марціал**, **Тантал**, (але: **мораль**).

і постійно в англійських словах у визвуку складів та перед приголосівками: **біл**, **бул**, **гомрул**, **булдог**, **Албін**, **Велз**, **Вілсон**, **Далтон**, **Мілтон**, **Джон Мілл**...;

г) сполуку **-le** передаємо послідовно, згідно з фонетичним законом української мови, нашим **ле**:

елей, **Віфлеєм**, **мавзолей**, **лєнник**, **Гітлер**, **білет**, **календар**, **белетристика**, **колега**, **колегія**, **електрика**, **проблема**, **легєнда**, **балєт**, **телеграма**, **галєра**, **холєра**, **селекційний**, **делєгат**, **лексикон**, **лєгітимація**, **селєкція**, **селекційний**, **лєкція**, **лєкційний** і т. д.

Про **ле** в російських, польських і білоруських прізвиськах див. § 68.

Г. Чужі s і грецьке σ.

Грецьке σ на початку слова й між голосними передаємо нашим с:

Софія, філософ, філософія, софіст, просодія, Месопотамія, Амбросій, Діонісій, Ісидор і т. д., але в багатьох словах пишемо вже з: фраза, база, фаза, гіпотеза, бальзам, фантазія, фізика, Азія.

У словах романського походження пишемо с у таких словах, як:

претенсія, інтенсивний, версія, емульсія, університет.

Еспанське s між голосними та еспанське z передаємо нашим с:

песета, Венесуеля, Веляскес, Росаріо, Вальпараїсо.

Г. Чуже f.

У чужих словах пишемо ф (а не хв):

фабрика, фалд, фамілія, фасоля (квасоля), шафа (шахва), форма, фунт (хунт), фотографія, філософія, фосфор, фінанси, реферат, професор, реформа, фонд, фраза, Фавст.

Д. Грецьке θ.

Грецьке θ передаємо буквою т (а не ф):

Атени (не Афінни чи Афінни), Теби (не Фіви чи Фіви), театр, бібліотека, теологія, теорія, патос (не пáfос), етер (не ефір), катедра (не кáфедра), міт (не міф), ортографія (не орфографія), арифметика, логаритм, Пітагор, Корінт, Методій, Теофан, Теодосій, Тимотей, але Федір. Атос побіч Афін. Томá побіч Хомá і т. ін.

Е. Англійське w.

Англійське w перед голосною передаємо нашим в (а не у):

Вайт (Wight, а не Уайт), Веллз (Wells, а не Уельс), Вестмінстер (Westminster, а не Уестмінстер), Вайлд (Wilde, а не Уайльд), Віклеф (Wiclef, а не Уіклеф), Вінчестер (Winchester), Вілсон (Wilson, а не Уілсон), ват, кіловат і ін.

Є. Чужі подвоєн приголосні

В чужих загальних словах, згідно з нашою вимовою, ні на письмі, ні в усній мові не подвоюються чужі приголосівки, отже, ми говоримо й пишемо, напр.:

програма, апарат, група, субота, маса, каса, кляса, адреса, балюда, грама́тика, місія, комісія, песиміст, процесія, експресія, територія, коректа, інтелігенція, афект, ефект, апеляція, балюстрада, белетристика, колекція, коле́га, анексія, корупція, ілюзія, ілюстрація, ілюмінація, асиміляція, сугестія, асоціація, балет, метал (ь).

З а у в а г а : Про винятки в таких словах, як: **аннали, брутто, нетто, лібретто, мотто, осанна, ванна**, та про збереження подвоєних приголосівок у чужих іменах власних (**Шіллер, Мюллер, Діккенс, Марокко, Ніцца** і т. д., див. §. 54, А, 5.)

Ж. Кінцеві групи -тр, -др і -тер, -дер.

В новозапозичених словах зберігаються звичайно в письмі чужі приголосні групи -тр, -др, напр.:

барометр, гідрометр, аерометр, гексаметр, діаметр, динамометр, термометр, реєстр, секвестр, семестр, театр, центр і т. ін.

Зате в давно запозичених словах, а з новіших — особливо в латинському **-тер**, пишемо **-тер, -дер**:

Олексáндер, міністер, майстер, цехмістер, бурмістер, магістер, циліндер і ін.

З. Інші чужі слова.

Всі інші чужі слова, що поприходили і приходять до української мови, треба старатися переписувати приблизно так, як їх вимовляють у тих мовах, звідкіля ці слова поприходили, отже:

коньяк (cognac), маляр, шедевр, футбол, дредноут, бравнінг, сольфеджо, кастаньєти, скерцо (scherzo), крикет, какао.

§68. СЛОВ'ЯНСЬКІ ПРИЗВИЩА *

1. М'якшення приголосівок перед голосівною **е** в російських, білоруських і польських прізвищах передаємо звичайно, згідно з чужою вимовою, нашим **є**, напр.: Белінський, Державін, Рєпін, Турґєнев, Дзевонський, Цехановський.

Це торкається теж **е** після **л** у російських, білоруських та польських прізвищах (усупереч §67 В 2г), тому треба писати: Лєрмонтов, Лєсков, Плетньов; Александрович, Залєський, Данілевський, Лєлевель, Ленартович; Малєшка, Вовк-Леванович.

2. Аналогічно передаємо також і російське, білоруське **и**, польське, словінське та хорватське **і** — нашим **і**, напр.: Нікітін, Белінський, Пушкін, Васілевський, Мікльошч, Ягіч...

3. Російське, сербське, болгарське **г**, польське, словінське, хорватське **g** передаємо українським **г**, білоруське **г** і чеське **h** нашим **г**, напр.: Грібоєдов, Турґєнев, Гончаров, Нєгош, Гошїнський, Грушецький, Ягіч... але: Богданович, Гавлічек...

4. Російські прізвища на **-ский, -цкий**, білоруські на **-скі, -цкі**, польські на **-ski, -cki**, чеські на **-ský, -cký** передаємо українськими **-ський, -цький**, напр.: Жуківський, Карський, Ластовський, Словацький, Висп'янський, Палацький...

Але російські прізвища на **-ской, -цкой** залишаємо незмінні: Трубецькій.

5. Російські прізвища на **-ич, -ин**, білоруські на **-іч, -ін**, польські на **-icz, -in**, чеські на **-ik, -in**, сербські і хорватські на **-ić** передаємо нашими на **-іч, -ін, -ік**:

Пушкін, Державін, Зазуліч, Бабіч, Караджіч, Льосік, Гавлік, Славік.

Також білоруські й російські прізвища на **-ович, -евич**, польські на **-owicz, -ewicz** передаємо нашими на **-овіч, -евіч**: Богдановіч, Марцінкевіч, Серафимовіч, Лінєвіч, Спасовіч, Міцкевіч.

* Про писання слов'янських назв див. також § 162.

Після **ж, ш** у російських прізвищах зберігається закінчення **-ин**: **Гаршин**..

6. Наросток **-ек** пишемо в таких слов'янських прізвищах, як **Гавлічек, Їречек, Локетек (Гавлічка, Їречка, Локетка)**.

7. Закінчення прикметникових російських прізвищ **-ый, -ий** передаємо українським **-ий, -ій**, напр.: **Бєлий**...; білоруське закінчення **ы**, польське **у**, чеське **ý** перепишуємо нашим **-и**, напр.: **Гартни, Бяли** (пол.), **Біли** (чех) і т. ін.

Російське закінчення **-ой** залишається без зміни, напр.: **Толстой**.

8. Закінчення російських і болгарських прізвищ **-ов (-ёв, -ьов)** та **-ев** передаємо через **-ов (-ьов, -йов)** та **-ев, -ев**, напр.:

Крилов, Ломоносов, Чернишов, Соловійов, Плетньов, Вазов, Мірчев, Цонев, Татішев, Аракчєв, Порфір'єв, Тургєнев, Голубєв...

§69. СЛОВ'ЯНСЬКІ ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ

Подібно до слов'янських прізвищ передаємо також і слов'янські географічні назви, залишаючи звичайно чужу вимову, напр.:

Саратов, Калуга, Кельце, Дембіца, Мисленіце, Мєлец (Мельца), Прага, Бєоград або Білгород (не Белград), Дубровнік; при тому більше засвоєні передаємо так, як їх у нас здавна прийнято писати, отже: **Нівгород, Двіна, Німан, Загреб, Бєрно (не Брно), Вєлга, Онега, Орєл, Братіслава** і т. д.

Назви на **-ек, -цк (-ск, -ск)** передаємо українським **-ськ, -цьк** (див. § 54, Б, 6): **Курськ, Тьмськ, Челябінськ, Конськ (Konisk), Пўлтуськ, Вітебськ, Менськ, Трїцьк, Плоцьк** і т. д.

Російські, білоруські, чеські і болгарські назви на **-ов, -ев** залишаємо, польські на **-ów** передаємо, здебільша, аналогічним українським наростком **-ів**: **Там-**

бів, Саратов, Сміхов, Юр'ев, але — Краків, Тарнів, Пйотрків і т. д.

Російські географічні назви на м'які губні або р пишемо з **ь**: **Обь, Пермь, Кемь, Тверь і т. ін.**

§70. НЕСЛОВ'ЯНСЬКІ НАЗВИ

Неслов'янські прізвища та зокрема географічні назви, наскільки вони не прибрали своєї української форми, треба вимовляти й писати так, як вони звучать у даній чужій мові, при чому менше знані слова найкраще наводити в дужках в оригіналі побіч української фонетичної транскрипції.

П р и к л а д и : **Абрўци, Бетго́вен, Бісмарк, Бе́рнет'єрне (Vjörnstjerne) Бе́рнсон (Vjörnson), Бокка́чо (Boccacio), Бордо́ (Bordeaux), Вольте́р, Га́млет, Гледсто́н (Gladstone), Гуно́ (Gounod), Грініч (Greenwich), Фан Дайк (van Dyck), Дебре́цен (Debreczen), Зріні (Zrinyi), Камбра́е (Cambrai), Куртра́е (Courtray), Лі́ст (Liszt), Нодь Ва́рад (NagyVárád), Нью́тон, Нью-Йо́рк, То́річеллі, Че́кіно (Cecino), Ше́кспір, Шафга́взен, Пу́мнул (Pummul), Гормуза́кі (Hormuzachi), Ма́нів (Maniu), Берла́д (Bárlad), Сто́кго́льм і т. ін.**

Але ж: **Букаре́шт, Ясси, Лісбо́на і т. д.**

§71. ВІДМІНА ЧУЖИХ СЛІВ

1. Деякі чужі іменники відмінюються за українськими зразками, а саме:

а) прізвища, закінчені в називному однини приголосною, відмінюються, як наші чоловічі іменники твердої або м'якої відміни: **брат, учитель, край, напр.: Гоме́р, Гоме́ра, Гоме́рові...; Вергі́лій, Вергі́лія, Вергі́лієві...;**

б) деякі іменники, що закінчуються на **-о**, відмінюються, як наші іменники середнього роду (село́), **напр.: а́вто, з а́вта, а́втом..., кіно́, бю́ро, мо́тто, пальто́, ра́діо, депо́, піяніно́ і т. ін., хоч такі, як бру́тто, ве́тто, порто́, са́льдо, со́льо, тріо́, фра́нко** звичайно не відмінюються;

в) слов'янські прізвища на **-и, -ой, -ий**, відмінюються, як українські прикметники, напр.:

Бяли, Бялого, Бялому, Бялим; Толстой. Толстого, (а не: Толстая), Толстому, Толстим і т. д.

2. Не відмінюються звичайно чужі слова прізвища на:

а) **-е, -е: Гете, Додé, Калé, шосé, купé, негліжé, декольтé, турнé...**;

б) **-і: попурі, жюрі, Вéрді, Маскані, Цвінґлі, Муссоліні, Стéнлі;**

в) **-у, -ю: какаду́, інтерв'ю́, Анжу́, Баку́, Бельвю́;**

г) **-о, -я, -уа: Бордо́, По, Бóрджа, Золя́, Авуа́;**

г) чужі жіночі прізвища, напр.: праця **Ірмга́рди Шольц**, дім пані **Шмі́дт** і т. п.

§72. ПИСАННЯ СЛІВ РАЗОМ, ОКРЕМО І З РОЗДІЛКОЮ

Разом пишемо: (Див. також § 55).

1. складні слова, що означають одне поняття, яке з поділом слова на складові частини пропадає:

Велі́кдень, хліборóб, ледáщо, однострій, нісені́тниця, невóля, нерóзум, непóтріб, нéміч, нена́висть, непра́вда, недúжий, незнайóмий...;

2. складні прикметники, що означають колір, і то — один його відтінок, напр.: **ясночервóний, зеленожóвтий** (середній між зеленим і жовтим); але ж коли складний прикметник означає поєднання в одному предметі двох кольорів, тоді пишемо його з розділкою (див. §. 55): **жовто-блакі́тний** (прапор), **червоно-сі́ний** (олівець); так само до купи пишемо складні прикметники (діеприкметники), якщо першою складовою їх є прислівник: **нижчепідписаний, новоутворений, загальновідомий, давноминúлий**; коли ж прислівник не є складовою частиною прикметника, але самостійною частиною речення, тоді пишемо його **о к р е м о**: **давнó** запозичений, **ча́сто** вживаний;

3. складні слова з таких слів: **пів, напів, полў, коли** друга частина має форму називного відмінка, напр.: **напівсвідомий, напівзабутий, полўпанок, полўмисок;** коли ж „пів” має значення „половини” і по ньому є ще слово в родовому пишемо **пів, напів** окремо: **пів Європи, пів Льво́ва, пів мїски** і т. д.;

4. частки **ся, сь, му** з дієсловом, при чому **ся** ставимо завжди після **му**, яке зрослося з дійменником в одну форму, отже, пишемо:

мїюся, молюсь, здається (не — здаєсь), **мїтимусь, купатиметься, вчїтимемось, купатимуться**, і т. ін., а не — купатисяму, вчитисямемо і т. д. (див. §. 62. В, в).

5. **аби-, де-, як-, що-, -будь, -небудь** з іншими словами:

абїхто, абїщо, абїяк, абїде, дехто, денєбудь, як-найкраще, якбўдь, якнєбудь, щонєбудь, кудинєбудь, хтобўдь, покищо, щодня, щотїжня, щомїсяця, шораз, щоразу, щоробку, щодўху, щосїли, щодєнник.... але ж коли „що” (= кожний) сполучене з назвами місяців, днів і іменами власними, то його пишемо окремо: **що середї, що сїчня, що Пєтра** і т. д.

6. сполучники: **щоб, якбї, якщб** і т. ін.

7. **нїбито, тб́то, сє́бно, щб́до.**

О к р е м о п и ш е м о :

1. частку **не** перед дієсловом: **не мб́жу, не хб́дить, не бачить, не бу́ла...** (див. правопис частки — не);

2. частки: **бо, но, такї, то, би, б. ж. же.** напр.: **вїн бо, ідї но, томў то, зробїв би, вїн то. чи то, чи ж то, хотїла б, носїла б, носїли б, робї ж, все ж такї...**

Тут треба пам'ятати, що після приголосного пишемо **би, же,** напр.: **ходїв би, зараз же. вїн же...** після голосного **б, ж:** **ходїла б, якá ж...**

Зате **би, б і ж** пишемо разом у таких прислївниково-сполучникових зворотах, як: **абї, нїби гєйби, мб́вби, якбї** (як би — інше значення), **аджє, авжєж, бож, б́тже, теж, т́акб́ж, нїж, а́нїж, атб́ж, нїбито, б́уцїмто, тб́то. сє́бно, щб́йно, щб́до...**

3. прислівникові сполучення (прийм. з іменниками), де іменник зберігає своє власне значення і граматичну форму, напр: без кінця, без краю, без ладу, без ліку, без пуття, без сліду, без сумніву, в давнину, до річі, до побачення, до східсонця, за сонця, з діда-прадіда, над силу, не до вподоби, не до смаку, не на часі, не слід, в основному, в загальному, на жаль, на сміх...

З а у в а г а : Треба завжди розрізнити складний прислівник (прислівникові сполучення § 61.В) від сполучення прийменник + ім'я, отже: „підійшов до горі”, але „підняв голову догорі”, „не покладатися на силу чужого”, але: „він насилу дійшов до хати”; підійшов до дому — додому вернувся; з початку — спочатку; до купи — докупи; в низ — вниз; з біса — збіса; працюю вдень — в день твоїх іменін; надворі тепло — на дворі росте споріш і т. д.

З р о з д і л к о ю (д е ф і с) п и ш е м о :

1. словосполучення з двох самостійних іменників, при чому один іменник доповняє другий: **артіст-маляр, інженер-механік, шуря-буря;**

2. складні прикметники, утворені з слів, що не підпорядковані одне одному (тут можна заступити розділку сполучником і): **українсько-німецький** (словник), **грецько-римська** (культура), **навчально-виховна** (робота), але **глухонігий**; але коли складні частини прикметника підпорядковані одна одній то прикметник пишемо разом: **загальноосвітній, церковнослов'янський, староболгарський**, але **сільсько-господарський**.

3. складні прикметники, що означають поєднання в одному предметі двох кольорів: **жовто-блакитний, червоно-сіній** (див. § 55, Г);

4. словосполучення, на які складаються:

а) повторення того самого слова: **тихо-тихо, ледве-ледве, хоч-не-хоч, віч-на-віч, ось-ось, всього-на-всього,**

о́дин-в-о́дин, де́-не-де, хтось-не-хтось, раз-у-ра́з, рік-у-рі́к, б́удь-що-б́удь і т. д.;

б) повторення того самого слова з різними чи закінченнями, чи наростками, чи приростками: давнім-давнó, радій-радісінький, тихо-тихенько, сила-силéнна, помалу-мáлу, повік-віки, з давніх-давén, з діда-прадіда. кінéць-кінцém, однім-одно́;

в) два слова з тим самим або подібним значенням: ча́сто-гу́сто, лю́бо-до́рого, ра́но-вра́нці. нішком-тішком, зро́ду-віку, сумний-невесéлий...

або два протиставні слова: більш-менш, ві́димо-ме́відимо;

5. складні прізвища: Гула́к-Артемо́вський, Нечу́й-Левіцький, Кві́тка-Осно́в'яне́нко, але ж п с е в д о н і м и пишемо без розділки: Ма́рко Вовчо́к, Ма́рко Черемши́на, Жорж Занд;

6. чужомовні словосполучення що входять у склад власних назв: Па-де-Кале́, Ля-Ма́нш, де-Сосю́р; а л е

7. географічні терміни з першою складовою частиною; півде́нно, півні́чно, за́хідньо, схі́дньо, се́редньо і т. ін. пишемо разом: північноза́хідній, півде́нно-слов'я́нський, за́хідньоукраї́нський, се́редньоевропе́йський, півде́нноніме́цький, півде́нносхі́дній і т. д.;

8. назви політичних партій та напрямків: націо́нал-демокра́т, націо́нал-соціалісти́чний;

9. складні займенники і прислівники де першою складовою частиною є слівця: б́удь- ка(т)-зна, хто-зна і под.: хтó-зна-де́, хтó-зна-ко́лі, хтó-зна-які́й, не-зна́-де, не-зна́-хто, б́удь-хто, б́удь-які́й; якщо слівце -б́удь с другим елементом складного слова, тоді пишемо його разом: хтоб́удь, якийне́будь і т. д., пор. §. 72. 5;

10. складні прислівники: десь-інде́, сяк-та́к, вря́дї-го́ді, ось-та́к (так само: ось-які́й);

11. складні прийменники з з-: з-за, із-за, з-над, з-пе́ред, з-се́ред, з-по́між і т. д.;

12. словосполучення, що означають приблизність: **дeнь-дру́гий, година-дві, тpи-чотири;**

13. прикладки, висловлені тільки одним іменником: **зірка-красу́ня, земля-ма́ти.**

14. прислівники з **по:** **по-українському, по-нашому, по-німецькому, по-своєму, по-дитячому, по-латині,** але: **попéрше, подрúге, потpéте** і т. д.;

15. складні прикметники, що їх першим складовим словом є числівник, написаний цифрами: **20-річний, 5-поверхóвий;**

16. порядкові числівники, написані частково буквами, частково цифрами: **7-ий, 12-ого, 35-тисядчний;**

17. скорочення, що складаються з початку і кінця слова: **ф-ма** (фірма), **т-во** (товариство), **вид-во** (видавництво), див. скорочення в кінці.

18. перша частина складного слова, коли далі йде слово з такою самою другою частиною: **тепло- і паро-вóзи;**

19. географічні, звичайно чужі назви (іменник — іменник, іменник — прикметник): **Нью-Йóрк, Буéнос-Айрес, А́ддіс-Абéба;**

20. чужомовні сполучення: **де-ю́ре, де-фа́кто, ме́ццо-сопpáно** і т. д.;

21. українські закінчення до неукраїнських назв, головно написаних чужою абеткою: в „Кіевск-ій Стaрин-і”, в „Gazet-і Lwowsk-ій”, у „Times-і” і т. д.

§73. ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ СЛІВ

А. Загальні правила переносу

При переносі слів з рядка до рядка треба держатися таких правил:

1) Переносити можна слова тільки цілими складами, при чому склади закінчені на голосну (відкриті) за-

лишаємо в першому рядку; приголосні поміж двома голосними належить до наступного складу:

о-бо-рб-на, про-го-лб-шу-ва-ти. кра-с-ві-ди, слов-ник, гър-ний...;

2) Дві однакові приголосні відділюємо одну від одної:

зіл-ля, на-сін-ня, ко-лбс-ся, жит-тя, від-дав, пán-на, Гán-на, але: вй-свав.

Якщо друга частина складного слова починається з двох однакових приголосних, то такі приголосні не розриваються, напр.: *нововв́едений*

3) Не можна розривати:

а) сполучень **йо,ьо:**

па-йбк, га-йбк, ло-йо-вий, пе-ньбк, чоти-рьбх...;

б) двозвуків: **ав, яв, ев, ив, ів. ов, ув, ай, яй, ей, ий, ій, ой, уй:**

п́рав-да, п́днйв-ши, п́в-ний, кр́в-да, р́в-ний. д́в-гий, б́в-ший; б́й-ка, с́й-во, юв́лй-ний, наш́й-ник, уб́й-ник, б́й-ко, б́й-ний...;

в) груп **бл, вл, мл, пл, фл, кс, пс, сп, ст, ск:**

ку-блб, лю-блять, ди-влю-ся, ло-млю сй-плю, тра-плю, О-кса-на, Ма-ксим, У-пса-ля. мо-скаль, ра-до-сти, ра-ді-стю, по-спіх...;

г) наростків **-ськ-, -ство:**

лю́д-ський, то-ва-рй-ство, лю́д-ство, пán-ський, су-сід-ський; але ділимо: запорб́зь-кий, коза́ць-кий, ко-за́ц-тво...;

г) сполучень **дз, дж**, якщо вони означають один звук, напр.:

хо-дж́у, ра-джу, гу-джик, за-дзво-нй-ти і ін., але: **під-зámче, під-зёмний, від-жи-ва́-ти** (бо тут два звуки **д-з, д-ж**, див §10 до §16). Якщо **дж, дз** означають звукосполучення, то їх можна розділяти: пор. *над-звича́йний* (а не *на-дзвичайний*), *над-звуко́вий* (а не *на-дзвукóвий*), *під-живля́ти* (а не *під-дживля́ти*).

3) Усприросткованих і знаросткованих словах розділюємо їх складові частини, що їх можна легко роз-

пізнати:

бéз-ліч, роз-да́-ти, ді-ста́-ти, до-бі́р-ний, два-на́д-цять, при-кра́-са, на-ста́-ти, кві́т-ка, ху́ст-ка, ба́ть-ко, ліч-ко, бі́д-ний, ві́з-ні́к, бі́ль-ший, вез-ті́, нес-ті́, ви́сати, за-йме́нник, при-йме́нник, при-йду́, ви́йшли, розі́-йде́ться і т. д.;

4) Односкладові префікси перед наступним приголосним кореня, а також частка **най-** у найвищому ступені прикметників і прислівників при переносі не розриваються; пор. *без-ко́нечний* (а не *бе-зко́нечний*), *ві́д-да́ль* (а не *ві-дда́ль*), *роз-рі́зати* (а не *ро-зрі́зати*), *най-кра́щий* (а не *на-йкра́щий*).

Примітки: 1. Кількаскладові префікси можна розділяти по складах: *не-до́віконати* і *недо-ві́конати*, *пе-ре́їзд* і *пере-ї́зд*, *по-похо́дити* і *попо-хо́дити*, *ро-зі́рвати* і *розі-рва́ти*.

5) Не можна залишати при префіксі початкову частину кореня, якщо вона не становить складу: *за-сти́літи* (а не *зас-тилі́ти*), *над-звукóвий* (а не *надз-вукóвий*).

Якщо почуття межі між приростком, наростком і коренем цілком затерлося, тоді переносимо при збігу кількох приголосних до другого рядка лише такі приголосні, від яких може починатися окреме слово; при цьому пливкі **л, р, носові м, н** і шиплячі **ж, ч, ш** завжди залишаються в першому рядку:

вер-ствá, ві-спа, ви-ски, до́-бра, брй-тва, дру́ж-ба, крох-ма́ль, лі́н-ва, му́ш-тра, ска́рб-ні́-ця, же́р-тва, це́р-ква, го́л-ка, тюр-ма́;

6) При переносі слів треба зважати на чергування **о-і, е-і** (див. §53, А), щоб **і** (з **о, е**) залишалося в закритому складі, а в відкритому **о, е**, напр.:

о-сі́б-ний, о-со-блі́-во; ка́-мінь, ка́-ме-ня; гре-бі́н-ці́в, гре́-бе-ня; ко-лі́с-це́...

7) Одна літера не залишається в попередньому рядку й не переноситься в наступний рядок; пор.: *ака-де́мія* (а не *а-каде́мія*), *Ма-рі́я* (а не *Ма́рі-я*), *опи-са́-ти* (а не *о-пи-са́т-и*). Так само не можна поділяти на частини для переносу такі двоскладові слова, перший або другий склад яких з однієї літери: *або́, авже́ж, мо́я, о́ко, ші́я*.

8) Не можна відривати літеру **й** від попереднього голосного, пор.: *бій-ка* (а не *бі-йка*), *стій-кий* (а не *сті-йкий*), *фей-єрвєрк* (а не *фе-йєрвєрк*).

9) М'який знак і апостроф при переносі не відокремлюються від попередньої літери: *кіль-цє* (а не *кіль-ьцє*), **селянсь-кий** (а не *селянс-ький*), *бур'-ян* (а не *бур'-ян*), *Лук'-ян* (а не *Лук'-ян*).

10) Односкладові частини складноскорочених слів при переносі не розриваються: *Дон-б'ас*, *ком-д'ів*, *ком-бі-нат*, *тех-мі-ні-мум*.

11) При переносі складних слів не можна залишати в попередньому рядку початкову частину другої основи, якщо вона не становить складу: *багато-ступінчастий* (а не *багатос-тупінчастий*), *восьми-гранник* (а не *восьмиг-ранник*), *південно-крімський* (а не *південнок-р'імський*), *спільно-слов'янський* (а не *спільнос-лов'янський*).

12) Не можна розривати ініціальні абрєвіатури, а також відділяти від них цифри: *УПЦА*, *СШПА*, *УНР*, *СРСР*, *УРСР*, *ЗІЛ-111*, *ЛАЗ-105*.

Б. Технічні правила переносу

1) Не можна переносити прізвища в наступний рядок, залишаючи в попередньому ініціали або інші умови скорочення; пор.: *Т. Г. Шевчєнко* (а не *Т. Г. /Шевчєнко*), *гр. Петрєнко* (а не *гр. /Петрєнко*), *акад. (проф., доц.) Іванєнко* (а не *акад. /Іванєнко*), *пан Гордієнко* (а не *пан /Гордієнко*).

Примітка. Якщо імена, звання і т. п. подаються повністю, то прізвища (а також по батькові) можна переносити; пор. */Тарас Григорович /Шевчєнко* і *Тарас /Григорович Шевчєнко*; *акадємік /М Рильський* та ін.

2) Не можна відривати скорочені назви мір від цифр, до яких вони належать: *1917 р.* (а не *1917 /р.*), *1000 га* (а не *1000 /га*), *15 см³* або *15 куб. см* (а не *15/ см³* або *15 /куб. см.*), *150 г* (а не *150 /г*). Назви мір, подані повністю, дозволяється переносити: *1917 /рік*, *1000 /гектарів* і т. п.

3) Граматичні закінчення, з'єднані з цифрами через дефіс, не можна відривати і переносити: *5-й*, *1-го*, *3-му* (а не *5-/й*, *1-/го*, *3-/му*).

4) Не можна розривати умовні графічні скорочення типу *вид-во*, і т. д., *та ін.*, *т-во*.

5) Не можна переносити в наступний рядок розділові знаки (крім тире), закриваючу дужку або закриваючі лапки, а також залишати в попередньому рядку відкриваючу дужку або відкриваючі лапки.

§74. ВЕЛИКІ — МАЛІ БУКВИ

В е л и к о ю б у к в о ю п и ш е м о :

1. початок кожного речення по крапці та по дво-крапці, якщо наводимо без змін чужі слова або подаємо якийсь опис, оповідаючи його так, як напр.: Було це так: ..., Справа виглядає так: ...

З а у в а г а : Після знаку питання або оклику пишемо велику букву, коли ці знаки заступають крапку; але коли вони заступають кому (запинку, §. 86) або крапку з комою (середник, § 91) то пишемо по них малу букву, напр.:

„Чи ти був сьогодні в школі?” Був. „Що ти робиш, сину?” — запитав мене батько. „Будай здоров! Пиши часто!” „Добре, батьку-отамане!” — кругом заревіло (Шевченко)...

2 перше слово кожного віршованого рядка, але ж нові поети відступали (Маковей) і відступають від цього звичаю, і можна в таких випадках писати й малу букву;

3. божі та святі назви, назви свят, церковних відправ, постів, монастирів і образів:

Бог (але поганські — боги), **Бóжа Мати, Пречíста Дiва, Сйн Бóжий, Дух Святíй, Бог Отéць, Евáнгелiє, Евхарiстiя, Рiздвó, Йордáнь, Благовiщення, Великдень, Зелéні Свiята, Пётра, Чéсного Хрестá, Покрóва, Спáса** (Преображення Господне), **Новий Рiк; Петрiвка, Спáсiвка. Пилiпiвка; Ўтрéня, Вечiрня, Слúжба Бóжа; Печёрська Лáвра, Тáйна Вечёря** і т. д.;

4. власні ймення і прiзвища людей, тварин, мiтологiчних богiв, небесних тiл i речей:

Тарáс Шевчénко, Iвáн Франкó, Лёся Украiнка, Олексáндер Великий; Муркó, Буркó, Кáрий, Лiса, Крáса; Перу́н. Дáжбог, Зевéс, Атéна, Марс; Землiя, Мiсяць (як небесне тiло); пароплав „Запорóжець”;

5. власні географiчні та топографiчні назви частин свiту, краiн, держав, земель, мiст, сiл, присiлкiв, дiльниць, площ, вулиць, гiр, рiк, морiв, океанiв, озер, пiвостровiв, островiв, пустинь i т. iн:

Еврóпа, Амéрика, Áзия, Нiмéччина, Iтáлiя, Украiна, Хóлмщина. Полтáвщина, Волинь, Подiлля, Ярослáв, Холм, Сiя́ник, Кри́ниця, Засiя́ння, Подiл, Рiно́к, вул. Зелéна, Дóвге, Карпáти, Бески́д, Яворíна, Áльпи, Сян, Буг, Дуна́й. Атлáнтiка, Бáлтика, Крим, Кiпр, Мáльта, Сагáра, Сибiр.

У дво- або кiлькачленних iменах пишемо великою буквою тiльки перше слово:

Киiвське князiвство, Червiгiвське князiвство, Гáлицьке князiвство, Сiя́ницький повiт, Хóлмський повiт, Харкiвська óбласть, Волинська óбласть, Чорномóрський нiз, Карпáтські гóри, Днiпрóвий лимáн, Донéцький басéйн, Василькiвський шлях, Гре́цький шлях, Солóний шлях, Донéцький шлях, Лiса горá, Чортiвська скéля, Хóлмська горá, Чóрне мóре, Озiвське мóре, Атлантийський океáн, Тiхий океáн, Пiвнiчний океáн, Льодовий океáн, Арáльське мóре, Морське óко, Суéзький канáл, Балкáнський пiвóстрiв, Преображéньська цёрква, Десятiнна цёрква, Софiйський собóр, Чóрна рáда і т. д.

З а у в а г а 1. Якщо подібні дво- або кількачленні назви не мають виразного значення власних імен, тоді пишемо назви в цих словах малою буквою, напр.:

хóлмсько-підляська дісцезія, поліські болотá, українські степі, грецькі острові, чорномóрське побережжя, західньоукраїнський діялєкт і ін.

З а у в а г а 2. У дво- і кількачленних власних назвах пишемо малою буквою такі перші слова, як:

горá, óзеро, канáл, височинá, коли після того, як їх пропустимо, та частина, що залишається, не втратить значення зрозумілої власної назви, напр.: **горá Арарáт, óзеро Генезарét, канáл Ля-Мáнш;**

6. дво- і кількачленні власні назви держав, адміністраційних одиниць, міст, сіл, рік, назви державних, наукових та інших установ, товариств і підприємств:

Українська Держáва, З'єдінені Держáви, Північна Амériка, Східня Прúсія, Горішній Шлезьк, Володiмир Волинський, Кам'янець Подiльський. Рава Рýська, Золотá Липа, Золотá Бiстриця, Чóрний (Бiлий) Чéремош, Український Центральний Комiтет, Український Допомóгвий Комiтет, Український Науковий Інститút, Українське Освітнє Товариство, Українське Видавництво, Держáвна Бiблiотека, Гуцúльське Мистéцтво, Надзiрна Рада. Лémкiвський Союз Кооператiв і ін.;

7. назви часописів, журналів, заголовки різних творів:

Львiвські Вiстi, Українські Вiстi, Нашi Днi, Малi Друзi, Дорóга, Нáступ, Свобода; Енеiда, Кобзáр, Наймичка, Перекотиполе....

У довгих заголовках книжок, розвідок, статей, пишемо звичайно великою буквою тільки перше слово:

Три як рiднi братi, Сóнячний прóмiнь. Хiбá ревúть волi, як ясла пóвнi, Для загáльного добрá, Лiсова пiсня, Пiд тiхий вéчiр, З вершiн i низiн, Пáнські жáрти, В пóтi чолá...;

8. Присвійні прикметники, утворені від власних імен:

Тарасова моги́ла, Шевче́нкові рокови́ни, Федько́вичеві твори́, Франко́ві пое́зії, Дніпро́ві поро́ги, Васи́лева ха́та, Іва́нова кни́жка;

9. титули осіб, урядів, установ і також прикметники та займенники, що відносяться до осіб чи установ, до яких пишемо:

Преосвяще́ний Влади́ко, Хва́льне Товари́ство, Хва́льна Реда́кціє, Високопова́жаний Па́не До́кторе, Високпова́жаний Па́не Профе́соре, Шано́вний Добра́дню, Шано́вна Добра́дню, Дорогі́й Товари́шу, Мо́я Найдоро́жча Ма́мо, Лю́ба Товари́шко, Мій Дру́же, Здо́ровлю́ Тебе́, Вас усі́х, Ва́ших Батьки́в і всю Ва́шу Рідню́;

10. назви дієвих осіб у байках:

Козе́л і Ба́ран, За́єць і Ведми́дь.

М а л о ю б у к в о ю п и ш е м о :

1. Назви днів тижня і місяців:

понеді́лок, ві́второк, середа́, четве́р, п'я́тниця, субо́та, неді́ля; сі́чень, лю́тий, бе́резень, кві́тень, тра́вень, че́рвень, лі́пень, се́рпень, ве́ресень, жо́втень, листопа́д, гру́день;

2. назви народів:

украї́нці, ні́мці, поля́ки, че́хи, францу́зи, еспа́нці, і т. ін.;

3. назви діб і культурних напрямів:

середньо́віччя, відродже́ння, гумані́зм, баро́кко, романти́зм;

4. назви історичних подій:

францу́зька револю́ція, світова́ війна́, але: Бере́стейський ми́р, Лю́блинська ў́нія, Бере́стейська ў́нія, Чо́рна ра́да, Дру́га світова́ війна́ і т. д.

5. назви членів політичних партій і товариств:

соціялі́ст, радика́л, ундівець, січови́к;

6. титули, ранги:

король, князь, митрополі́т, ра́дник, до́ктор;

7. назви танків:

коломийка, аркан, козачок, гопак, вальс і т. д.:

8. назви мітологічних істот:

німфи, русалки, мавки, лісовики і т. д.:

9. назви племен, мешканців міст і сіл:

лёмко, бойко, волиняк, поліщук, киянин, галичанин, львів'янин, полтавець

10. прикметники, утворені від назов:

українська, надсянська ноша, холмські легенди, лёмківський говір.

VIII. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В КІНЦІ РЕЧЕННЯ ТА ПРИ ПЕРЕРВАНІІ МОВІ

У кінці речення можуть стояти такі розділові знаки: крапка, знак питання, знак оклику, три крапки.

§75. КРАПКА (.)

Крапка ставиться:

1) У кінці закінченого розповідного речення — повного і неповного — або в кінці спонукального речення при умові, якщо воно вимовлене без окличної інтонації:

Вечір був м'який, теплий, густо настояний на степових пахощах. Кликав у свої незмірні таємничі простори всіх закоханих, усіх щасливих.

2) Перед сполучниками *і, а, але, проте, однак*, якщо з них починається наступне самостійне речення:

І ось він виріс. І ось він перед нами вже як зрілий, як повнокровний мистець. А ще більш ясніше нам те, як саме й від кого почав Довженко набирати в свою вдачу тієї могутності творчої, без краю щедрої, невичерпної. (Тич.). *Напис цей у фільмові звучить щонайменше несподівано й кумедно. Але в несподіваності та кумедності його криється величний, простий зміст.* (Баж.).

3) У кінці пов'язаних між собою частин розповідного тексту, виділених в окремі речення з метою інтонаційного відокремлення. Ці частини могли б при іншій пунктуації бути членами попереднього речення або підрядними частинами складнопідрядного речення:

*То город безкрай. Чи то турецький, чи то німецький,
А може те, що й московський. (Шевч.). Неминуча не
війна, а мир. Випав сніг. І в селі, і в полі, і в лісі.
(Бабл.).*

4) У кінці рубрик перерахування з цифровою або літерною нумерацією. У цих випадках може ставитись також крапка з комою або кома:

Діяльність Генерального Секретаріату зазначається тимчасово такими головними пунктами:

1. Найвищим краєвим органом управи на Україні є Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується Тимчасовим Правительством.
2. Формування Генерального Секретаріату Центральною Радою здійснює через свій Комітет.
3. Центральною Радою затверджує Генеральний Секретаріат у цілості, словлюючи йому довіря.
4. В склад Генерального Секретаріату входить 14 Генеральних Секретарів, а саме: в справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу і промисловости, пошти й телеграфу, праці, доріг, Генеральний контролер і Генеральний Писар.

Примітка. Якщо номеровані рубрики конкретизуються підпунктами, то в кінці пунктів звичайно ставиться крапка, а в кінці підпунктів — крапка з комою або (рідше) кома:

Зведемо тепер ті висновки, що випливають з розглянутих даних:

Дані з цілого ряду промислів свідчать про те, що великі (щодо загального числа робітників) заклади відрізняються від середніх і дрібних:

- а) незрівнянно вищою продуктивністю праці;*
- б) вищою платою найманім робітникам;*
- в) незрівнянно вищою чистою прибутковістю.*

5) У кінці неповних речень різних типів, які є відповіддю на поставлене питання. Найчастіше це буває в діалозі:

— Кого ж ти, сину, маєш на приміті? — спитала мати.

— Нимидру, Кавунову наймичку. (Н.-Лев.).

6) У кінці речення, яке вводить у дальший розгорнений виклад:

Історія цієї зустрічі така. Вже три роки листуються українські і грузинські школярі. Обмінюються листівка-

ми, висилають одне одному подарунки... і т. д. (З газ.).

Примітки: 1. Крапка не ставиться в кінці заголовків, на вісках і штампах. Інші розділові знаки (знак питання, знак оклику, три крапки) в заголовках ставляться так, як у кінці звичайних речень.

2. У кінці вставного речення крапка не ставиться:

Він — публіцист, він — прозаїк, він — драматург, от тільки віршів він не писав, хоча безмірно любив поезію (улюбленими його поетами були Леся Українка, Шевченко і Франка). (З преси про О. Довженка).

§76. ЗНАК ПИТАННЯ (?)

Знак питання ставиться:

1) У кінці питальних речень:

*Чого́ тобі шко́да? Хіба́ ти не ба́чиш,
Хіба́ ти не чу́єш людсько́го плачу́?* (Шевч.).

Примітка. При особливо сильній питальній інтонації може ставитись два або й три знаки питання:

*Чи довго́ ще на сім сві́ті
Катам панувати??* (Шевч.).

2) У питальних реченнях після кожного слова або словосполучення, якщо вони несуть велике зміслове навантаження й виразно виділяються інтонаційно як самостійні частини речення або навіть як самостійні неповні питальні речення:

Далі старий до парубка: як? що? чи все гаразд? який заробіток? (Вовч.). Беріть?.. Легко сказати — беріть! А степ?.. а вівці?.. Я привик до цього, як до рідного... (Мирн.). Може, яблучок рожевобоких? (Збан.).

Про правопис великих і малих літер у подібних випадках див. §74.

3) Після непрямого питання, якщо головне речення теж питальне:

Чи знав він, що з ним буде? (Г.-Арт.). Чи не знаєте ви, де відбувається конференція?

Примітки: 1. Якщо головне речення не є питальним, то після непрямого питання знак питання звичайно не ставиться:

Семен частенько навідувався на пошту, розпитував, чи немає до нього листа з столиці (Коцюб.).

2. Якщо головне речення не є питальним, то після непрямого питання знак питання може ставитись, якщо це непряме питання за своїм значенням і інтонацією важко відрізнити від прямого:

Я питаю їх — чи був я хорошим учителем? (Довж.).

Зійшлися судді, стали розбирати:

Коли і як воно, і що їй присудити? (Гліб.).

4) У діялозі самостійно, як вираз німого питання:

— Тільки вибачте, товаришу молодший лейтенанте, але я вас щось не пам'ятаю.

— Нічого дивного. Я... вперше.

— А-а! — роззявив рота сержант, ніби дуже тим здивований. — Вперше! Тоді, будьте ласкаві, відступіться на п'ять кроків...

— ?

(Гонч.).

5) У кінці вставного речення або після вставного слова, вимовленого з питальною інтонацією:

Секретарка зосереджено вистукувала щось на довжелезній машинці — і для чого така машинка потрібна прокуратурі? — ніби й не почула Ткачукового питання (Збан.).

§77. ЗНАК ОКЛИКУ (!)

Знак оклику ставиться:

1) У кінці окличного речення — як розповідного, так і спонукального:

Бувайте ж здорові, та, не питаючи броду, не суньтесь у воду, бо втопиться! (Вовч.). Пам'ятайте, товариші, не тільки Батьківщина, не тільки весь світ, а навіть прийдешні століття дивляться сьогодні на нас! (Довж.).

2) У кінці речень, в яких спонукування, побажання, наказ або привітання висловлене відповідною інтонацією, а не формою наказового способу дієслова:

Слава нашій Україні! Щасливої дороги! Добрий день! — На захід! — гукнув Козаков Брянському і Чернишеві. — На завдання! (Гонч.). Стояти тут! (Баж.).

3) У кінці окличних речень, які мають у своєму складі окличні слова **як**, **який**, **що за**, **скільки** і под. (знак оклику ставиться завжди):

«Що ж то за краса! Що то за парубок!» — шепотять дівчата між собою (Вовч.). Яка краса огнів сія! (Сос.).

4) Після вставних слів та вставних речень, вимовлених з окличною інтонацією:

Чи хто всміхнеться (не часто всміхалися!), панночка біжить до старої: «Бабуню, мене не шанують!» (Вовч.).

5) У кінці питального речення, вимовленого з додатковою окличною інтонацією. Знак оклику ставиться після знака питання:

Чи я ж гадала, чи я дожидала, щоб моя рідна дитина так моє серце вразила?! (Мирн.).

6) У кінці окличного номінативного (називного) речення:

Село! Село! Веселі хати! Веселі здалека палати — бодай ви терном поросли! (Шевч.). *Рідний край! На світі немає нічого дорожчого за нього, за землю, яка породила тебе і виростила.* (Цюпа).

Примітка. Для передачі особливо сильної окличної інтонації вживається поєднання двох або й трьох знаків оклику:

За що, не знаю, а караюсь,
І тяжко караюсь!
І коли я спокую,
Коли діжду краю,—
Не бачу й не знаю!! (Шевч.).

§78. КРАПКИ (ТРИ КРАПКИ) (...)

Крапки (три крапки) ставляться:

1) У кінці речення для позначення його незакінченості, обірваності:

Люди охоче підтакнули Саливонові, рішуче стверджували, що, мовляв, так воно і є, що хоч вони й не які-небудь несвідомі вимагачі, але ж... (Збан.).— *Та...— зам'явся хлопець і ніяково поглянув на матір* (Стельм.).

2) Між закінченими реченнями для позначення великої павзи або при несподіваному переході до нової думки:

У смутній турботі оглядався він, чи не веде часом Гетьман підмогу... (Довж.). *Яксь хвилина і... Ні пуху ні пера! Літак уже в повітрі.* (Мак.).

3) При переліку, як вказівка на те, що цей перелік можна продовжити:

*Раптом над дахами пронеслися парашути. Один, другий, третій... (З газ.). Ось лежить його праця, його кри-
вавиця, його надія; чорна, мокра, чадна... (Коцюб.).*

4) У кінці питального або окличного речення в по-
еднанні із знаком питання або знаком оклику:

*Що ж з мене візьмеш?.. (Мирн.). Земля для того,
хто коло неї ходить... І це можна зробити!.. Можна!..
(Коцюб.).*

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ (КРАПКА, ЗНАК ОКЛИКУ, ЗНАК ПИТАННЯ, ТРИ КРАПКИ) НЕ В КІНЦІ РЕЧЕННЯ *

§79. КРАПКА

Крапка ставиться в кінці графічно скороче-
ного слова:

*Т. Г. Шевченко, с. г. (сільське господарство), і т. д.
(і так далі), тов. (товариш).*

Примітка. У кінці речення після графічно скороченого сло-
ва друга крапка не ставиться:

*При алмазному свердлуванні твердих порід вивільнюється ба-
гато людей і верстатів. (З газ.).*

Крапка не ставиться:

а) у графічних скороченнях метричних мір: 2 м,
50 т, 10 кг та ін.;

б) між літерами в абрєвіатурах типу УНР, КПЛ,
АН УРСР, НТШ, УВАН, НДТУТ, КУК, УҚКА, УВФ.

в) у багатозначних цифрах як знак відбивки: 568 212.

§80. ЗНАК ПИТАННЯ

Знак питання ставиться у середині цитати
(а також чужої думки, наведеної не дослівно) або після
неї в дужках (один лише знак питання або з якими-не-
будь питальними словами) для висловлення сумніву або
критичного ставлення до висловленого:

*Ця табличка наочно показує ніби ми відразу і рішу-
че(?) «відмовилися від станової школи». Для прохарчу-
вання сім'ї і худоби(?) в «господарстві потрібна певна
харчова площа...» (З газ.).*

* Про розділку (дефіс) (-) див. докладно §§ 55 62, 72.

§81. ЗНАК ОКЛИКУ

Знак оклику ставиться:

1) У дужках у середині або в кінці цитованого речення після слів, на які автор хоче звернути особливу увагу, або для вияву свого емоційного ставлення. Знак оклику може також стояти в поєднанні із знаком питання:

Це констатування простого і ясного, як день, факту, що вказує стан сільсько-господарського капіталізму, чомусь здалося п. Кузьмичеві «фразою» (?!!) і дало привід для цілком безпідставного тріумфування: «Отже (!), перевага великого виробництва розбивається (!) перед першою перешкодою» (З газ.).

2) У середині речення для емоційного виділення окремих слів:

*А он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в військо оддають! (Шевч.).*

§82. ТРИ КРАПКИ

Три крапки ставляться:

1) У середині речення при розірваній, перерваній мові, викликаній хвилюванням або зворушенням того, хто говорить:

— Після цієї війни,— сказав Черниш,— ні наші, ні їхні, ні будь-чії діти вже не кублитимуться на попилицях... не гнутимуться, як той сьогодні зі скрипкою... Після цієї війни всі люди повинні стати нарешті... справжніми людьми... (Гонч.).

2) У середині речення, щоб передати павзу, яка підкреслює важливість або несподіваність сказаного далі:

— Жди нас,— сказав сержант.— Або повернемося переможцями, або ж... не повернемося зовсім! (Гонч.). Ксеня вийшла на роздоріжжя і... знову стала (Бабл.). Одно можна додати — Макар Іванович не збрехав: він справді заслаб... від страху (Коцюб.). Нашій сучасній молоді важко навіть уявити, що були часи, коли українським артистам не дозволялося грати... на Україні, в Києві... (Рил.).

§83 ТИРЕ (РИСКА) МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ

Тире ставиться між підметом і присудком у таких випадках:

1) При відсутності зв'язки, якщо присудок висловлений іменником або кількісним числівником у називному відмінку і стоїть після підмета:

«Життя в Пласті» О.Тисовського — настільна книжка Віктора Мартинюка (Кен.). П'ять та три — вісім. Молекулярна вага води — вісімнадцять.

Примітки: 1. Якщо підмет виражений субстантивованим займенником **це**, тире може ставитись або не ставитись залежно від інтонації:

Це завод. Це — завод.

Це рук стискання працюючих,

Це — серць братання у бою... (Рил.).

Це — моя мати. Це теплота дитинства (Довж.).

2. При наявності зв'язки в теперішньому або минулому часі тире не ставиться:

Розчини твердих речовин у воді є однорідні прозорі рідини (3 підр.). Подібно до риб та земноводних плазуни є холоднокровні тварини (3 підр.). Сопілка та думи були йому приятелі й побратими (Коцюб.).

2) Якщо перед присудком, висловленим іменником, стоять слова **то, це, це є, це значить, ось** (незалежно від наявності чи відсутності зв'язки):

Сміле слово — то наші гармати, світлі вчинки — то наші мечі (Граб.). За мир у світі всьому — це за братерство клич (Рил.). Революція — то було для Івана слово священне. (3 газети).

3) Між підметом і присудком, якщо один з них висловлений іменником у називному відмінку, а другий — неозначеною формою дієслова, при відсутності зв'язки:

Говорити — річ нудна. Працювати слід до дна! (Рил.). Моє завдання — примусити тебе мислити, дивлячись мій фільм (Довж.). Право кіна — йти самостійними шляхами, відмінними від шляхів літератури, театру, малярства (Баж.).

4) Між підметом і присудком, якщо вони обидва висловлені неозначеною формою дієслова (у тому числі і тоді, коли перед присудком є частка **не**):

Життя, кажуть, зжити — не поле перейти (Мири.).
Музиці грати — не горобців полахать на городі (Гліб.).
Сиротою жити — сльози лити (Н. тв.). *Глибше орати — більше хліба жувати* (Н. тв.).

а також якщо перед присудком стоять слова: **це значить, це, то, значить, ось**, навіть при наявності зв'язки:

*Любить свій край — це для народу жити,
 боротися за юне, за нове.
 Любить свій край — це значить все любити,
 у чім його святе ім'я живе* (Сос.).

Керувати — значить організовувати, виховувати (З газ.).
Вічно бути з людьми і серед людей — то була його потреба, така була його натура (Смол.).

5) Іноді з метою інтонаційного виділення між підметом, висловленим неозначеною формою дієслова, і присудком, вираженим прислівником:

Страшно впасти у кайдани, Умирать в неволі, А ще гірше — спати, спати і спати на волі... (Шевч.). *Це ж цікаво — зводити будинки* (З газ.).

Тире не ставиться між підметом і присудком у таких випадках:

1) Якщо підмет або присудок висловлений особовим або питальним займенником, незалежно від наявності чи відсутності зв'язки в теперішньому часі:

Ні, він не боягуз, за чужою спиною не ховатиметься (Стельм.). *Ти занадто романтик* (Гонч.). *Ох, борці, якби ви знали, що то є безсилі руки!* (Л. Укр.).

Примітка. Тире може ставитись при підметі або присудку, вираженому займенником, з метою його зміслового та інтонаційного виділення:

Той час минув: ми рідні браття, ми — нерозлучні вояки (Грб.).
Він тепер для нас — усе (Риб.). *Я — син України* (Рил.). *Він — перший в авангарді* (Баж.). *Мій порадник — ти.*

2) Коли до складу присудка входять слова **як, ніби** і т. п.:

Зимове сонце як вдовине серце (Н. тв.). *Наше місто ніби сад. Ці квіти як дзвіночки. Слова як мед — діла як*

полин (Н. тв.). Статуя ніби своєрідний пам'ятник людям, які зв'язали своє життя з Дніпром-Славутичем (З газ.).

Примітка. При намаганні стилістично виділити присудок тире може в таких випадках ставитись:

Ніч — мов криниця без дна (Рил.). Вода — як скло (Гліб.). Газета для людини — що вікна для хатини (Н. тв.). Діти — як квіти: поливай, то ростимуть (Н. тв.).

3) У реченнях розмовного стилю:

В останній хвилині пізнаєш ти ще, що батько голова родини (Коб.). Батьки наші старі приятелі (Мик.).

4) Якщо перед присудком стоїть частка *не* (крім випадків, коли підмет і присудок висловлені неозначеною формою дієслова):

Час не віл — його не налигаєш (Н. тв.). Кров не вода, а серце не камінь (Н. тв.). Наш «Сучасний запорожець» не науково-дослідна станція, щоб вгачувати по десять тисяч в якісь невідомі експерименти (З газ.).

Примітка. При намаганні спеціально виділити інтонаційно присудок тире в подібних випадках можна ставити:

Дядько — не батько, а тітка — не мати (Н. тв.). Кров людська — не водиця (Н. тв.). Старість — не радість, а смерть — не весілля (Н. тв.).

5) Якщо перед присудком є неузгоджений член речення, який відноситься до нього:

Таке життя другому б рай... (Гліб.). Наша дитяча література ще значною мірою література лише про дітей (Бич.). Петро мені товариш. (Мик.). Здоров'я всьому голова (Н. тв.).

6) Якщо присудок стоїть перед підметом:

Так, хороша-таки штука життя (Гол.). Кваліфікований робітник твій скарб!

7) Якщо присудок висловлений прикметником, прикметниковим займенником, різними відмінками іменників у сполученні з прийменниками:

— Іваненко найсильніший і великодушний, — говорив мистець, витираючи хусточкою вуса (З газ.). Місто маленьке, обивательське (Довж.). Брат високого зросту. Ця книга твоя?

Примітка. Тире може ставитись у таких випадках з метою інтонаційного виділення присудка:

«Арсенал» (фільм) — інший. Він чіткіше спрямований, загостреніший, монолітніший (Баж.).

§84. ТИРЕ МІЖ РІЗНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

1) Тире може ставитись між членами речення для висловлення несподіваности:

Послухали Лисичку і Шуку кинули — у річку (Гліб.).

2) Тире ставиться і тоді, коли треба інтонаційно виділити окремі слова або групи слів:

В однім Дунаї скупані слов'яни, і воля в них — одна! (Рил.). *На прю ми стали проти царства тьми, Що оскверняє море й судоли, І віримо, що переможем — ми, І знаємо, що не вмремо — ніколи!* (Рил.). *Буває, віри — ударить, наче грим, І ні слідів, ні пам'яті по нім!* (Заб.). *Словом — як листом стеле, а ділом — як голками коле* (Н. тв.).

3) Між іменниками, які стоять в одній формі й передають одне поняття, ставиться тире:

Канал Волга — Дін.

4) Тире ставиться між двома словами, які означають межі часові, просторові, кількісні, — замість словосполучень з прийменниками *від... до*:

1960—1961 рік, 400—500 метрів, лінія Київ — Харків.

§85. ТИРЕ НА МІСЦІ ПРОПУЩЕНОГО ЧЛЕНА РЕЧЕННЯ

Тире ставиться в неповному (простому чи складному) реченні, якщо пропущеним членом речення є присудок:

Син припав до матерньої руки, а мати — до синовї голови (Мирн.). *Вони реготались, мов діти: вона — тонко і дзвінко, як молода дівчина, він — грубіше, передчасним баском двадцятилітнього парубка* (Коцюб.). *Від малих дітей болить голова, а від великих — серце* (Н. тв.).

Якщо пропущений будь-який інший член речення, тире може ставитись і не ставитись, залежно від авторського бажання:

Перше засідання було присвячене підсумкам роботи за минулий рік, друге — почалося обговоренням виступів. Або: *Перше засідання було присвячене підсумкам роботи за минулий рік, друге почалося обговоренням виступів.*

Тире не ставиться:

1) Якщо підметом у реченні виступає займенник, а

павза, яка інтонаційно відділяє такий підмет від слів присудкової групи, є короткою:

Діду, серце, голубчику, Заграй яку-небудь. Я шага дам.— Я черешень (Шевч.).

2) Коли немає потреби в спеціальному підкресленні павзи:

Мотря вибігла з хати. Мелашка за нею (Н.-Лев.).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

§86. КОМА МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ БЕЗ СПОЛУЧНИКІВ

Кома ставиться між однорідними членами речення (підметами, присудками, додатками, обставинами) як поширеними, так і непоширеними, якщо вони не з'єднані сполучниками:

Забереться було у бур'яни, нарве квіток, назбира кузюк та й грається ними нишком (Мирн.). Тяжко, важко в світі жити Сироті без роду (Шевч.). Головною темою їхніх розмов була перемога, марш, Прага, чийсь милозвучні вірші (Гонч.).

Кома не ставиться:

1) Між двома дієсловами в однаковій формі, що вказують на рух і його мету:

*Я хочу, братику, летіть побачить світа (Гліб.).
Йди сядь коло мене, я щось маю тобі казати (Н.-Лев.).*

2) Між двома однаковими або близькими значенням словами, з яких друге вжите із запереченням **не**, якщо таке словосполучення становить змістом одне ціле:

Тінь не тінь, щось темне, невідоме закрило рідне дворище перед очима (Мирн.). І Істоньки не їм, і питоньки не п'ю Та виглядаю все Зозуленьку мою (Гліб.).

§87. ТИРЕ МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ БЕЗ СПОЛУЧНИКІВ

Тире ставиться:

1) Між двома однорідними членами, які перебувають у зв'язку різкого протиставлення і не з'єднані сполучниками:

І діло, як на гріх, не діло — тільки сміх (Гліб.).

Не довго думали — рішили

І Щуку на вербі повісити звеліли (Гліб.).

Старе тіло тремтіло, колихалося, стара голова не здержувалася на в'язах — хилилася на груди (Мирн.).

2) Між однорідними присудками (без сполучників або з сполучниками *і, та (=і), та й*), якщо наступний виражає причину дії, пояснення, уточнення попередньої дії, узагальнення, наслідок, а також швидко зміну подій:

Мотря миттю обернулася, глянула на Чіпку — та й отетеріла...; Сидять — пережидують дощ; Під ним ще не висохли весняні калюжі — аж зацвіли, позеленіли; У вікні показалася чоловіча постать у розхристаній сорочці, заспака, з задутими очима, виткнулась, глянула — і сховалася... (Мирн.).

§88. КОМА МІЖ ОДНОРІДНИМИ ОЗНАЧЕННЯМИ БЕЗ СПОЛУЧНИКІВ

Кома ставиться також між однорідними означеннями, якщо вони не з'єднані сполучниками. Означення є однорідними:

1) Коли вони показують ознаки предмета одного порядку (позитивні або негативні ознаки, колір, розмір, форму, матеріял, зовнішні ознаки тощо):

Ніч, темна, непрозора ніч разом устала кругом його (Мирн.). *Великий, кремезний, суворий чоловік стояв біля неї* (Коп.). Глибоко *людяне, пристрасне, своєрідне мистецтво Т. Яблонської* заслужило широке визнання далеко за межами нашої країни (З газ.)

2) Коли вони характеризують предмет з одного боку (при переліку різновидностей предмета):

Раз-у-раз пришивартовуються океанські пасажирські, вантажні, промислові судна (З газ.). *Підготовці до свят приділяють велику увагу громадські, партійні, профспілкові та молодіжні організації* (З газ.).

3) Коли друге й далші означення пояснюють перше:

У композиціях «Дитино моя!», «Гопак» розкрито ролю жінки в наш, новітній час (З газ.).

Примітка. У деяких випадках може бути різне розуміння ролі означень (як однорідних і як неоднорідних), що відбивається на пунктуації: кома може ставитись або не ставитись. Пор.:

Неоднорідні: У бібліотеці він узяв **іншу цікаву** книжку.

Однорідні: У бібліотеці він узяв **іншу, цікаву** книжку.

Неоднорідні: За хворим потрібен **дбайливий материнський** догляд.

Однорідні: За хворим потрібен **дбайливий, материнський** догляд.

4) Коли означення, висловлені прикметниками, стоять після означуваного слова:

*Йому жаль стало Жука — **здорового, чорного, мордатого**. І серце в його стало, коли він глянув на Шестірного — **малого, злого** (Мирн.). Прийде пісня, мов дружня весна, **шумовита, рвучка, голосна** (П. В.).*

5) Коли вони є мистецькими означеннями (епітетами), що вживаються в переносному значенні:

*Сонце заходило за **сизу, легеньку** хмарку й неначе обвело її навкруги **золотим, лиснячим** обручиком (Н.-Лев.). **Холодний, колючий** вітер гнав низько над землею **важкі, олив'яні** хмари (Куч.).*

6) Коли поруч стоять спочатку прикметник або дієприкметник, а потім дієприкметниковий зворот, які виступають звичайно в ролі однорідних означень:

*Переді мною лежить **товстий, списаний дрібними літерами** зошит. Кухня обставлена **зручними, пофарбованими в білий колір** меблями.*

Примітка. Якщо ж, навпаки, дієприкметниковий зворот передує прикметникові або дієприкметникові, тоді кома між ними не ставиться: *Нагріту до кипіння **стопроцентову оцтову** кислоту можна запалити (З підр.).*

7) Коли ряд означень протиставляється сполученню інших означень при тому самому означуваному слові:

*З одного боку стоїть **висока, дерев'яна** огорожа, з другого — **низька, кам'яна**.*

Кома не ставиться, якщо прикметники означають предмет з різних точок зору. Такі означення не вважаються однорідними (у цьому випадку між ними не можна поставити сполучник *і*):

*Ми побачили **великий старовинний настінний** годинник. Запам'яталися надовго **зелені київські** вулиці. Збудували **великий білий** будинок.*

Примітка. При кількох неоднорідних прикметниках кожен попередній відноситься не безпосередньо до самого іменника, а до дальшого сполучення прикметника з іменником. Так, наприклад, у першому з наведених прикладів слово *великий* є означенням не до

іменника *годинник*, а до цілого словосполучення *старовинний настінний годинник*, а прикметник *старовинний* є означенням до словосполучення *настінний годинник*.

§89. КОМА МІЖ ОДНОРІДНИМИ ПРИКЛАДКАМИ

1) Між однорідними прикладками ставиться кома. Прикладки бувають однорідними:

а) Коли вони, як і звичайні означення, характеризують предмет з одного боку:

Великий майстер української сатири та гумору, письменник-патріот Остап Вишня заслужив визнання широких читачьких мас (З підр.). Поет, прозаїк-оповідач, драматург, перекладач, історик і теоретик літератури, критик, фолкльорист, громадський діяч — він [І. Франко] в усьому був однаково сміливий, самобутній і сильний (Рил.).

Примітки: 1. Якщо прикладки характеризують предмет з різних сторін, кома між ними не ставиться:

Завідувач катедри професор Василенко. Член групи робітників Петрелик. Учасниця виступу самодіяльності студентка Рибченко.

2. Неоднорідні прикладки, що стоять перед означуванням іменником, стають однорідними в положенні після означуваного іменника.
Рибченко, учасниця виступу самодіяльності, студентка..

б) Коли вони становлять собою найменування учених ступенів і звань, почесних звань, назви посад, що виступають в одному ряду:

Завідувач катедри, доктор хемічних наук, професор.

Примітка. Військові звання, що стоять безпосередньо перед прізвищем, не є однорідними по відношенню до попередніх прикладок.

Напр.: ***Професор, член-кореспондент АН УРСР полковник медичної служби С. П. Петрук.***

Але: ***полковник медичної служби, професор, член-кореспондент АН УРСР С. П. Петрук*** (поширена прикладка, що означає військове звання, не стоїть безпосередньо перед прізвищем).

2) Між означенням (прикладкою) і означуванням, якщо перед кожним з них стоїть той самий прикметник (звичайно це буває у фолкльорі), кома не ставиться:

На бистрому на озері

Геть плавала качка (Н. тв.).

Прийшов же він до криниці,

До холодної до водиці (Н. тв.).

Якщо означення стоїть після означуваного слова, то від останнього воно може відокремлюватись або не відокремлюватись комою:

*Як за лісом, за пролісом
Ясне сонце сходить,
Як за морем, за далеким
Десь воно заходить (Гліб.).*

§90. КОМА ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ ІЗ СПОЛУЧНИКАМИ

Кома ставиться:

1) Між однорідними членами речення, з'єднаними протиставними сполучниками **а, але, проте, зате, та** (=але), **так, хоч (хоча), однак**:

З-під білих кострубатих брів з глибоких западин визирають добрі, а лукаві очі (Коцюб.). Голос у молодії вчительки був не сильний, але ніжний і оксамитовий (Куч.). Ніяких звісток від Юрія не мала, проте вона була переконана, що він десь є (Гонч.). Було тісно, зате тепло (Шер.). Гарна нивка, та чужа (Коцюб.). З виду дід був древній, столітній, хоч ще кремезний (Мири.). Полетіла б я до тебе, та крилець не маю (Н. тв.).

Примітка. Треба мати на увазі, що кома ставиться лише один раз перед сполучником, а після другого однорідного члена не ставиться, якщо вживання її не викликається якимись іншими причинами:

Іван Петрович вручив листа не мені, а братові й лукаво посміхнувся.

Але: Микола побіг не вулицею, а городами, щоб його ніхто не бачив.

2) Між однорідними членами речення перед приєднувальними сполучниками **а також, ще й, а то й, та й, та ще**:

Тут демонструються і продаються вироби мебльовиків Києва, Львова, Чернівців, Ужгорода, багатьох інших міст країни, а також закордонних друзів (З газ.). Зазеленіли луги, ще й дібровонька (Н. тв.). Ходімо ж чаю пити, та й у школу підемо (Мири.). Флейта, торбинка і костур, та ще безконечний вічний шлях перед очима — ось те оточення, серед якого найчастіше доводилось працювати Григорієві Савичові Сквороді (Тич.).

Примітки: 1. Якщо *і* приєднує до попереднього слова неоднорідний член, то кома перед ним також ставиться:

Збіг рим, мовляв, ще ні про що не говорить. Ні, говорить, і дуже багато (Бич.). *Він сам придумав цю гру, і дуже цікаву.*

2. Якщо після іменника стоїть *і* разом із вказівним займенником, то він виконує роль підсилюючої частки і кома перед *і* не ставиться:

Катря і та мішалася перед удивиним поглядом (Вовч.).

3) Між однорідними членами речення, з'єднаними повторюваними (двічі й більше) сполучниками *і...і (й...й), та...та, ні...ні (ані...ані), то...то, чи...чи, чи то...чи то, або...або, не то...не то*: *І широкую долину, І високою могилу, І вечірнюю годину, І що снилось-говорилось, Не забуду я* (Шевч.). *В піснях і труд, і даль походу, і жаль, і усміх, і любов, і гнів великого народу, і за народ пролита кров* (Рил.). *Ні смертельна небезпека, ні брудна московська мораль не змогли знищити справжні людські якості в характерах героїв* (З газ.). *Якось не тішили око моє* *ані* розлогі, яро-зелені, порізані блакитними озерами *та* гирлами плавні... *ані* жовті, залиті хвилею виноградників по підгір'ю шпильсті гори... (Коцюб). *То* заплете коси, *то* розплітає, *то* стрічками перев'є, *то* вквітчається... (Вовч.). *Пішли до волости, а дорогою все щось один одному говорили: чи то* радились..., *чи* жалілися... (Мирн.). *У кожного з нас є дома або* дружина, *або* діти, *або* мати, *або* наречена (Гонч.). *Йому не то* соромно, *не то* жалко (Коцюб.). *Якесь-то вже те* весілля буде *пишне, та* людне, *та* багате (Вовч.).

4) Якщо однорідні члени речення з'єднані парними сполучниками *як...так, не так...як, хоч...але (та), не тільки...але й (а ще й), не стільки...скільки, наскільки...настільки, якщо не...то*, то кома ставиться тільки перед другою частиною:

Відзначено великі успіхи країни як у внутрішньому житті, *так* і на міжнародній арені (З газ.). *На цей раз колектив криворіжців з честю пройшов потрібний етап не так* підготовки, *як* іспиту на право з чистими руками братись до праці в новому цеху... (Ле). *Дуже цінними для дитячої літератури є так само хоч* і не численні, *але* багатозмістовні, позначені рукою справжнього майстра, вірші для дітей *Максима Рильського* (Бич.). *Евкалипти відзначаються не тільки* своїми розмірами,

цілющими властивостями і цінною деревиною, **а ще й** надзвичайною швидкістю росту (З газ.). **Доповідач не стільки** зупинявся на досягнутому, **скільки** говорив про **плян** роботи на майбутнє.

5) Якщо частина однорідних членів з'єднана сполучниками, а частина стоїть без сполучників, кома ставиться між усіма однорідними членами:

Сидить, задихався, змарнів, І труситься, і хниче (Гліб.). Дивлюся: так **буцім** сова **Летить лугами, берегами, та нетрями, Та** глибокими **ярами, Та** широкими **степами, Та байраками** (Шевч.).

6) Якщо після однорідних членів речення, з'єднаних сполучником **і**, ідуть слова **та інші**, то вони теж розглядаються як однорідні й перед ними кома ставиться. Слова **і т. д.** (і так далі), **і т. п.** (і тому подібне) не вважаються однорідними членами, і кома перед ними не ставиться, якщо навіть перед ними йдуть однорідні члени з повторюваним сполучником **і**.

Пор.: **На панахиду** прийшли **і** Захарченко, **і** Левенко, **і** Ящук, **і** інші.

Але: **На столі він акуратно склав і підручники, і зошити, і альбоми і т. п.**

7) Якщо однорідні члени речення з'єднані сполучниками **і (й), та (=і)** в пари, то кома ставиться тільки між парами:

Про життя простої людини, її думки і почуття, працю і відпочинок мистець еміє розповісти схвильовано і поетично (З газ.). **На трибуні преси** давно зайняли місця **представники української та чужоземної преси, телебачення та кінохроніки** (З газ.).

8) Якщо сполучник **і** між однорідними членами речення повторюється двічі, то кома звичайно ставиться перед другим **і**:

Хлопчик усміхнувся і личком, і очима (Мирн.). **Нам з коліски** уготована **і** рання робота, **і** рання дорога... (Стельм.).

Проте, якщо однорідні члени речення утворюють тісну змістову єдність, то кома не ставиться:

І день і ніч і йдуть і їдуть люди... (Гліб.). **І чоловіки й молодичі** носили личаки, обгорнувши ноги білими онучами (Н.-Лев.).

Кома не ставиться:

1) Якщо сполучник **і** (**й**), **або**, **чи**, **та** (=і) вжитий при однорідних членах речення один раз:

За роки після революції незрівнянно виросла свідомість робітників, хліборобів і трудової інтелігенції (З газ.). Микола з Нимидорою склали два полукіпки жита й вернулись в село (Н.-Лев.). Цей закуток тераси внизу чогось пригадав мені величезну залю або широчезний театр (Н.-Лев.). Картина була надзвичайна, неначе сон чи казка (Довж.). Колись то Лебідь, Рак та Щука приставить хуру узялись (Гліб.).

2) Якщо сполучники **і** (**й**), **та** (=і) повторюються в реченні не при однорідних членах:

Учні обкопали й підрізали дерева і декоративні куці (З газ.). Над широким Дніпром у промінні блакить і висока і тиха могила (Сос.).

3) Між двома однорідними членами речення (звичайно з протилежним значенням), з'єднаними повторюваними двічі сполучниками **і** або **ні**, що утворюють один суцільний вираз:

ні туди ні сюди, ні той ні цей, ні те ні се, ні той ні інший, ні так ні сяк, ні там ні сям, ні слуху ні духу, ні собі ні людям, ні риба ні м'ясо, ні світ ні зоря, ні з того ні з сього, ні пуху ні пера, ні кінця ні краю, ні за що ні про що, ні живий ні мертвий, ні вдень ні вночі, і вдень і вночі, ні дна ні покришки, ні взад ні вперед, ні дати ні взяти, ні брат ні сестра, ні бе ні ме, ні туди ні сюди, і туди і сюди, і холод і голод, і сміх і горе, і так і ні і т. п.

§91. КРАПКА З КОМОЮ МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

Між поширеними однорідними членами речення, особливо якщо в їх складі є свої розділові знаки, ставиться крапка з комою:

Сам на самоті ніколи не хотів зоставатися, а все туди рветься, де люди; хоч здалека стане, дивиться, як ходять... (Вовч.). Не було ж на Чернігівщині, та й зараз нема, ні просторів, безгомінням своїм страхітливих; ні гір, настроєних на устремління ввись; ані водоспадів одчайдушних, безумних (Тич.).

§92. ДВОКРАПКА (:) ПІСЛЯ УЗАГАЛЬНЮЮЧОГО СЛОВА

Після узагальнюючого слова перед однорідними членами речення ставиться двокрапка:

*От і клопоталися чоловіки у тому саду: пісок возили, східці по згір'ю направляли та місточок через рівчачки ладили (Вовч.). Все змішалось в одну мить і злилось до купи: і земля, і море (Н.-Лев.). З давніх-давен людина діставала від тварин різноманітні **продукти харчування**: м'ясо, молоко, яйця, мед тощо (З підр.).*

Примітки:

1. У діловій та науковій мові двокрапка перед однорідними членами речення може ставитись і при відсутності спеціального узагальнюючого слова; у таких випадках те слово, до якого відносяться однорідні члени речення, має на собі логічний наголос і вимовляється з попереджувальною інтонацією:

*У скелеті передньої кінцівки розрізняють: **плечову кістку, кістки передпліччя та кістки кисті** (З підр.). У межах України звичайними зміями є: **неотруйний вуж та отруйна гадюка** (З підр.). На пароплав, що пливе по річці, діють: **сила тяжіння, виштовхувальна сила води, сила тяги ґвинтів, сила опору води** (Підр.).*

Але: *До простих механізмів належать **важіль, блок, похила площина, клин, ґвинт** (З підр.)* — без характерної інтонації.

2. Перед словами **а саме, як от, наприклад, як наприклад**, які стоять після узагальнюючого слова, ставиться кома, а після них — двокрапка:

*Сільське господарство зазнає величезних втрат від різних гризунів, **як от**: ховрахів, полівок та інших (З підр.). До ряду горобиних належать також досить великі птахи, **а саме**: ворона, крук, грак, галка та сорока (З підр.).*

*З кількісними числівниками не слід змішувати лічильні іменники, у яких кількісні значення включені в предметні значення, **наприклад**: одиниця, двійка, десяток, дюжина, сотня, половина, третина і т. п. (З підр.).*

3. Не можна змішувати слів **наприклад, а саме, як-от**, що виступають у ролі узагальнюючих слів при однорідних членах речення, з тими ж словами, якими починаються відокремлені звороти.

Порівн.: *У далекій тропічній Африці, в Індії, Єгипті тощо зимують наші перелітні птахи, **наприклад**: ластівки, жайворонки, дикі гуси, дикі качки, журавлі та багато інших. Тут **наприклад** виступає як узагальнююче слово при однорідних членах.*

Але: *Наші перелітні птахи, **наприклад** ластівки, жайворонки, дикі гуси, дикі качки, журавлі та багато інших, зимують у далекій тропічній Африці, в Індії, Єгипті тощо.*

Тут словом **наприклад** починається відокремлений зворот.

§93. ТИРЕ ПЕРЕД УЗАГАЛЬНЮЮЧИМ СЛОВОМ

Якщо узагальнююче слово йде за однорідними членами, то перед ним ставиться тире:

Жито, пшениця й овес — все разом поспіло й присохло (Н.-Лев.). *Брязкіт дрюччя, крики, стогін, прокльони, благання про поміч, хрип конаючих, дикі голоси сполоханих птахів, лопотання їхніх крил — усе те зіллялося в один неказаний галас, в одну хвилю диких звуків* (Коцюб.).

Примітка. Перед другим тире може стояти також кома, якщо вона зумовлена іншими причинами:

І неоднаковий моральний стан особового складу, і неоднаковий рівень дисциплінованості, і навіть ліси, які, обступаючи балку, обмежували для ворога можливість маневру, — все це врахував і передбачив підполковник Самієв (Гонч.). Кома, яка стоїть перед тире, вказує на кінець підрядного речення.

§94. ТИРЕ ПІСЛЯ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ З ПОПЕРЕДНІМ УЗАГАЛЬНЮЮЧИМ СЛОВОМ

Якщо перед однорідними членами речення стоїть узагальнююче слово, а після них речення продовжується, то після однорідних членів ставиться тире:

Через нервову систему риби сприймають різні подразнення: нюхові, зорові, звукові, течію води — й по чутливих нервах передають їх у мозок (З підр.).

Примітки: 1. Якщо після однорідних членів речення з попереднім узагальнюючим словом за правилами вимагається кома, то тире після переліку звичайно опускається:

Найціннішими промисловими рибами є осетрові риби: осетёр, білуґа, севрюга та стёрлядь, яких добувають у Каспійському, Чорному та Азовському морях (З підр.).

2. Якщо однорідні члени речення, які стоять після узагальнюючого слова, носять характер побіжного зауваження, а інтонаційно підкреслюється узагальнююче слово (причому після узагальнюючого слова відсутня характерна попереджувальна павза), тоді однорідні члени виділяються тире з одного боку або з двох боків, залежно від місця в реченні:

На все осінь щедра — на кавуни, і на дощі, і на холодні роси. На ці теми — про народ, його звичаї й традиції, про краєцї й гірші риси національного характеру — він міг говорити безконечно (Гонч.). *Справді, вся творчість Довженка — і проза, і драматургія, і кінодраматургія, і навіть публіцистика — надзвичайно поетичні* (Смол.).

§95. КОМА МІЖ ПОВТОРЮВАНИМИ СЛОВАМИ

Між повторюваними словами, що служать для висловлення тривалої дії, великої кількості осіб, предметів, явищ, а також великої міри якості, ставиться кома (Про вживання дефіса в цих випадках див. §55, п. 2а):

Жили, жили та й розлетілись... (Гліб.). *Мене згадаєш, милий друже, і пожалкуєш дуже, дуже...* (Гліб.). *Давно, давно промчали роки грізні ...* (Сос.). *У Левка чавун, чавун, а не плечі* (Стельм.).

§96. КОМА ПРИ ВСТАВНИХ СЛОВАХ І СЛОВСПОЛУЧЕННЯХ

1) Вставні слова і словосполучення в реченні виділяються комами. За значенням вставні слова і словосполучення поділяються на такі групи:

а) Вставні слова, які висловлюють оцінку вірогідності повідомлюваного (упевненість або невпевненість). Наприклад: *безсумнівно, безперечно, без усякого сумніву, в усякому разі, в усякому випадку, видно, дійсно, думаю, звичайно, здається, здавалося б, може, можливо, мабуть, очевидно, природно, по суті справи, правда, припустимо, розуміється, само собою розуміється, слід гадати, скоріш усього, скажімо, сподіваюсь* та ін.; сюди ж належать слова, які вказують на ступінь звичайності викладених фактів: *буває, бувало, трапляється, як звичайно, як завжди, як водиться* та ін.

б) Вставні слова, які висловлюють почуття того, хто говорить (радість, задоволення, співчуття, здивування, обурення і т. п.), наприклад: *на щастя, на жаль, на біду, на нещастя, грішним ділом, дивна справа, чого доброго, нічого гріха тайти, як на біду* та ін.

в) Вставні слова, які вказують на зв'язок думок, послідовність викладу, наприклад: *поперше, подруге і под., з одного боку, з другого боку, отже, перш за все, далі, нарешті, врешті-решт, між іншим, навпаки, проте, однак, у цілому, зокрема, до речі, крім того, головним*

чином, наприклад, до прикладу, виходить, повторюю, підкреслюю і под. (Не на початку головного або підрядного речення).

г) Вставні слова, які вказують на прийоми і способи оформлення думок або на характер висловлення, наприклад: *взагалі, власне, грубо висловлюючись, з дозволу сказати, інакше кажучи, іншими словами, коротше кажучи, коротше, крім жартів, м'яко кажучи, між нами кажучи, можна сказати, одним словом, попросту кажучи, по правді кажучи, признатися, признаюсь, смішно сказати, сказати по совісті, так би мовити, точніше, чесно кажучи, що називається, як кажуть, якщо можна так висловитись, якщо говорити правду* та ін.

г) Вставні слова, які вказують на джерело повідомлення, наприклад: *говорять, кажуть, повідомляють, за повідомленням ... , на думку ... , за визначенням ... , за відомостями ... , по-моєму, по-твоєму і т. д., мов, за моїми розрахунками, пам'ятаю, чую, бачу, пам'ятається, чутно, з точки зору ... , із свого боку* та ін.

д) Вставні слова, звернені до співбесідника або до читача з метою привернути його увагу, наприклад: *бачиш, розумієш, розумієте, зрозумійте, уявіть, знаєте, вірите, пам'ятаєте, уявіть собі, послухайте, погодьтесь, пробачте мені, дозвольте* та ін.

Приклади: *Одні догадувались, що Максим, видно, в службі грошей заслужив, другі казали, що, мабуть, чи не в Туреччині де поживився, — може, уклав якого багатого та собі гроші забрав; а треті мовили, що за жінкою взяв (Мирн.). На радість їм, у Якимовому вітряку світилось (Коцюб.). На превелике диво, Замфір не пручався (Коцюб.). Певно, се країна світла Та злоти-стої блакиті, Певно, тут не чули зроду, Що бува него-да в світі! (Л. Укр.).*

Зараз — злам, *так би мовити*, школа переживає перехідний період (Коп.). *Справді, може*, вперше за цей рік так часто, завмираючи, билось його серце (Риб.). Іншим разом Хаєцький, *безперечно*, зважив би на Маковейові просьби (Гонч.). Колишній штампувальник Морозов, *наприклад*, оволодів спеціальністю фрезерувальника (З газ.).

Примітки: 1. Не є вставними і, отже, не виділяються комами такі слова: *ніби, нібито, мовби, немовби, наче, неначе, все-таки, адже, от, принаймні, навіть, між тим, за традицією, у кінцевому рахунку, буквально, як би, майже, притому, про що, між тим, до того ж, приблизно, якраз, як-не-як* і под.

2. Залежно від контексту ті ж самі слова можуть уживатися то як вставні, то як невставні.

У цьому віці в уяві дитини через малий життєвий досвід і через невміння мислити аналітично легко відбувається зміщення реального у фантастичне і **на-впаки** (Бнч.).

Здається батькові, що стали Миколою постійні мандри (Коп.).

Немає дітей **взагалі**, а є діти різного віку (Бнч.).

Тепер **взагалі** багато народу мандрує (Гонч.).

І справді тяжко, що й казати! (Гліб.).

І він усе це намагався робити вигляд, що справу безперечно полагоди́ть (Панч.).

Од далекого світа внизу **здавалось** ще темніше (Коцюб.).

Навпаки, найменші наці читачі не сприймуть ні абиякої приблизної рими, ні надуманого порівняння, ні затертого штампованого епітета (Бнч.).

Ну, біжи! **Здається**, твій трамвай підійшов (Коп.).

Взагалі, мені здається, Семеночки, що ... люди ... стали начебто ще згуртованішими ... (Гонч.).

Справді, хіба ж це не так? (Гонч.).

Безперечно, найвищим видом мистецтва, найгеніальнішим є народне мистецтво (Рнл.).

Вершники, **здавалось**, зрослися з підібраними грудастими кінями (Стельм.).

Слово **нарешті** є вставним, якщо воно вказує на зв'язок з попереднім. При цьому можна поставити слова «і ще», «крім того». Якщо ж це слово має значення «після всього», «під кінець», тоді воно виступає в ролі прислівника, а не вставного слова і тому комою не відокремлюється.

Пор.: **Нарешті** ти зрозумів, Гайдаю (Корн.). Слово **нарешті** тут має значення «під кінець».

Але: **Він дякував за честь, запевняв у своєму патріотизмові, розводився над браком інтелігенції української і, врешті, обіцяв, умовившись щодо своєї ролі з громадянами, виїхати завтра в місто Луцьке ранішим потягом** (Коцюб.). Слово **врешті** тут має значення «крім того».

Слово **взагалі** відокремлюється тільки тоді, коли воно має значення «взагалі кажучи». Якщо ж воно має значення «в цілому», тоді виступає в ролі прислівника й не відокремлюється.

Пор. **Я взагалі погоджуюсь на цю пропозицію, але хочу уточнити деякі деталі. Взагалі** має значення «в цілому».

Але: **Я, взагалі, довго думав над цим питанням, але вирішити його остаточно не зміг. Взагалі** має значення «взагалі кажучи».

3. Вставні слова, які стоять на початку або в кінці відокремленого звороту, комою від нього не відділяються, а виділяються комами разом з усім зворотом у цілому.

Пор.: *Удень, очевидно о третій годині, відбудеться нарада.*

Але: *Удень, о третій годині, очевидно, відбудеться нарада.*

Хлопець, безперечно побоюючись обвалу, повернеться назад.

Але: *Хлопець, побоюючись обвалу, безперечно, повернеться назад.*

4. У деяких випадках вставне слово не відокремлюється комою від того слова, до якого воно стосується, щоб не порушити змісту висловлення:

Обидві ці поеми, мабуть помилково, адресовані читачам молодшого віку (Бич.).

Пор.: *Мама стогне потихеньку, а тато сердиті, мабуть каються (Коп.).*

Мама стогне потихеньку, а тато сердиті, мабуть, каються.

5. Вставні слова, які стоять у середині відокремленого звороту, комами виділяються:

На дереві, поваленому, очевидно, бурєю, ми змогли непогано відпочити. Полк, сподіваючись, безперечно, на допомогу, уперто продовжував боротьбу.

6. Вставне слово, яке стоїть на початку вставного речення чи словосполучення (в дужках або між тире), комою відокремлюється:

Почув він (мабуть, од Сороки), що Соловейка хвалить всяк (Гліб.). Практикується вивіз вуликів на поля в період цвітіння медоносних рослин (наприклад, гречки) (З підр.). Ці переклади писані в різних манерах, — наприклад, Мирний пробував передати «Слово» розміром і стилем старовинних дум, — і являють вони неабиякий інтерес для всіх, хто цікавиться розвитком нашої мови, нашої літератури, нашої культури (Рил.).

7. Якщо вставне слово стоїть після переліку однорідних членів речення і передє узагальнюючому слову, то перед вставним словом ставиться тільки тире (без коми), а після нього — кома:

Тут будуть верстати, точні електровимірвальні прилади, інструменти — словом, усе необхідне для оволодіння різними цікавими спеціальностями (З газ.).

2) Після попереднього сполучника вставне слово відокремлюється комою:

Марко охоче пішов на цю нову дружбу, бо, зрештою, він потребував з кимсь поділитися своїми думками (Мик.). Яюсь однієї ночі в нашій хаті, що, як відомо, вже вросла по вікна в землю, сталось дві події (Довж.). Радість, така велика і чиста, якої, можливо, ніколи не може викликати в людині її вузько-особисте щастя, охопила в цей момент бійців (Гонч.).

Примітки: 1. Якщо вставному слову передє приєднувальний сполучник, який стоїть на початку речення (після крапки), то, як правило, кома між сполучником і вставним словом не ставиться:

І справді, оптимізм — невід'ємна риса трудового народу... (Рил.). А може, й ви, громадянчко, могли б нам децю пояснити, поки прийде ваш дід? (Донч.).

2. Якщо вставне слово стоїть після сполучника **а**, кома між ними може ставитися й не ставитися (якщо цей сполучник відноситься саме до вставного слова).

Пор: *Барвисті ліси на схилах обабіч дороги не тільки не гасли під скісним промінням вечірнього сонця, а, навпаки, розжесвірювалися ще яскравіше, ніж удень* (Гонч.).

Але: *Завод одержав додаткове замовлення на виготовлення деталів, а крім того, й на складне устаткування* (З газ.). *Роздрібнення речовин збільшує їх поверхню, а підвищення температури примушує молекули швидше рухатись, а отже, і частіше стикатись* (З підр.).

3) Два вставні слова відокремлюються одне від одного комою:

Отже, проте, живуть там люди, що їх, мабуть, воєнне ремесло або що в давні часи туди загнало... (Март.).
Правда, може, я сам таки в цьому й винен... (Гонч.).

§97. ТИРЕ ПРИ ВСТАВНИХ СЛОВАХ І СЛОВОСПОЛУЧЕННЯХ

1) При пропуску слова в повторюваному вставному словосполученні замість коми для виділення його може ставитися тире:

На Закарпатті відбувалися свої особливі процеси трансформації давньоукраїнської літературної мови під впливом, з одного боку, місцевих говірок, а з другого боку — сучасної літературної мови (ж. «Українська мова в школі»).

2) Перед вставним словом як додатковий знак після коми ставиться ще й тире, якщо вставне слово стоїть у середині речення і може за змістом відноситись або до попередньої, або до наступної частини:

Тайна дрозж пронимає народи, — мабуть, благодатная хвиля надходить (Фр.). *Франкові — «каменяреві», за власним визначенням, — звичайно, не легко було писати вірші у незвичних для української тогочасної мови формах* (Рил.).

§98. КОМА ПРИ ВСТАВНИХ РЕЧЕННЯХ

Виділяються комами:

1) Невеликі за розміром вставні речення різних типів:

На прикрі явища натуралізму в нашому живописі вказував недавно в одній розмові мистець М. Дерезус, і вказував, здається мені, вірно (Рил.). *Високий чоловік, його звали Борис Петрович Коротко, вирішив не*

шттовхатися і сів на свій чемодан, чекаючи, доки пройдуть люди (Соб.).

2) Вставні речення, які приєднуються за допомогою сполучників і сполучних слів:

І золотої й дорогої Мені, щоб знали ви, не жаль Моєї долі молодой (Шевч.). Семен дуже любив свою неньку — стару Наумиху, як її прозивали на селі (Коцюб.).

§99. ДУЖКИ ( ) ПРИ ВСТАВНИХ РЕЧЕННЯХ

Дужками виділяються:

1) Вставні речення, які доповнюють, уточнюють зміст основного речення і при цьому різко випадають з його синтаксичної структури:

Всього лиш тому півгодини (невже півгодини пройшло?) цієї легкої машини на світі іще не було (Бич.).

2) Вставні слова й речення, які хоч і зв'язані з реченням, в якому висловлюється основна думка, проте становлять собою принагідні авторські зауваження:

Нам відомо (і про це говорив Олексій Максимович), що фолклорний елемент відіграв колосальну роль у формуванні творчого світогляду поета.

3) Короткі авторські зауваження, уведені автором для пояснення якого-небудь слова:

Член «Гарту» (першої спілки пролетарських письменників), один із основоположників АРМУ (Асоціація революційних митців України) — Олександр Довженко стає гарячим і діяльним учасником культури (Баж.).

4) Питальні й окличні знаки, а також питальні й окличні вставні слова, що висловлюють ставлення автора до висловленого:

Це дивовижне твердження цілковито пояснюється тим основним непорозумінням Струве, ніби теорія реалізації «цілком вичерпується» (??!) тією банальністю (Газ.).

Примітки: 1. Розділові знаки, які стоять на місці розриву основного речення вставним, виносяться за другу дужку:

А з тої бурі полум'я, над котрим кружляє, каркаючи, ворон («І як він собі крил не обсмалить?» — думає Тихович), з того пекла воєняного, виразно долітає до його вуха Маріорин лемент... (Коцюб.).

Скажу я, люди добрі, й вам

(До казки приказка годиться

Хоч і панам):

*Не плюй в колодязь: пригодиться
Води напиться (Гліб.).*

§100. ТИРЕ ПРИ ВСТАВНИХ РЕЧЕННЯХ

Вставні речення або словосполучення, що стоять у середині речення й мають характер додаткового повідомлення, можуть бути виділені з обох боків тире, якщо немає потреби дуже різко виключати вставне речення з основного:

Іде Катерина У личаках — лихо тяжке! — І в одній свитині (Шевч.). На обмеженість тогочасного театрального репертуару, на його бідність — і саме в порядку співчуття до великої Заньковецької — скаржилася в одному із своїх листів Леся Українка... (Рил.).

Примітка. Вставне речення виділяється комами з тире, якщо на місці розриву речення вставним повинна стояти кома:

Навпаки, — і ми про це говоримо й будемо говорити, — література й народна поезія — рідні сестри, що взаємно збагачуються, що живуть і житимуть у добрій творчій згоді (Рил.).

§101. КОМА ПРИ ЗВЕРТАННІ

Звертання найчастіше виділяються в реченні комами:

1) Кома ставиться після звертання, переданого одним словом або цілим словосполученням, якщо воно стоїть на початку речення й особливо не виділяється інтонаційно:

Душе моя убогая, Чого марне плачеш? (Шевч.). Чітко, Чітко, чи я ждала такого від тебе, чи сподівалася? (Мирн.).

2) Якщо звертання стоїть у кінці речення, то перед ним ставиться кома, а після нього — той знак, який вимагається інтонацією речення в цілому:

Лети ж, моя думо, моя люта муко (Шевч.). На світі за все наймиліше лиш юність, о друзі мої! (Сос.).

3) Якщо звертання стоїть у середині речення, то перед ним і після нього ставиться кома:

Бажав би я, мій рідний краю, Щоб ти на волю здобувавсь... (Граб.). Пошлемо, сину, восени старостів до Варки (Н.-Лев.).

§102. ЗНАК ОКЛИКУ ПРИ ЗВЕРТАННІ

Якщо звертання, яке стоїть на початку речення, вимовляється з особливою силою, то після нього ставиться знак оклику, а наступне слово починається з великої літери:

*Учителю мій! Як ми тебе любили, як слухали тебе
в полоні юних мрій!*

*Зелена земле, що мене
Зростила й розуму навчила!
За цвіт, за плід, за все земне
Тобі спасибі, мати мила! (Рил.).*

Примітка. Так само виділяється окличне речення номінативного типу:

О вечори на Україні! О сльози щастя на зорі! (Сос.).

Якщо звертання-речення вимовлене з питальною інтонацією, після нього ставиться знак питання:

— *Чіпко?* — знову обізвався Лушня (Мирн.).

Зрідка в ролі звертання можуть виступати займенники *ти, ви*, коли вони виразно виділяються інтонаційно. У такому випадку при них ставляться розділові знаки за загальними правилами:

— *Гей, ти!* — гукнув голова. — *Відчини!* (Мирн.).

У складі поширеного звертання займенники *ти, ви* ніякими розділовими знаками не виділяються:

Слово, моя ти єдина зброє, Ми не повинні загинути обоє! (Л. Укр.).

Повторювані та однорідні звертання можуть розділятися між собою комою або знаком оклику:

*Раптом він чує над собою: **Остане! Остане!** це ти? живий? (Коцюб.). — **Батьку, батьку,** не говори того! — ридав Максим (Фр.).*

§103. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ВИГУКАХ ТА ОКЛИЧНИХ СЛОВАХ

При вигуках ставляться такі розділові знаки:

1) Якщо вигук стоїть на початку речення й вимовляється без особливої сили, після нього ставиться кома:

Ану, рушай! (Мирн.). *Ех, сорочко, моя сорочко! Я сам тебе скоро виперу, у Дунаї тебе сполощу!.. (Гонч.).*
Геть, привиде війни! (Рил.). *О, як люблю я рідну землю... (П. В.).*

Примітки: 1. Кома не ставиться після часток, однозвучних з вигуками **ну, ох, ой**:

Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос — більш нічого (Шевч.).
Ох і чудний ти, Давиде... (Стельм.). *Ой одна я, одна, як билиночка в полі* (Шевч.)

2. **О, ой**, що стоять перед звертанням і тісно з ним зв'язні інтонаційно, виступають у ролі часток і не відокремлюються від нього ніяким розділовим знаком:

Ой Іване, Іване Золотаренку! Що ти зробив, мій друже! (Вовч.).
О світе зелений, для тебе у мене багато, багато пісень (Сос.).
О люде мій бідний, моя ти родино, Брати мої вбогі, закуті в кайдани! (Л. Укр.).

3. Не відокремлюються розділовими знаками вигуки на початку речення, що стоять перед особовим займенником, після якого йде звертання:

Ей ти, Іване, Грицю, Семене, ану, на панцину, бо будуть буки в роботі! (Фр.). *Гей ти, поле колоскове, молодість моя!* (Сос.). *Ах ви, даль донецька, солов'їні ночі, я згадав сьогодні про свою весну* (Сос.). *Ой ти, Байдо та славнесенький! Будь мені лицар та вірнесенький...* (Н. тв.).

2) Якщо вигук стоїть у середині речення, він виділяється комами з обох боків:

Бачив Хо таких, ох, бачив... (Коцюб.). *Я тоді тебе, Дмитре Івановичу, підтримав, о, ще й як підтримав.* (Збан.).

3) Якщо вигук стоїть на початку речення й вимовляється з окличною інтонацією, після нього ставиться знак оклику:

Га! Чи не бачиш, що бідній худобині від посторонка геть попухли ноги? (Фр.). *А! Привіт, друже!* (Корн.).

4) Якщо вигук (або окличне слово), що стоїть у середині речення, вимовляється з великим підсиленням, після нього ставиться знак оклику, а далі слово пишеться з малої літери. Окличне слово в таких випадках може також виділятися за допомогою тире:

Тихович кидає останні корінці, підводить голову, дивиться на небо і — о, Божже! — на небі бачить він цілу купу темних корінців, що розсипаються, крутяться, мигтять у нього перед очима, приймаючи різні форми... (Коцюб.). *Яким нестримним було бажання побувати й собі на тих хвилях посеред річки та хвилях, скопити на ноги й кинутися з берега в Десну і — гей! — з розмаху розбити на воді те ряботіння від сонця...* (Гич.).

§104. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПИТАЛЬНИХ СЛОВАХ

Питальні слова *що, а що, що ж* та слова *що ж, як же*, які виражають згоду, підтвердження, відокремлюються комами, якщо вони безпосередньо пов'язані з тим реченням, яке йде за ними:

— *Що, якби мене взяти та... повернути до дядини?* (Мирн.). — *А що, як там, душко, у тебе: чи все готово?* (Тоб.). — *Що ж, сьогодні мирно працюєте?* (Корн.). — *Як же, я ходжу завжди на ваші лекції* (Корн.).

§105. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ СТВЕРДЖУВАЛЬНИХ ТА ЗАПЕРЕЧНИХ СЛОВАХ

Після стверджувальних слів *так, еге, гаразд, авжеж* та після заперечення *ні* ставляться такі розділові знаки:

1) Якщо стверджувальні й заперечні слова вимовляються без підсилення, після них ставиться кома:

Так, я буду крізь сльози сміятись, Серед лиха співати пісні (Л. Укр.). — *Еге ж, учитися! — зраділо на голос щирий відповів* (Воскр.). *Ні, я забудь тебе не міг* (Сос.).

Примітка. Якщо вказані слова стоять у середині речення, вони виділяються комами з обох боків:

Я знаю, так, се хворії примари, — Нечас мені вмирати, не пора (Л. Укр.). *Ви собі і не уявляєте, ні, ви навіть уявити не зможете, що таке трущоби* (Мак.).

2) Якщо стверджувальні й заперечні слова вимовляються з окличною інтонацією, після них ставиться знак оклику:

Так! У справедливих армій доля завжди прекрасна (Гонч.). *Ні! Жити, любити, співати, горіть — до останнього дня* (Рил.).

3) Якщо стверджувальні й заперечні слова вимовляються з питальною інтонацією, після них ставиться знак питання:

Ти не скараєш їх?.. Ні?.. (Мирн.). *Слухайте, а ви ж будете з нею балакати? Еге? розпитувати ж її будете? Еге ж?* (Смол.).

Примітки: 1. Частки, які стоять перед стверджувальними і заперечними словами, комою не відокремлюються:

Спасибі люди змилосердились... Так ні! І те їм оддай... а сам з голоду пропади... (Мирн.).

2. Стверджувальну частку *так* слід відрізнати від однозвучного прислівника *так* та підсилювальної частки *так*, після яких розділові знаки не ставляться. Пор :

Так, це співають, але де і хто? (Коцюб.). *Так молодо, радісно й дзвінко...* *Дивлюся у даль степову* (Сос.). *Так вічна ж слава геніям науки, що миру іменем і творять, і живуть!* (Сос.).

§106. КОМА ПРИ ВІДОКРЕМЛЕНИХ УЗГОДЖЕНИХ ОЗНАЧЕННЯХ

Узгоджені означення бувають відокремленими і виділяються комами в таких випадках:

1) Якщо прикметник або дієприкметник з пояснювальними словами стоїть після означуваного іменника:

В очах, ще мокрих від сліз, малюється жах... (Коцюб.). *На доброму шматкові виноградника, оголеному від зрубаних кущів, стирчали невисокі пні, порубані та поранені немилосердною сокирою* (Коцюб.).

2) Якщо дієприкметники або прикметники без пояснювальних слів стоять після іменника, перед яким уже є означення:

Над густими зеленими масами дерев подекуди вискакували вгору високі тополі, рівні та тонкі, як воскові свічки (Н. Лев.). *Прийшла старесенька бабуся, аж біла* (Вовч.). *Ось перед ним невеличка хатка, чиста, ясна* (Мирн.). *Круглі лисогори, мов велетенські шатра,*

Примітки: 1. Проте, якщо означення перед іменником виражене займенником, то наступні означення можуть не відокремлюватися:

У вухах його ще вчувався її голос свіжий, тонкий, її сміх молодий та дзвінкий; перед очима, як та причуда, манячила її постать метка, жвава; йому усміхалося її личко біло-рум'яне, з ясними очима, з чорними бровами (Мирн.).

2. Якщо перед іменником немає означення, то непоширені означення, що стоять після нього, можуть відокремлюватися або не відокремлюватися залежно від бажання автора:

а) *У дверях теж була шибка, замазана, заяложена* (Мирн.). *Перед вами постає Київ, трудовий, веселий, тисячолітній і вічно молодий!* (Гонч.). *Зацвіла весна, молода, ясна...* (Мал.).

б) *Ото випали сніги білі та глибокі* (Мик.). *З-за прядки мати глянула старенька й тиха* (Гол.). *Навкруги, мов дніпрові круті береги, стіни жител червоні і сірі* (П. В.).

3) Якщо дієприкметниковий або прикметниковий зворот стоїть перед означуваним іменником і має ще додаткове обставинне значення (можна додати слова *будучи, бувши*):

Високий, міцний, неначе грот-мачта, погано поголений, Жан щупав грубою палкою поміст і ледве згинав коліна, застиглий і негнучкий у своїй сліпоті (Коцюб.). Ескортвані юрбою обшарпаної малечі, Брянський і Черниш неквапом підіймалися вузенькою кривою вуличкою взору... (Гонч.).

Примітка. Діеприкетниковий або прикетниковий зворот, який стоїть перед іменником і має тільки означальне значення, комою не відокремлюється:

Битий не раз ворог відступав на захід (Цюпа). **Зігнуті, тьмяно окреслені** постаті почали метушливо виносити з оселі останні пожитки і збіжжя (Стельм.). **Змальована словами** картина ранку в лісі викликає в читача бадьорий, радісний настрій.

4) Якщо прикетники й діеприкетники (з пояснювальними словами або без них) є означеннями до особових займенників, незалежно від того, чи вони стоять після займенника, чи перед ним:

Вже смерть за плечима, А він, сліпий, сивоусий, Про колишнє плаче! (Шевч.). **Народжена для пісень, вона проплакала все життя, проводжаючи** [дітей] **назавжди** (Довж.). **Тремтячий, блідий, він привітався до доктора, попросив його сісти** (Коцюб.).

5) Якщо означення (поширене або непоширене) відірване від означуваного іншими словами, особливо присудком, незалежно від того, чи воно стоїть у реченні після означуваного слова, чи перед ним:

Прожив той вік, мов поле перейшов, квітчасте, веселе та зелене (Гліб.). **Зараз від дороги, загороджений очеретяним тином, починався** **Замфірів виноградник** (Коцюб.). **Бджола свій мед збирає по квітках і жодної, премудра, не минає** (Коч.).

6) Якщо означення відноситься до іменника, який у даному реченні відсутній:

Не рано встане: Навіки, праведний, заснув (Шевч.). **От так ходять, бідні, ходять і ніяк танцювати не розійдуться. І що воно за мода пішла?** (Корн.).

Примітки: 1. Одиначне означення, крім розглянутих випадків, може ще відокремлюватись:

а) Якщо означення має обставинний відтінок:

Вдоволений, бригадир дає команду: «На укладку!» (З газ.). **Роман зупинив найближчого піхотинця, і той став, отетерілий** (Гонч.). **Ліда, вражена, помалу відступає від нього** (Корн.).

б) Якщо означення має уточнююче значення:

Кров батьківська, січова, ще змалку обізулася в жилах малої дитини (Мирн.).

Яблуко лежить переді мною —

Світле, аж прозоре, мов янтар (Рил.).

в) Якщо означення несе на собі значне змістове навантаження:

У руках у мене вила-трійчата, залізни (Виш.). Кислиця висока була, розложиста. Фашисти, кляті, зрубали її (Виш.).

2. Дієприкметниковий зворот, який стоїть після прикметника і є по відношенню до нього однорідним, відокремлюється від останнього комою. Після звороту кома не ставиться:

До сіней була припнута повітка з широкими, плетеними з лози ворітьми (Н.-Лев.).

Якщо ж дієприкметниковий зворот розуміється як уточнення значення попереднього прикметника, тоді він виділяється комами з обох боків (див. § 113).

Хацький, ущений такою похвалою, глянув на свої шкарубки, вкриті мозолями, долоні (Гонч.).

3 Два дієприкметникові звороти, з'єднані сполучником *і*, комою один від одного не відокремлюються:

На городі цвіли соняшники, цвіла молода картопля, добре прополота і обгорнена вже двічі (Шнян).

4. Декілька відокремлених означень, частіше в кінці речення, можуть відокремлюватися за допомогою тире:

Тепер інша доля — холодна і хмура — заступила матір (Мирн.). І ще раз схиляється Хо перед силою — вищою й сильнішою від сили страху (Коцюб.).

Не відокремлюються:

1) Означення при іменнику чи займеннику, якщо вони за змістом відносяться не стільки до підмета, скільки до присудка:

Хіба ніхто не кохає тебе молодого? (Гліб.). Хата стояла на горі чиста, біла, весела, з блискучими вікнами (Н.-Лев.). Ось він стоїть простоволосий на горбі, у чорнім пальті, з паличкою в руці... (Гонч.).

2) Означення при особових займенниках в окличних реченнях типу: *О я нещасний! Ох ти нерозважливий!*

3) Дієприкметники та прикметники з пояснювальними словами, а також декілька дієприкметників чи прикметників без пояснювальних слів, які стоять після неособового займенника, узгодженого з ними. У цьому випадку сам займенник розглядається як означення до прикметника чи дієприкметника, який у даному випадку набуває значення іменника:

Все зрушене, поруйноване, розлюблене в той час, коли до нього торкались чужинці, — тепер мовби одразу стало знов на своє місце (Гонч.). Він стояв біля

стола і тримав у руках щось блискуче, коричневе, прекрасне (Соб.).

4) Дієприкметникові звороти, що стоять після означальних, вказівних і присвійних займенників:

Усі виготовлені юними умільцями речі вражають своєю декоративністю. Ці подаровані мені книги я бережу як згадку про друзів. Незнайомий простяг свої **натруджені важкою працею** руки.

Примітка. Про можливість відокремлення в цих випадках див. § 113.

§107. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ВІДОКРЕМЛЕНИХ НЕУЗГОДЖЕНИХ ОЗНАЧЕННЯХ

1) Неузгоджені означення, передані непрямыми відмінками іменників з прийменниками, відокремлюються комами підкреслення їх змістової ролі в реченні:

Ледве-ледве пізнає Хо в ньому того юнака, з повним рум'яним обличчям, що рвався до слова пам'ятного вечора (Коцюб.). Автоматники, на вельомашинах, на мотоциклах, неслися вперед при самій землі (Гонч.). На Любу, з її інтелігентним обличчям, відмінним одягом, громадським положенням, дивилася Марія з великим упередженням (Бабл.).

2) Неузгоджені означення, передані неозначеною формою дієслова, відокремлюються тире в тому випадку, коли перед ними можна поставити словосполучення **а саме** (означення при цьому спеціально виділяється інтонаційно):

На нашу долю випало велике щастя — своїми руками зводити світлу будову добробуту (З газ.). Давно в мене думка з'явилася — стати доктором (З газ.). Артилеристи дістали наказ безпосередньо від генерала — не шкодувати набоїв (Гонч.).

При відсутності характерної павзи означення не виділяється:

Робітники промисловости будівельних матеріалів взяли на себе зобов'язання передчасно виконати річний плян виробництва найважливіших видів будівельних матеріалів (З газ.). Олександр Пархоменко одержав наказ поспішити з дивізією до Перекопа і перетяти шлях ар'єргардам ворога (Панч).

§108. КОМА ПРИ ВІДОКРЕМЛЕНИХ ПРИКЛАДКАХ

Прикладки бувають відокремленими й відділяються комами в таких випадках:

1) Поширена прикладка (з пояснювальними словами), яка стоїть після іменника, до якого відноситься:

Прощай, земле, неприязний краю! (Шевч.). *Дивлячись на людей, усміхавсь і мій батько, великий добрий чоловік* (Довж.).

Примітка. Кілька однорідних прикладок після пояснюваного іменника також виділяються комами:

Якраз одчинилися двері, і сліпий Жан, брат жінчин, адмірал у відставці, ввійшов під руку з своїм «міноносцем», як він кликав лачея (Коцюб.). *Скинення царя і самодержавства ми, вчителі, селянські сини, чиновники дев'ятої класи, зустріли з величезною, стихійною радістю* (Довж.).

2) Поширена прикладка, що стоїть перед пояснюваним іменником, якщо вона має обставинний відтінок:

Сам водій автопоїзда, Василь Петрович добре розумів, що означає рейс у таку мінливу погоду (З газ.). *Ще зовсім недавно відстала в економічному і культурному відношеннях колонія царизму, Україна розвинулася культурно й економічно та лишилася, хоч і в іншій формі, колонією Москви* (З газ.).

Примітки: 1. У цьому випадку прикладка від означуваного слова може відокремлюватись також за допомогою тире:

Син садівника із села Липки на Житомирщині — Микола Шпак це коротке своє життя зберігав кровний зв'язок із землею, з природою (З газ.).

2. Якщо прикладка, яка стоїть перед означуваним іменником, має тільки означальне значення, то вона комами не виділяється:

Старшина мінометної роти Вася Багіров був з тих людей, що для них війна давчо вже стала звичною справою (Гонч.).

3) Прикладки, які відносяться до особових займенників (виділяються комами незалежно від положення при означуваному слові):

Її тягло, рвало туди, до неї, до своєї рідненької жалібниці, до своєї єдиної порадиці (Мирн.). *Таборовий провідник, він знав тисячі шляхів до серця молоді* (З газ.).

4) Прикладка, означена іменником, що означає власну назву, якщо перед нею можна поставити слова *тобто, а саме*:

Зараз до вас прийде новий викладач біології, **Валентина Сидорівна Крайчик** (Коп.). *Матір моя, Марія, читати мене навчила* (Нагн.).

5) Прикладка, висловлена загальним іменником, якщо вона відноситься до іменника — власної назви і стоїть після нього:

Здоров, **Василю, пане-брате!** (Гліб.). *Хто винен? Овсій Колода, бригадир* (Куч.).

Пор.: *Хто винен? Бригадир Овсій Колода* (при іншому порядку слів).

6) Прикладки, що приєднуються за допомогою слів **родом, по імені, на ймення, так званій** і т. п.:

Є на світі чорна злюка, родом, кажуть, з Кременчука... (Гліб.). *Частина її [інтелігенції], так звані „москвофіли“, орієнтувалась на Росію...* (Рил.).

7) Прикладки із сполучником **як**, якщо вони мають значення причини:

Кривинський, як посередник, вийшов наперед громади.. (Мирн.). *Як учений етнограф і фолкльорист, Франко все життя з палким інтересом ставився до народної творчості; як людина, він любив народну пісню, охоче слухав її і сам співав* (Рил.).

Примітки: 1. Прикладка не виділяється комами, якщо вона характеризує предмет з якогось одного боку без значення причинності:

Шевченко як поет відомий усьому світові. Мед як лікувальний засіб набув значного поширення.

2. Не відділяються комами звороти з сполучником **як**, що мають значення «у ролі кого, чого»:

Про нього почали говорити як про людину, що завжди плутається під ногами (Мнк.).

8) Прикладки, що відносяться до пропущеного в реченні іменника:

— *Ще й огризається, щеня!* (Гліб.). *Знай, небо-рак, ганя то в той, то в сей куток!* (Г.-Арт.). *Пішов степом, сіромаха, Сльози утирає* (Шевч.).

§109. ТИРЕ ПРИ ВІДОКРЕМЛЕНИХ ПРИКЛАДКАХ

За допомогою тире відділяються відокремлені прикладки в таких випадках:

1) Якщо відокремлена поширена прикладка має зна-

чення уточнення й перед нею можна поставити слова **а саме**:

Винуватці тої катастрофи — два хлопчики літ семи-восьми та п'ятиліток-дівчинка — наче не чули сердитого материного поклику (Коцюб.). Усі трудящі — і хлібороби, і робітники, і інтелігенція — разом і одноставно будують життя.

2) Якщо треба підкреслити самостійність прикладки, частіше коли вона стоїть у кінці речення:

Ішли...

Два чоловіки із селян —

Гордій та Севастян (Гліб.).

Основний продукт бджільництва — мед — є дуже поживним продуктом харчування (З підр.). Дочки — Ольга й Олена — визбирували на городі картоплю (Коз.).

3) Якщо прикладка відноситься до одного з однорідних членів. Друге тире при цьому не ставиться:

Сошенко взяв близько до серця долю Тараса й познайомив його з видатним майстром живопису — професором Академії мистецтв Карлом Брюлловим, з російським письменником Жуковським, з українським письменником Гребінкою (З підр.).

4) Коли поширені прикладки мають уже в своєму складі розділові знаки:

Учні — переважно вінницькі, подільські, наддністрянські студенти — були слухняні й працюваті.

§110. КОМА ПРИ ОБСТАВИНАХ, ВИЯВЛЕНИХ ДІЄПРИСЛІВНИКОВИМИ ЗВОРОТАМИ

1) Дієприслівниковий зворот (дієприслівник із залежними словами) завжди відокремлюється комами:

За хвилину діти з галасом вскочили у виноградник, випереджаючи матір (Коцюб.). Обміркувавши справу з лямпами з усіх боків, люди примовкли, і Антін, узявши книжку, став читати далі (Вас.).

Примітки: 1. Два дієприслівникові звороти, з'єднані неповторюваним сполучником *і, або*, комою між собою не відділяються:

Від запропонованої мені на другий рік посади інспектора я відмовився, мотивуючи відмовлення своєю молодістю і потай

мріючи вчитися (Довж.).

2. Якщо дієприслівниковий зворот стоїть після сполучника, кома перед ним ставиться (виняток становить лише сполучник **а**. Див. п. 3):

Однаке, скрізь тиняючись, чимало всього побачить доведеться (Гліб.). *Романко зареготався зразу, почувши бажання Семнове вчитись, але, трохи подумавши, згодився* (Коцюб.). *Процїюючись з бійцями, які, збившись навколо свого командира, всіляко зичили йому щастя, Брянський заспокоював їх* (Гонч.).

3. Після сполучника **а**, як правило, кома не ставиться, тому що він зв'язаний з дієприслівниковим зворотом:

Джериха скинула намітку й почала її згортувать, а згорнувши намітку, допомгла синові складать білу... світу дрібними фалдами (Н.-Лев.). *Хо знає, що тільки одиниці зважються на це, а зважившись, знаходять силу розбити кайдани* (Коцюб.).

Проте, якщо сполучник **а** не належить до дієприслівникового звороту (це буває при наявності попереду заперечення), кома після **а** ставиться:

Більшість птахів не лишається в нас зимувати, а, вивішив потомство, летить у теплі краї. Друзі не відступилися від своїх пляків, а, порадившись між собою, вирішили разом їти працювати на завод.

4. Якщо на початку дієприслівникового звороту стоять частки **тільки, лише**, то кому перед ними рекомендується ставити, незважаючи на відсутність паузи:

Хасецький органічно несагидить клятих «мессерів» і більш-менш спокійно відпочивати може, лише зарившись глибоко в землю (Гонч.). *Великі письменники світу виростили на ґрунті народної творчости тож, тільки припадаючи устами до цього невичерпного джерела, могли вони написати свої твори* (З газ.).

2) Одиничний дієприслівник, що стоїть на будь-якому місці в реченні, відокремлюється, якщо він означає додаткову дію або час, причину, умову і т. д. (а не спосіб дії):

Замислившись, Євген не помітив, як підійшов до нього з-за спини Роман Блаженко і, зупинившись, теж мовчки став дивитися вниз на містечко (Гонч.). *Тепер, співаючи, дівчата тією стежкою ідуть на спільну працю. Пахне м'ята, хліба. радіючи, цвітуть* (Рил.).

Примітка. Одиничний дієприслівник, який означає спосіб дії і своїм значенням близький до прислівника (стоїть він звичайно після дієслова-присудка в кінці речення, але іноді може стояти й перед дієсловом) комами не відокремлюється:

На декотрих возах сиділи або обпершись лежали їх жінки, дочки... (Мирн.). *Він зівся, сунувши стільця, і стоячи зустрів гінця* (Баж.). *Трамвай примчав заснавшись і спинився перепочить* (Коп.). *Я був молодий, здоровий і міг працювати не втомяючись* (Довж.).

Не відокремлюються комами:

1) Деякі дієприслівникові звороти фразеологічного типу:

Стояти заломивши руки. Бігти не чуючи ніг. Тікати не пам'ятаючи себе. Говорити не переводячи духу та ін.

2) Дієприслівниковий зворот, на початку якого стоїть підсилювальна частка **і**:

Можна бачити деякі зорі й не дочекавшись настання темряви. Життя вимагає, щоб і працюючі молодь підвищувала свою освіту.

3) Дієприслівниковий зворот, який за змістом тісно зв'язаний з дієсловом-присудком:

Ходив він трохи ніби присідаючи, як на сіні чи ступі (Довж.).

4) Дієприслівниковий зворот (незалежно від місця його в реченні), який виступає в ролі однорідного члена з невідокремленим іншим членом речення:

Він боровся мужньо й не шкодуючи свого життя. Усі з радісним галасом і випереджаючи один одного побігли назустріч гостю. Андрійко стояв непорушно й не зводячи з нього очей.

5) Дієприслівниковий зворот, утворений дієприслівником і сполучним словом **який**, у складі підрядного означального речення:

Він з радістю покинув будинок, живучи в якому натернівся стільки горя. Дайте мені книгу, читаючи яку я міг би згадати свою юність. Попереду виднівся ліс, сховавшись у якому можна було врятуватись від спеки.

§111. КОМА ПРИ ВІДОКРЕМЛЕНИХ ОБСТАВИНАХ, ВИЯВЛЕНИХ СПОЛУЧНИКАМИ ІМЕННИКІВ З ПРИЙМЕННИКАМИ

Іноді можуть відокремлюватися різні обставини, передані сполученням іменників з прийменниками. Це звороти з словами: *у зв'язку з, залежно від, на відміну від, завдяки, внаслідок, з причини, за відсутністю, при наявності, згідно, за згодою, на випадок, у відповідності з, незважаючи на* та інші:

Час для творчої праці інженерів, при умові розв'язку механізації й автоматизації управління,

постійно збільшуватиметься (З газ.). Засідання комісії відкрилося, **незважаючи на обґрунтовані заперечення делегацій багатьох країн** (З газ.). Досить швидко, **внаслідок руху молекул газів та їх перемішування**, весь об'єм верхнього циліндра також набуває червоно-бурого кольору (З підр.). Воронцов добився того, щоб Ясногорську, **згідно з її бажанням**, призначили командиром санітарного взводу (Гонч.).

§112. КОМА ПРИ ВІДОКРЕМЛЕНИХ ДОДАТКАХ

Звороти із значенням включення, виключення або заміщення, що починаються словами **крім (окрім), опріч, за винятком, замість, включаючи, наприклад, навіть, особливо, зокрема** і под., звичайно відокремлюються комами:

Крім вищого начальства, маршруту полку ніхто не знав (Гонч.). Тепер, **замість чотирьох разів на рік**, печі капітально ремонтують тільки раз (З газ.). Ця вказівка стосується і літератури, і всіх видів мистецтва, **зокрема народної творчості** (Рил.). Роги в оленів мають лише самці, **за винятком північних оленів**, у яких роги є і в самців, і в самиць (З підр.). На будівництво, **особливо житлове**, краща держава щорічно виділяє величезні фонди (З газ.).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ УТОЧНЮЮЧИХ, ПОЯСНЮЮЧИХ ТА ПРИЄДНУВАЛЬНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

§113. КОМА ПРИ УТОЧНЮЮЧИХ ОЗНАЧЕННЯХ

Означення, що виступають у ролі уточнення до попереднього означення, відокремлюються комами:

Над Оболонню висять низько білі, тонкі, аж прозорі, хмарки... (Н.-Лев.). Між своїми, **ковалівськими**, тут стояли підводи і з сусідніх сіл (Куч.).

Примітки: 1. Уточнюючі означення можуть приєднуватися за допомогою сполучників підрядності (**хоч, тому що, навіть якщо**): **Стала вона якась холоднувата і спокійна, хоч і сумна, і сумна** (Вовч.). Він з радістю сиконав це відповідальне, **тому що цілком самостійне**, доручення. Дуже давній, **навіть якщо розбитий**, посуд привертає увагу археологів.

2. Назви сіл, областей, республік, якщо вони означають місце перебування або адресу й пишуться в порядку від вужчої назви до ширшої, комами не відокремлюються:

Село Вільшанка Білоцерківського району Київської області. Колгосп «Жовтень» Рахівського району Закарпатської області. Середня школа № 179 Подільського району міста Києва.

Якщо ж такі назви стоять у зворотному порядку, від ширшої до вужчої, тоді кожна наступна назва розуміється як уточнення до попередньої і виділяється комами:

Київська область, Білоцерківський район, село Вільшанка.

3. Уточнюючі означення можуть відокремлюватися також за допомогою тире:

Талант письменника змузнів саме тоді, коли на землі Іспанії люди доброї волі — голодні, роздягнені, майже незброєні — відбивали перші ворожі удари.

§114. КОМА ПРИ УТОЧНЮЮЧИХ ОБСТАВИНАХ

Обставини (місця, часу й інші), виражені іменниками з прийменниками або прислівниками, виділяються комами, якщо вони служать уточненням, обмеженням попередньої обставини (перед ними можна поставити слова **а саме**):

Хто вступає в здоровезну кам'яницю, лізе, покректуючи, по ступанці високо, аж „під небо“, і втискається в маленьку кімнату, в найтемніший закуток (Коцюб.). Тільки Вова щиро, без жодних сумнівів, любив Ми-колу (Коп.).

Примітка. Якщо подібні обставини не служать уточненням попередньої обставини (це виявляється в неможливості поставити перед ними слова **а саме** та у відсутності характерної уточнюючої інтонації), тоді вони не виділяються комами:

Деся аж на тім краю села два голоси парубочі хрипко горлали пісні (Гол.). Сиплеться костриця на землю під ноги (Гол.). Там далеко під горами смужкою блищить Дніпро (Н.-Лев.).

§115. КОМА ПРИ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ, ЩО ПОЧИНАЮТЬСЯ СЛОВАМИ З УТОЧНЮЮЧИМ І ПРИЄДНУЮЧИМ ЗНАЧЕННЯМ

1) Члени речення, при яких стоять слова **тобто**, **цебто**, **а саме**, мають уточнююче значення й виділяються комами:

*Я почув, що голоси лунали з молдаванської «колиби», **цебто** островерхої комишевої халабудки, яку звичайно ставлять по виноградниках про сторожа (Коцюб.). Нервова система риби складається з головного та спин-*

ного мозку, **тобто** центральної нервової системи, нервів та органів чуття (З підр.).

Примітка. Якщо слова **тобто**, а саме відсутні, а змістові відношення між членами речення залишаються уточнюючими, тоді уточнюючі слова виділяються за допомогою тире.

2) Уточнюючі члени речення, приєднані пояснювальними сполучниками **чи**, **або** (у значенні **тобто**), словами **інакше**, **як говориться** і т. д., відокремлюються комами:

*У тому сріблі бовваніють усі бики, **чи** бапти, на котрих почеплений міст (Н.-Лев.). Ліс, **або**, як кажуть серби, **шума**, — це не просто сосни та дуби (Рил.). Мул Сиваша, **або**, як його тут називають, „грязь“, має лікувальні властивості (З газ.).*

Примітка. Не можна змішувати пояснювальні сполучники **або**, **чи** з розділовими сполучниками **або**, **чи**. Перед останніми кома не ставиться, якщо вони вживаються один раз.

Пор.: *Вода, відокремлена від розчинених у ній солей і частково газів, називається хемічно чистою, **або** дистильованою, водою (З підр.). Ця глибока западина, **чи** яр, уже давно вся засаджена деревом, що густо розрослося на дні (Н.-Лев.).*

Але: *Хемічні реакції часто відбуваються з виділенням **або** поглинанням тепла (З підр.). Після спостереження реакції кислоту вилійте, а цинк **чи** залізо промийте й покладіть в окремі посудини (З підр.).*

3) Комою (або тире) відокремлюються члени речення, що мають приєднувальне значення й починаються словами: **і** (**й**) (у значенні «і притому»), **і то**, **та й**, **та й взагалі**, **навіть**, **особливо**, **у тому числі**, **зокрема**, **наприклад**, **як**, **як от**, **причому**, **притому**, **і притому** і т. п.:

— *Що се в тебе за думки такі, сестро! — почав мене вговоряти та мовляти, **й** жінку привів (Вовч.). Музики заграли, усі пішли у танець — **і** Чайченко (Вовч.). Особливе місце в літературі для дітей займає поезія, **зокрема** для наймолодших читачів (Бич.). Спостерігаючи життя бджіл, **особливо** робочих, можна помітити, що їх поведінка дуже складна (З підр.). Обриси деяких частин машин, будівельні деталі та інші предмети, **наприклад** фланці труб, кільця ланцюгів, мають вигляд опуклих замкнених кривих (З підр.). Науково-дослідні інститути створили нові зразки машин, **у тому числі** вібропрокатні й сегментні стани (З газ.). Всі — **навіть** і стоїчно-сувора тітка Варка-всімхнула.*

Скажімо, пейзаж нової Кахівки — це вже зовсім не той наддніпрянський пейзаж, який спостерігали і яким милувалися наші батьки, **та й** ми самі не так давно (Рпл.). Хижі звірі, **як от** вовки, нападають на людей і на світських тварин (З підр.). У Візантійській імперії здавна існували великі квітучі міста, **як** Константинопіль, Дамаск (З підр.).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ

А. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНОСУРЯДНИХ СПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕННЯХ

§116. КОМА

Прості речення, частини складносурядних, з'єднані сполучниками **і, та, а, але, проте, однак, зате, не то, або, чи, ні... ні, то... то, не то... не то** та ін., розділяються комами:

Вони засинали, **і** в їхній уяві пливли неясні спогади пережитого за останні дні (Мик.). Щось поет хотів відмовити **На** недбалу горду мову, **Та** вже сонечко червоне Заховалось за діброву (Л. Укр.). Чорнява його голівонька була закустрана, очі заспані, **зате** молоде личенько пашило здоров'ям, грало краскою (Мирн.). **Або** глибина відзначається, **або** зелене жабуриння укрило чисте дно (Мирн.). **Фронт** мовчав, **чи** його не чути було за вітряницею (Гонч.). **Не то** осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, **не то** вітер бився в заламах провалля (Коцюб.).

Кома не ставиться:

1) Між двома питальними реченнями — частинами складносурядного, з'єднаними сполучником **і (й)**:

Де ви працюєте **й** коли буде ваша відпустка? Коли відбудеться лекція **і** хто її буде читати? А де ж вони пролять цей електромобіль **і** чим ти допомагаєш, Кіро? (Коп.).

2) Між двома спонукальними реченнями — частинами складносурядного, з'єднаними сполучником **і**:

Хай завжди живе вільна Україна **і** буде мир на землі!

3) Між двома окличними реченнями — частинами

складносурядного, з'єднаними сполучником **і** (**й**):

Яке високе блакитне небо висне у нас над головою і які чудові пісні дзвенять нині по всій Божій землі!

4) Між двома номінативними реченнями:

Свистіння і гуркіт. Рубай і троци!

5) Між двома безособовими реченнями, лише при умові, якщо присудки цілком однорідні за значенням:

Сумно й глухо! (Мирн.). Треба боротися за чистоту міста і слід карати порушників порядку.

В інших випадках кома ставиться: *Розвиднілось, і в повітрі помітно потеплішало.*

6) Між двома сурядними реченнями, з'єднаними сполучниками **і**, **та** (=і), якщо вони мають спільне підрядне речення:

Коли він торкався смичком до струн скрипки, все на світі зникало і залишалася тільки музика (Соб.). На селі хуленько, як сонечко закотилось, помовкли голоси і рух усякий завмер (Вовч.).

7) Між двома підрядними реченнями, з'єднаними сполучниками **і**, **та** (=і), якщо обидва мають спільне головне речення:

Я розпитував її про родину, про те..., як училась вона в школі і які книжки їй довелось читати (Смол.). Тепер Аркадій може перекопатися, які складні обставини і що не так легко одним помахом руки розв'язати всі протиріччя і суперечності (Риб.). Видно тільки, як у нього груди то підіймаються, то опускаються та як іноді з-під густих брів блискає блискавка... (Мирн.).

8) Між двома сурядними реченнями, з'єднаними сполучником **і**, **та** (=і), якщо вони мають спільний член, що відноситься до обох простих речень:

Раптом десь всередині будинку заграв баян і почулася пісня (Гонч.). Мабуть, батько ще дужче посивів і мати ще дужче зігнулася (Гол.). Тільки в одній ліплянці світилися два віконця й вився димок з вербового димаря (Коцюб.).

Примітка. Кома ставиться при наявності спільного другого члена, якщо сполучник **і**, **та** (=і), **або**, **чи** повторюється:

Під неділю або Чіпка в Грицька з матір'ю, або, Грицько в Чіпки з Христею (Мирн.). Здавалось, і вітер тут чорний, і дощ летіє з неба чорний, як смола (Гонч.). У нас і хліб є, й скотинка прибуває, й захист безпечний (Мирн.).

§117. КРАПКА З КОМОЮ

Якщо частини складносурядного речення, з'єднані сполучниками **а, але, проте, все ж, однак** (рідше також сполучниками **і, та**), дуже поширені, або мають уже всередині свої розділові знаки, або далекі за змістом, або автор хоче підкреслити їхню самостійність, то замість коми ставиться крапка з комою:

Другий на його місці пішов би, попросив, то покуту й зменшили б, бо там люблять тих, що кланяються; а Антосьо сидить, журиться (Свидн.). Ся розмова лишила в мені якийсь гіркий несмак; але миритись, брати назад свої слова у мене не було бажання (Л. Укр.). Микола з товаришами засів на засідки на леваді між вербами; і саме тоді, як осавула вертався од пана, вони вискочили з-за кущів, простягли осавулу й дали йому півсотні добрих кийв (Н.-Лев.).

§118. ТИРЕ

Якщо сурядні речення, з'єднані сполучниками **і, та (=і), та й, а** висловлюють швидко або несподівану зміну подій або різке протиставлення, тоді перед сполучником ставиться тире:

Сонце зійшло — і враз над Києвом знялося ревище гудків (Смол.). Маріора сіла — і коні, зігнувши від натягнених віжок шиї, помчали вулицею, збиваючи цілу хмару куряви (Коцюб.).

Б. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНОПІДРЯДНИХ СПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕННЯХ

§119. КОМА В СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ З ПРОСТИМИ СПОЛУЧЕННЯМИ

Підрядне речення, яке стоїть на початку складнопідрядного або в кінці, відокремлюється від головного комою; якщо підрядне речення стоїть усередині головного, тоді воно відокремлюється комами з обох боків:

Що за літо заробить Мотря, те за зиму й проживуть... (Мирн.). Під марш вони пройшли до клубу, де

вже стояли за столом президії жовто-блакитні прапори. Всі, кому дорога була воля, відчували смертельну небезпеку, що знову нависла над батьківщиною.

Примітки: 1. Комами відокремлюються також неповні підрядні речення різних типів (найчастіше з відтінком порівняння, їх часто називають порівняльними зворотами), які приєднуються до головного сполучниками **як, як і, мов, немов, ніби, як ніби, ніж, щоб** та ін.:

Сяє наша Україна, як і раніше, ясними зорями (Цюпа). Час летів, немов на крилах, і, мов сон, життя минало (Л. Укр.). Вона була, як полотно, бліда, перелякана (Мирн.).

Якщо ж перед сполучником **як, ніби** стоять слова **зовсім, майже**, то порівняльний зворот комою не відокремлюється:

Розумні очі дивилися з портрета зовсім як живі. Через місяць він став працювати майже як спеціаліст.

2. У суцільних словосполученнях із словами **більш ніж, менш ніж, не раніше ніж, не пізніше ніж** і под. кома не ставиться: *Це більш ніж зворушливо (Корн.).*

3. Не ставиться кома також у суцільних виразах, близьких за значенням до іменної частини складеного присудка або до обставини способу дії, а також у порівняннях фразеологічного типу:

Руки стали як лід, упав як сніг, білий як сніг, полетів як стріла, все йде як по маслу, свіжий як огірок, зробити як слід, робить як хочете, лє як із відра, упав як підкошений, були як один чоловік, жах як страшно; невідомо скільки, невідомо для чого, приніс скільки зміг, поклади де прийде́ться, зробили хто коли зміг, іли що попало, виріжте чим зможете, сидіти де попало, прийди коли захочеш, все одно який, байдуже хто.

4. Якщо після головного речення перед сполучним словом або сполучником підрядності стоїть частка **не** або повторюваний сполучник сурядності, тоді підрядне від головного комою не відокремлюється:

Хотілось би знати не що він сказав, а як він сказав. Він уважно розпитував і як себе почуває брат, і що він устиг зробити на заводі.

5. У складнопідрядних реченнях з підрядними означальними, що починаються сполучними словами **який, котрий**, комою слід ставити там, де починається підрядне речення, незалежно від місця сполучного слова:

Хороша техніка, молодечий запал при нападі, агресивний стиль гри — ось головні сили, завдяки яким було завойовано срібні медалі (З газ.). Вугілля або природний газ тут спалюють у тспках котлів, за рахунок чого одержують пару (З газ.). Вранці загриміла німецька артилерія, від гуркоту якої прокинувся Пархоменко (Панч).

6. Якщо підрядне речення, що стоїть після головного, складається тільки з одного відносного слова або словосполучення, то воно від головного речення комою не відокремлюється:

Знаєш що? Повернувся невідомо чому. Черниш теж кричав, не пам'ятаючи що (Гонч.). Заснула, незчувшись коли (Гонч.). От дєвкола й мої партнери — в одежах і ґримах, не можу запам'ятати яких (Смол.). Хто може піти на це? Я б хотів знати хто! (Корн.). Тяж-

ко, важко нудить світом, не знаючи *за що* (Шевч.).

Але якщо до відносного слова прилягає інше слово або при ньому є частка, то кома ставиться:

Я не дуже пам'ятаю, що саме. Я не знаю, що ще.

§120. КОМА В СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ ІЗ СКЛАДНИМИ СПОЛУЧНИКАМИ

1) Якщо підрядне речення стоїть після головного і з'єднується з ним складними сполучниками підрядності **тому що, через те що, завдяки тому що, незважаючи на те що, внаслідок того що, в міру того як, з тих пір як, після того як, подібно до того як, перед тим як, після того як, так що**, то кома ставиться або перед усім складним сполучником, або в середині його, але лише один раз. Місце коми визначається змістом речення:

*Виконання таких значних обсягів будівництва стало можливим **тому, що** за останні роки були створені потрібні умови для зміцнення будівельної індустрії.*

*Виконання таких значних обсягів будівництва стало можливим, **тому що** за останні роки були створені потрібні умови для зміцнення будівельної індустрії.*

*Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці **незважаючи на те, що** другого дня треба було рано вставати.*

*Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, **незважаючи на те що** другого дня треба було рано вставати.*

*Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінця **так, що** дерева потопали в ньому.*

*Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінця, **так що** дерева потопали в ньому.*

2) Якщо підрядне речення із складним сполучником підрядності стоїть на першому місці (перед головним), то сполучник комою звичайно не розділяється:

***Через те що** в цих реченнях не може бути підмета, то до присудка не можна поставити питань *хто?* або *що?* (З підр.). **Тому що** на кінофабрику хороших сценаріїв не надходило, я вимушений був надалі писати сценарії сам (Довж.). **Перед тим як** починати передачу — зайвих попросили із студії (Тич.).*

3) У зворотах **не хто інший, як; не що інше, як** частина із сполучником **як** виділяється комами:

Пропозиція представника СРСР становила не що інше, як грубе спотворення політики США в галузі роззброєння (З газ.).

4) Якщо підрядні речення з'єднуються з головними складними сполучниками **в той час як, перш ніж, лише коли, тоді як, між тим як, навіть якщо**, то кома ставиться лише перед складним сполучником у цілому:

Вченим ще доведеться розв'язати багато складних питань, перш ніж нові пристрої витиснуть існуючі теплові двигуни (З газ.).

§121. КОМА МІЖ ОДНОРІДНИМИ ПІДРЯДНИМИ РЕЧЕННЯМИ

1) Між однорідними підрядними реченнями, не з'єднаними сурядними сполучниками, ставиться кома:

Чернишеві на мить здалося, що Шури зовсім і не було на вогневій, що все це йому привиділось (Гонч.).

2) Між однорідними підрядними реченнями, що з'єднані неповторюваними еднальними або розділовими сполучниками, кома не ставиться:

Дітям здавалося, що вже вечір і що зараз прийде мати (Вас.).

3) Між однорідними підрядними реченнями, з'єднаними повторюваними сурядними сполучниками, ставиться кома, але перше підрядне речення від головного комою не відділяється:

Ишли на берег моря і коли яскраво світило сонце, і коли важкі хмари низько пливли над землею. Друзі вирішили зустрітись або коли скінчиться навчальний рік, або коли всі з'їдуться на конференцію.

§122. КОМА ПРИ ЗБІГОВІ СПОЛУЧНИКІВ СУРЯДНОСТІ Й ПІДРЯДНОСТІ

Якщо в складнопідрядному реченні збігаються поруч два підрядні сполучники або сполучник сурядності і сполучник підрядності, то кома між ними ставиться тільки в тому випадку, якщо при вилученні підрядного речення

не вимагається перебудова того речення, від якого залежить дане підрядне речення:

*Ви скажіть своєму пану,
Що заплати не бажаю,
Бо коли я що дарую,
То назад не одбираю* (Л. Укр.).

Роман згадує бої в горах, згадує в'єрдії старшого лейтенанта Брянського і як той звертався до них перед боєм (Гонч.).

Але: Це рішення виникло в нього раптово, і він хотів його негайно здійснити, ніби знаючи, **що, коли** мине хвилинка, він не зможе сказати (Мик.). Кожний, хто вивчав фізику, добре знає, **що, коли** дріт рухається в магнетному полі і перетинає магнетні силові лінії, в ньому утворюється електричний струм.

Примітка. При збігу двох сполучників перед другим сполучником кома не ставиться тоді, коли в наступному реченні наявні співвідносні слова **то, так**:

І якщо пісня вийде в люди, То племінь серця не згашу (Мал.).

§123. КРАПКА З КОМОЮ МІЖ ПІДРЯДНИМИ РЕЧЕННЯМИ

Між значно поширеними підрядними реченнями, не з'єднаними між собою сурядними сполучниками, може ставитися крапка з комою:

*Коли в грудях моїх тривога То потухає, то горить;
Коли загублена дорога, А на устах любов тремтить;
Коли уся душа тріпоче, Як білий парус на човні, — Тоді
рука моя не хоче Пером виводити пісні* (Рил.).

§124. ТИРЕ Й КОМА З ТИРЕ В СКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ

1) У періоді на початку другої його частини, яка вважається різким спадом голосу, ставиться тире або кома з тире, якщо її вимагають умови контексту:

*Повитягались гострі шпилі, одділились окремі каміння,
перетворились у білий мармур, одяглися в різьбу — і встав
перед нами острів із моря — весь, як Мілянський собор* (Коцюб.).

2) Якщо підрядне речення виноситься в позицію перед

головним з метою сильнішого інтонаційного і змістового його виділення, але ця позиція не є для нього звичайною, тоді між підрядним і головним ставиться кома й тире:

І коли я спокую, Коли діжду краю, — Не бачу й не знаю (Шевч.). *Хто спить, хто не спить, — покорись темній силі!* (Л. Укр.). *Куди прямує, чого шукає, — не знає Чумак* (Збан.). *Де гребля прорвана, де водяний млин, — турбіна реве* (Гол.).

Примітка. Зрідка в розмовній мові перед сполучником підрядного долаткового речення ставиться двокрапка. Це буває тоді, коли в головному є слова, що вимагають роз'яснення, і при відповідній роз'яснювальній інтонації:

Ідуть дівчата в поле жати Та, знай, співають ідучі: Як проводжала сина мати, Як бивсь татарин уночі (Шевч.). *Я думав: який прекрасний світ і яке прекрасне життя* (Довж.).

В. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ

§125. КОМА

Якщо частини складного безсполучникового речення виявляють одночасність, сумісність дій або їх послідовність і тісно зв'язані між собою за змістом, між ними ставиться кома:

Тихесенько вітер віє, Степи, лани мріють, Між ярами над ставами верби зеленіють (Шевч.). *Вночі несподівано задув північний вітер, небо скоро затяглося хмарами* (Гонч.).

§126. КРАПКА З КОМОЮ

Якщо частини безсполучникового складного речення зберігають певну свою самостійність у змістовому відношенні, то між ними ставиться крапка з комою:

На порозі стоїть бабуся; навкруги тиша; скрізь ясно; з поля вітерець віє; з гаїв холодок дише; десь-то вода гучить; а високо над усім грає-сіє вишне промінясте сонечко... (Вовч.). *Зацебетав жайворонок, Угорю летючи; Закувала зозуленька, На дубу сидячи; Зацебетав соловейко — Пішла луна гаєм; Червоніє за горою; Плугатар співає* (Шевч.).

§127. ДВОКРАПКА

Між частинами складного безсполучникового речення може ставитись двокрапка. Це буває в таких випадках:

1) Якщо в безсполучниковому складному реченні наступне речення пояснює, розкриває зміст попереднього:

Сумно стало Максимові серед лісу: жаль йому стало своїх степів безкраїх, свого неба високого... (Мирн.). Погасли вечірні огні: Усі спочивають у сні (Л. Укр.).

2) Якщо в першій частині безсполучникового складного речення є слова **так, такий, одно** і т. п., конкретний зміст яких розкривається в другій частині:

Здавна в нашій Кавунівці так повелося: старі дома, а молодь здебільшого на мар'янцях (Гонч.). Лідія Тарасівна висунула таку ідею: з'єднати рудничний виселок з нашою Кавунівкою широким проспектом (З газ.).

3) Між двома реченнями, якщо в першому з них є слова **бачити, дивитись, чути, знати, розуміти** і т. п., які разом з відповідною інтонацією попереджають, що далі, в наступному реченні, буде викладено якийсь факт:

Дивлюся: хати над шляхами Та городі з стома церквами, А в городях, мов журавлі, Замуштрували москалі (Шевч.). Старий присувається до вікна, зазира всередину й бачить: у хаті, за столом, сидять гості — учитель та селяни (Коцюб.).

Примітки: 1. Іноді в такій ролі можуть виступати слова або вирази: **виглянув, прислухався, підняв голову** і под. У цих випадках у кінці першого речення пропущені слова: **і побачив, що і почув, що** і под.:

Остан озирнувся: прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажуючи, очевидно, спинити його (Коцюб.). В час гарячий полудневий Виглядаю у віконце: Ясне небо, ясне море, Ясні хмарки, ясне сонце (Л. Укр.).

2. Якщо в реченнях вказаного типу відсутня характерна попереджувальна інтонація в кінці першого речення, тоді замість двокрапки ставиться кома або тире:

Дивлюсь, цар підходить До найстаршого... та в пику Його як затопить!.. (Шевч.). Чула, тріснув тин (Гол.).

Аж чує — щось по листях шелеснуло, Холодним вітриком дихнуло... (Гліб.). Дивлюся — аж світає, Край неба палає (Шевч.). Ідуть — під дубом зелененьким Кінь замордований стоїть (Шевч.).

Якщо ж друге речення неповне, то перед ним ставиться тире: **Я бачу — річка.**

4) Якщо в безсполучниковому складному реченні друге речення передає причину того, про що говориться в попередньому реченні:

І довгенько ми не бачили свою дитину: не пускали ні батька, ні матері, ані мене (Вовч.). Умовк кобзар, сумуючи: Щось руки не грають (Шевч.).

§128. ТИРЕ

Тире в безсполучникових складних реченнях ставиться в таких випадках:

1) Якщо зміст частин складного речення зіставляється або протиставляється:

Ще соняшні промені сплять — Досвітні огні вже горять (Л. Укр.). Не вони судили — він судив (Рил.).

2) Якщо в першій частині безсполучникового складного речення вказується час дії, про яку говориться в другому реченні:

Зійде сонце — утру сльози, ніхто не побачить (Шевч.).

3) Якщо в першій частині вказується умова, при якій відбувається дія другого речення:

Піде куди Мотря — сиди, мати, з хлопчиком дома й не рипайся! Піти треба матері — сиди, Мотре, бо й чоботи одні! (Мирн.).

4) Якщо друга частина складного безсполучникового речення передає наслідок або висновок з того, про що говориться в попередньому реченні. Звичайно в цих випадках між реченнями можна поставити слова **через це, тому, тоді** і т. п.:

Як крикне на самих пузатих — Всі пузаті до одного В землю провалились! (Шевч.). Продержало з тиждень морозом — земля залякла, як кістка (Мирн.).

5) Якщо в другій частині безсполучникового складного речення міститься порівняння з тим, про що говориться в першій частині:

Гляне — холодною водою зіллє (Вовч.). Говорить — шовком вишиває (Н. тв.).

6) Якщо друга частина безсполучникового складного речення (приєднувальне речення) починається словами **так, такий**:

«За волю» — так назвав скульптор цю статую (З газ.).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ ТА ПРИ ЦИТАТАХ

§129. СПОСОБИ ПЕРЕДАЧІ ПРЯМОЇ МОВИ

Пряма мова може передаватися на письмі двома способами: в один рядок і так, що репліка кожного персонажа починається з нового рядка.

У першому випадку мова кожної особи береться в лапки і відокремлюється від мови інших осіб за допомогою тире:

І голос сильний нам згори, як грім, гримить: «Лупай-те сю скалу!» (Фр.).

Ми питаєм: «Що хто тобі зробив?» — «Ніхто нічого» (Л. Укр.).

У другому випадку репліка кожної особи починається з тире, поставленого на початку абзаца:

— *Важко, козаче Раецький?*

— *Ой, пане сотнику... Та так важко, гей би всю землю на плечах тримаєш.*

— *А треба... Бо більше нікому.* (З газ.).

Примітки: 1. Коли кілька реплік прямої мови йдуть у рядок, без вказівки, кому вони належать, то кожна парна репліка може братися у лапки, а між репліками ставиться тире, у тому числі й перед першою:

Спитає хто: — Чи що болить? — А він одно: «Я дому хочу!» — А де ж той дім? — «Отам, отам!» — покаже навмання рукою (Л. Укр.).

2. Якщо після репліки, написаної в рядок, ідуть авторські слова, то перед наступною реплікою тире не ставиться:

«Простіть мені; чого нам сваритись?» — каже вона, аж плаче. «Про мене, — кажу. — Якби мене ніхто не заціпав, я б довіку нікого й пальцем не зацепила» (Н.-Лев.).

3. Для передачі діалогічної мови частіше використовують тире. Лапками звичайно виділяється мова персонажів у віршах та в прозі для передачі невисловлених думок.

4. Якщо в наступній репліці повторюються слова з попередньої, що належить іншій особі, причому вони сприймаються як чужий текст, то ці слова виділяються лапками:

Давид спитав:

— *А скільки пудів за скільки?*

Мовчання. І згодом хтось:

— *Як це розуміти: «За скільки?»* (Гол.).

§130. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ, ЯКА ІДЕ ПІСЛЯ АВТОРСЬКОЇ

Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка. Перше слово прямої мови починається з великої літери. Якщо пряма мова йде в рядок, то знак оклику, питання, три крапки ставляться перед другими лапками, а крапка — після лапок:

*А Галайда, знай, гукає:
— Кари ляхам, кари! (Шевч.).*

Стою та роздивляюсь, коли чую: «Здорова була, дівчинонько!» (Вовч.). І враз ясно, виразно вдарила йому в голову думка: «Згоріла хата, згорів і хліб...» (Коцюб.). Параска смикнула Йосипа за рукав і сказала: «Дивись, он твоя мати пішла» (Мирн.).

Примітка. Коли пряма мова починається з абзаца, то замість двокрапки може ставитись крапка, якщо в авторській мові немає слів *говорити, сказати, відповісти, спитати, подумати, пояснити, продовжувати* і под., і їх не можна вставити в текст:

В мінометній роті Маковей аж підстрибував, припнутий біля телефону.

— Я ж так і знав, що вони не здалися! (Гонч.).

§131. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ, ЯКА ІДЕ ПЕРЕД АВТОРСЬКОЮ

Якщо пряма мова йде перед словами автора, то після неї ставиться кома (замість крапки), знак питання, знак оклику або три крапки і тире. Слова автора починаються з малої літери:

«Невинувдані людські втрати — найбільша ганьба для командира», — говорив старший лейтенант. (Гонч.).

— Надувся? Неправий, а ще й дмешся! — підійшов до Вови Аркадій. (Коп.).

— А той же батько! Як дві краплі води... — промовив уголос (Мирн.).

Після лапок ставиться тільки тире без коми в тих випадках, коли авторська мова починається словами: **так** **указує**, **так** **говорить** і т. п. або **ось** **що** **сказав**, **ось** **як** **описує** і т. п.:

«Будь сумлінним у навчанні і праці» — так учив мене батько.

§132. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ, В ЯКУ ВКЛЮЧЕНА АВТОРСЬКА

Якщо слова автора включені в мову персонажів, то лапки ставляться тільки на початку і в кінці прямої мови. Інші розділові знаки ставляться так:

1) Якщо на місці розриву прямої мови не повинно бути ніякого розділового знака або повинна була б стояти кома, крапка з комою, двокрапка або тире, то слова автора виділяються з обох боків комою й тире, після яких перше слово пишеться з малої літери:

— *Пора,— кажу,— запрягати.* (Мирн.).

— *Не пуцу я тебе в найми до панів,— сказав батько,— коли хоч, то наймайся в мужика.* (Н.-Лев.).

2) Якщо на місці розриву прямої мови повинна була б стояти крапка, то перед словами автора ставиться кома й тире, а після слів автора — крапка й тире. При цьому друга частина прямої мови починається з великої літери:

«О! тут копали,— думав він, наглянувши свіжо розкопану землю.— І що вони там знайшли?» (Коцюб.).

3) Якщо на місці розриву прямої мови мав би стояти знак питання або знак оклику, то перед словами автора ставиться цей знак і тире, а після слів автора — крапка й тире. При цьому слова автора починаються з малої літери, а друга частина прямої мови — з великої літери:

— *Не поїду!* — *рішає він врешті.* — *Не поїду!* (Коцюб.).

«Що це? — думав він. — Чи справді, чи ввижається?» (Мирн.).

4) Якщо на місці розриву стоять три крапки, то вони лишаються перед тире. Після слів автора ставляться кома й тире (якщо друга частина прямої мови не становить самостійного речення) або крапка й тире (якщо друга частина прямої мови становить самостійне речення). Після коми й тире перше слово другої частини прямої мови пишеться з малої літери, а після крапки й тире — з великої:

— *Гратиму? І я гратиму?.. Ну й...— глянув навкруги,— ну й життя гарне!..* (Тесл.).

— *Я й тікати не буду...— перевівши дух, одмовила вона та й підвела на його свої оксамитні очі.— О-ох...* (М.).

б) Якщо одна частина слів автора відноситься до першої частини прямої мови, а друга — до другої, яка стоїть після слів автора, то після першої частини розділові знаки ставляться, як звичайно, коли слова автора йдуть після прямої мови, а перед другою частиною ставиться двокрапка й тире. Перше слово прямої мови при цьому пишеться з великої літери:

«Чого це він хоче від мене? Чи не грошей часом?» — міркував собі Макар Іванович і перехопив, виймаючи калитку:

— Прошу не забувати, що й з мене належиться частка на вінок... (Коцюб.).

Примітки: 1. Звичайно не виділяється лапками пряма мова в тих випадках, коли немає точної вказівки, кому вона належить, або коли наводиться загальновідома приказка або прислів'я:

Кажуть удома стіни помагають (Н. тв.). Овес каже: сій мене в грязь — буду я князь, а ячмінь каже: сій мене в болото — буду золото, а гречка каже: сій мене хоч і в воду, аби в пору (Н. тв.).

2. Не виділяється комами речення, близьке до прямої мови, що становить собою повідомлення в періодичній пресі; слова, які вказують на джерело повідомлення, виділяються тільки комами, без тире:

Сьогодні, повідомляє кореспондент, Ректор Львівського Державного Університету ім. І. Я. Франка одержав листа (З газ.).

§133. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ, ЯКА ВКЛЮЧЕНА В АВТОРСЬКУ

Якщо пряма мова стоїть в середині авторських слів, то перед нею ставиться двокрапка, а після неї — кома або тире, або кома й тире.

1) Кома ставиться тоді, коли вона потрібна за умовами контексту:

Казав пан: «Кожух дам», та слово його тепле. (Н. тв.). Не встиг я сказати: «Щось Валя затримується», як вона весело вбігла до кімнати. Докірливо проказавши: «Югано ти робиш», Микола опустив голову.

2) Тире ставиться, якщо пряма мова має на кінці знак питання, знак оклику або три крапки:

Діти нудяться в хатині,

Нудять, нарікають:

«І нащо зима та люта?» —

Все вони питають. (Л. Укр.).

Вбігає один в клясу:— Інспектор! — гукнув і побіг.

§134. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ДОСЛІВНИХ ВИРАЗАХ, ЩО Є ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

Якщо дослівні вирази вставлені в текст і є членами речення, то вони виділяються лише лапками, перед ними двокрапка не ставиться:

Вони, мов ярмаркові лірники, заведуть, бувало, на дозвіллі з братом Денисом тільки їм самим відому пісню про «пісочок, що загортає милого слідочок» (Гонч.). Те «хха» зупинило його серед хати.(Коцюб.).

Якщо перед дослівним виразом є слова: *вираз, фраза, речення* і под., то перед виразом ставиться двокрапка, а після нього, якщо речення продовжується, — тире:

Частіше, частіше нагадуйте козакам слова нашого командира: «Де звір пройде, там і наш козак пройде. Де звір не пройде, і там наш козак пройде!..» (З газ.).

Тире не ставиться, якщо після дослівного виразу повинна стояти кома:

Відомий клич Тараса Шевченка: «Борітеся, - поборете!», звернений до українців усього світу.

§135. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В П'ЄСАХ ПРИ НАЗВАХ ДІЙОВИХ ОСІБ І В АВТОРСЬКИХ РЕМАРКАХ

1) У прозових п'єсах назви дійових осіб пишуться в один рядок з їх репліками. Після імені дійової особи ставиться крапка:

Чабаненко. Котра година, товариші?

Небаба. За дві хвилини восьма. Ви сьогодні на диво точні (Мик.).

2) У віршованих п'єсах, як правило, назви дійових осіб пишуться з окремого рядка, посередині формату. При цьому крапка після імені дійової особи не ставиться:

Циган

Ми рано рушимо, покинем,
Як не проспирися.

Відьма

Не просплюсь.
Я вже ніколи не просплюсь. (Шевч.).

3) Ремарки автора, що йдуть перед початком кожної окремої дії п'єси, даються петитом без абзаца й не беруться в дужки:

КАРТИНА I

Ніч. Десь далеко чути вибухи набоїв, гуркіт обозів. У порту стогне маяк-ревун. Буде шторм. Заля адміральського будинку. Застигли делегати кораблів, слухають гарячу промову голови, звернену до п'ятох представників міноносців (Кори.).

4) Ремарки поряд з іменем дійової особи йдуть курсивом у дужках з малої літери, крапка ставиться після дужки:

Наталка (*клада роботу*). Через мою непокірність ви біду терпите, мамо? (Котл.).

5) Ремарки, що відносяться до певної особи, ідуть з великої літери курсивом у дужках, з крапкою після другої дужки, якщо після ремарки йде нова фраза тієї ж особи або якщо ремаркою закінчується репліка:

Кречет. Під час операції я прошу нікого не пуска-ти... (*До Аркадія*). Вас я прошу теж не заходити (*Повернувся, важко пішов по сходах нагору і зник за дверима...*) (Кори.).

Примітка. Якщо ж ремарка міститься в середині фрази дійової особи, вона дається курсивом з малої літери й без крапки в кінці:

Наталка. Петре! Нещастя моє не таке, щоб грішми можна од його одкупитись: воно (*показує на серце*) тут! (Котл.).

6) Якщо ремарка відноситься до іншої особи, вона дається петитом з нового рядка, без дужок:

Одарка. Я тобі, мій голубе, завтра щось таке гарне, гарне подарую... Вгадай, що? Не кажіть, бабусю! (*Біжить до скрині і вийма вишивану сорочку*). Бач, яка гарна!

Семен схля голову до столу (Кроп.).

§136. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ЦИТАТАХ

1) Цитати з вказівкою, кому вони належать, виділяються лапками. Інші розділові знаки ставляться так, як при прямій мові (див. § 129, 130). Наприклад:

«Шевченко, Пушкін, Міцкевіч — люди, що втілюють дух народу з найбільшою красою, силою і повністю», — писав літературний критик.

2) Якщо цитата наводиться не повністю, то пропуск позначається трьома крапками, які можуть стояти на початку цитати, в середині і в кінці:

Ще Добролюбов писав колись: «...кожен з людей, які записують і збирають твори народної поезії, зробив би річ дуже корисну, якби... передав би і всю обстановку, як чисто зовнішню, так і більш внутрішню, духовну, при якій вдалося йому почути цю пісню чи казку».

Інший критик писав: «Мистецтво тільки нагадує нам своїми творами про те, що цікаво для нас у житті...».

3) Якщо вказівка на автора або на джерело цитати йде безпосередньо за нею, то вона береться в дужки, причому крапка ставиться аж після дужок.

Анатолій Черкаський писав: «Для того, щоб поєднати загальну продуктивну працю з загальним навчанням, треба, очевидно, покласти на всіх обов'язок брати участь у продуктивній праці» (Твори, т. 1 стор. 223).

4) Якщо вказівка на автора або на джерело цитати стоїть не безпосередньо за нею, а нижче, то після цитати ставиться крапка.

«Він [Т. Г. Шевченко] — поет цілком народний... Він вийшов з народу, жив з народом і не тільки думкою, а й обставинами життя був з ним міцно і кровно зв'язаний». (М. Добролюбов).

УЖИВАННЯ ЛАПОК НЕ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ

Примітка. Про вживання лапок при прямій мові та цитатах див. вище.

§137. ЛАПКИ ПРИ ВЛАСНИХ НАЗВАХ

Лапками виділяються назви літературних творів, наукових праць, газет, журналів, літаків, організацій, фабричних марок, шахт, рудників, торговельних підприємств та ін.:

Трилогія «Прапороносці», підручник «Зоологія», газета «Молода Україна», журнал «Дніпро», літак «Україна», крейсер «Аврора», трест «Буддеталь», газета «Нью-Йорк Таймс», поема «Гайдамаки».

Лапками не виділяються:

1) Власні назви, якщо вони не мають умовного характеру: *Київський політехнічний інститут, фабрика імени Тетяни Канівської, Державне видавництво*.

2) Власні назви установ, управлінь, будівельних контор, видавництв, що становлять собою складноскорочене слово, утворене з повної офіційної назви установи:

Дніпрогес, Київенерго, Головшвейпром, Теплоелектропроект. (Сучасна радянська мовна практика).

3) Назви телеграфних агентств: *агентство Юнайтед Пресс, агентство Пренса Лятіна, агентство Сінь-хуа*.

4) Назви шахт, марок машин і под., позначені номером або які складаються з абрєвіатури й нумера:

Шахта 3-біс, літак ТУ-104.

5) Назви марок машин, виробів, що стали загальнозживаними побутовими назвами предметів: *форд, дізель, макінтош* та ін.

6) Назви книг у бібліографічних списках, у виносках, рецензіях, що наводяться після прізвища автора:

М. Коцюбинський, Оповідання, К., Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1953, 311 стор., Ціна 59 коп.

7) Побутові загальноприйняті назви квітів, плодів, порід тварин: *конвалія, антонівка, бера, доз* і т. п.

8) Назви сортів рослин у спеціальній літературі пишуться з великої літери без лапок: *груша Бєре, яблуня Діяна Черненко, горіх Бомбе, пшениця Новинка* і под.

Примітка. Назви сортів рослин, насіння, а також порід тварин ставляться в лапки, але пишуться з малої літери: *картопля «епікур», пшениця «кримка»* і под.

§138. ЛАПКИ НЕ ПРИ ВЛАСНИХ НАЗВАХ

Лапками виділяються:

1) Маловідомі слова:

Чужих слів уникав, а як траплялися які «консерватори», «бюджет», кожне з'ясовував (Гол.).

2) Слова, вжиті в незвичайному значенні:

За кілька хвилин розвідники ... встигли розповісти, що вони зараз «кантуються», тобто б'ють байдики, бо тільки три дні тому на превелику силу дістади «язика» і «хазяїн» дав їм відпочинок на кілька день (Гонч.).

3) Слова, сказані іронічно:

Хоч і кожному приступний цей «вид спорту» — бодільництво, але не думайте, що він легкий, ні... (Виш.).

ІХ. ФРАЗЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§139. ОСНОВНІ ТИПИ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Фразеологією (гр. *phrasis*—вираз, *logos*—поняття, вчення) називається вся сукупність стійких сполучень слів, властивих даній мові. Розділ науки про мову, що вивчає стійкі фразеологічні словосполучення, називається також фразеологією.

Стійкі словосполучення називаються інакше фразеологічними одиницями, фразеологічними виразами, фразеологічними зворотами, фразеологізмами.

Фразеологічні вирази вживаються в мові для вираження більшої виразності, яскравості, образності. Вони роблять мову дохідливішою, переконливішою.

Фразеологічні вирази дуже часто вживаються в мистецькій і публіцистичній літературі, а також і в усній мові. У сучасній українській літературній мові фразеологічні вирази можуть мати різне стилістичне забарвлення. Вони можуть мати і урочисто-піднесене стилістичне забарвлення і фамільярно-розмовне.

Вивчення фразеології має велике значення для виявлення законів розвитку мови, і в першу чергу — для усвідомлення різних процесів і змін у розвитку словникового складу мови.

До словникового складу мови входять не тільки окремі слова, але й стійкі словосполучення, що поряд з окремими словами служать для висловлювання понять.

Серед численних різноманітних словосполучень, в які слова об'єднуються в реченнях, розрізняють словосполучення вільні й невідільні, або стійкі.

Вільні словосполучення утворюються за граматичними нормами даної мови в процесі спілкування відповідно до тієї або іншої ситуації для вираження певної думки.

Загальний зміст вільного словосполучення складається із значення кожного з слів, що входять до даного словосполучення.

До вільного словосполучення можуть входити як повнозначні, так і неповнозначні слова, причому повнозначні слова виступають в ролі самостійних членів речення. Отже, вільне словосполучення є синтаксичним словосполученням.

У стійких словосполученнях кожний з компонентів втрачає свою семантичну самостійність і утворює разом з іншими компонентами єдине за змістом стійке словосполучення. До складу стійкого

словосполучення входять строго визначені слова, які становлять семантичну цілісність і не замінюються іншими словами без зміни значення словосполучення.

Фразеологічні одиниці не виникають у процесі мовлення, а вживаються в мові в уже усталеній формі і з певним значенням.

Стійкі словосполучення характеризуються своєю семантичною монолітністю, хоч за формою вони і не відрізняються від звичайного, або вільного, словосполучення.

Стійкі словосполучення утворюються в процесі розвитку мови шляхом змістових змін вільних синтаксичних сполучень і абстрагування від їх конкретного значення.

Слова, що входять до складу даного словосполучення, поступово втрачають своє пряме лексичне значення і семантичну самостійність, причому в зрощеннях втрачається мотивування сполучення і таким чином у групі слів, що утворюють дане словосполучення, виникає єдине значення, яке вже не виводиться із значення окремих компонентів сполучення. Словосполучення набирає узагальнено-переносного значення.

Джерела виникнення фразеологічних одиниць бувають різні, наприклад: натяк на історичну ситуацію або забутий звичай, літературні цитати, кальки, тобто дослівні переклади іншомовних фразеологічних одиниць, різні професійні вирази тощо.

За своїм походженням і структурою фразеологічні одиниці поділяються на дві великі групи: фразеологічні словосполучення, співвідносні з словом, і фразеологічні словосполучення, співвідносні з реченням.

Фразеологічні словосполучення, співвідносні з словом, є носіями понять; вони виконують номінативну функцію, тобто визначають:

а) предмети: *поле бою, поле діяльності, дар слова, справа честі, дорога свободи*;

б) дію, стан: *жити на широку ногу* (розкошувати), *схопити облізня*, *брати верх* (перемагати), *брати з голови* (вигадувати), *видати з головою* (виказати), *брати ноги на плечі* (бігти).

в) ознаки дії: *на швидку руку, від голови до ніг, від ніг до голови*;

г) порівняння: *як дві краплі води* (дуже схожі), *як у воду впад* (зник безслідно).

В структурі речення такі фразеологічні словосполучення виступають як єдиний член речення.

Фразеологічні словосполучення, співвідносні з реченням, висловлюють судження і є носіями моралі.

Фразеологічні одиниці мають багато різновидів. Одностайної думки щодо виділення і класифікації фразеологічних одиниць у нас немає. Одні вчені відносять до фразеології лише особливі фразеологічні сполучення, так звані лексично нерозкладні словосполучення, значення яких не впливає із значення окремих слів, які не перекладаються дослівно на іншу мову. Інші вчені відносять до фразеологічних одиниць також і прислів'я, приказки, профе-

сійні вирази, стійкі формули і звороти наукових понять, афоризми, крилаті слова, вирази і звороти з античної літератури, біблійні та євангельські вирази.

Класифікація і поділ фразеологічних одиниць на окремі групи у різних авторів різні. Вичерпної класифікації фразеологічних одиниць чи стійких словосполучень у нас ще немає.

Акад. В. В. Виноградов визначає такі три групи фразеологічних одиниць:

- 1) фразеологічні зрощення, або ідіоми (ідіоматичні звороти),
- 2) фразеологічні єдності, 3) фразеологічні сполучення.

§140. ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ЗРОЩЕННЯ

Фразеологічними зрощеннями називаються стійкі, абсолютно неподільні і нерозкладні фразеологічні одиниці, які сприймаються в даний момент розвитку мови як єдине семантично неподільне ціле і зміст яких не залежить від лексичних значень їх компонентів. Фразеологічні зрощення називаються також і діомами (від гр. *idiōta* — «власний»).

Приклади фразеологічних зрощень: *набити руку, віч-на-віч, нога в ногу, собаку з'їв, проти рожна, пошився в дурні, в сорочці народився, притча во язицях* і т. ін.

Ідіоматичні вирази звичайно не перекладаються дослівно на інші мови.

В основі ідіоматичних виразів лежать конкретні уявлення, які сприймаються узагальнено. Загальний змісл ідіоматичних виразів не співвідносний із значенням окремих слів, з яких вони складаються. Значення цілого в ідіоматичному виразі не впливає із значень його компонентів. Семантична незалежність слів в ідіоматичному виразі втрачається цілком. У зв'язку з перетворенням вільних словосполучень в ідіоми різко змінюється і їх лексичне значення. Наприклад, вислів *набити руку* — значить: набути вміння в будь-чому, вираз *собаку з'їв* — значить: він майстер; вираз *в сорочці народитися* — значить: бути щасливим; *притча во язицях* — ознака недоброї слави.

Лексичне значення в цих висловах зовсім інше, ніж у вільних сполученнях.

Акад. В. В. Виноградов розрізняє такі чотири типи фразеологічних зрощень:

1. Фразеологічні зрощення, до складу яких входять слова, що виявляють своє значення лише в даному вислові: *смалити холявки, розпускати нюни, розводити теревені, бенеря носить, на всі заставки, у чорта в зубах* і т. ін.

2. Синтаксично неподільні фразеологічні зрощення, в складі яких є граматичні архаїзми: *притча во язицях* і т. ін.

3. Лексично нерозкладні фразеологічні зрощення, які виражають будь-які емоції: *от тобі й на! от так штурка!*

4. Фразеологічні зрощення, які становлять собою таку єдність,

що лексичне значення окремих компонентів не впливає на сприйняття цілого, як: *напекти раків, утерти носа, сісти маком, попасти пальцем у небо* (сказати щось не до ладу, дуже помилитися), *товкти воду в ступі* (виконувати марну роботу), *висмоктати з пальця* (вигадати), *і пальцем не кивнути* (не докласти ніяких зусиль) *хоч око виколи* (дуже темно) і т. ін.

Ідіоматичні вирази мають у мові спеціальне зміслове призначення: вони підкреслюють, підсилюють значення висловлюваної думки. Наприклад, вираз *там зібралося людей до біса* передає думку набагато виразніше, ніж вираз — *там зібралося багато людей*.

У фразеологічних зрощеннях часто зберігаються незрозумілі слова, граматичні форми, що вже вийшли з ужитку, діалектизми тощо. Часто один з компонентів фразеологічного зрощення являє собою архаїзм, який не вживається у вільних сполученнях. Наприклад, у романі О. Гончара «Прапороносці» зустрічається такий ідіоматичний вираз: *Та ж Маковей десь бенеря носить*. Цілісне значення цього фразеологічного зрощення — Маковей десь блукає без мети — сприймається легко, але точне значення самого слова *бенеря* з'ясувати важко.

§141. ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ЄДНОСТІ

Фразеологічними єдностями називаються стійкі, неподільні за зміслом словосполучення, в яких значення цілого мотивоване і виводиться із злиття значень лексичних компонентів.

Приклади фразеологічних єдностей: *тримати язик за зубами, робити з мухи слона, держати камінь за пазухою, дивитися крізь пальці, класти зуби на полицю, серед білого дня, брати верх* і т. ін.

Фразеологічні єдності відрізняються від ідіомів тим, що вони порівняно більш вільні стійкі сполучення і в них немає незрозумілого з погляду сучасної системи мови.

Фразеологічні єдності мають такі характерні ознаки:

- 1) неподільність, неможливість перебудови та заміни одних елементів іншими;
- 2) переносне, образне, не завжди чітко виявлене значення;
- 3) експресивна насиченість;
- 4) можливість синонімічної заміни або цілим фразеологічним виразом, або одним словом з еквівалентним значенням.

Фразеологічні єдності, як і фразеологічні зрощення, утворюються різними способами. Багато з них зв'язані з повсякденним життям, з побутом, з історією народу, з народною творчістю, літературою тощо.

Фразеологічні єдності утворюються із слів з конкретним лексичним значенням, але ці слова семантично не самостійні, і значення кожного з них підпорядковане єдності загального образного значення всього фразеологічного виразу в цілому. В основі загального значення фразеологічної єдності лежить легко уловлюваний образ.

Багато фразеологічних єдностей в своїй основі є образними виразами. Група фразеологічних єдностей складна і різноманітна. До складу цієї фразеологічної категорії поряд з стійкими неподільними словосполученнями з виразно виявленим переносним значенням відносяться і фразові штампи, і професійні вирази, що набули метафоричного значення, і ходячі образні вислови, взяті з мови широких мас народу, і різні вислови, засвоєні з інших мов, і вислови з античної культури, і деякі біблійні та євангельські вирази.

§142. ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СПОЛУЧЕННЯ

Фразеологічними сполученнями називаються усталені, невільні, замкнені ряди сполучень слів, в яких кожний із складових елементів зберігає деяку семантичну самостійність. У цьому типі словосполучень значення кожного компонента відокремлюється і усвідомлюється досить чітко. У фразеологізмах цієї групи образности немає або вона мало висловлена.

У переносному значенні вживається лише один компонент фразеологічного сполучення. Наприклад: *поле діяльності, справа честі, храм науки, людина великої душі, людина світлого розуму, ламати голову, задирати носа, летіти стрілою* та ін.

Фразеологічні сполучення можуть мати варіанти, в яких один з компонентів виражається синонімічним словом. Тут можлива заміна одного компонента. Наприклад, у словосполученні *охопити поглядом* друге слово можна замінити словами *оком, очима*.

Фразеологічні сполучення становлять собою перший ступінь переходу від вільних словосполучень до фразеологізмів.

Фразеологічні сполучення характеризуються певною стійкістю, сталістю у складі компонентів і відрізняються від вільних сполучень слів тим, що в них один із компонентів завжди обмежений в своєму вживанні певним колом слів, тоді як у вільних сполученнях можна підставляти будь-яке слово. Наприклад, говорять: *згорів від сорому, розвісив вуха*, але не говорять *згорів від захоплення, розвісив ніс* (пор. *повісив носа*).

На відміну від фразеологічних зрощень і єдностей, що становлять собою нерозривне ціле, фразеологічні сполучення мають більш аналітичний характер.

§143. ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ

Поділ всіх фразеологізмів на три типи не є ще остаточним, оскільки питання про прислів'я і приказки, які належать до фразеології, по-різному інтерпретується українськими вченими. В. В. Виноградов не включає їх ні до однієї із зазначених вище груп фразеологічних одиниць. О. І. Єфімов відносить їх до фразеологічних одиниць, М. М. Шанський розглядає їх як фразеологічні вирази.

Прислів'я і приказки мають свої характерні риси, що відрізняють їх від інших фразеологічних одиниць. Передаючи судження,

мораль, пораду, притчу, прислів'я мають характер афоризмів.

Прислів'я і приказки висловлюють мислення народної маси в повноті особливо повчальній. Прислів'я і пісні завжди короткі, а розуму і почуття вкладено в них на цілі книги. Взагалі прислів'я та приказки зразково формують увесь життєвий, соціально-історичний досвід трудового народу, і письменник конче мусить знайомитися з матеріалом, який навчить його смакувати слова.

Характеризуючи образну силу прислів'їв та приказок, М. В. Гоголь підкреслював: «У прислів'ях наших... видно незвичайну повноту народного розуму».

І. Франко називав прислів'я та приказки «скарбом нашої мови і народного досвіду».

Характерними ознаками прислів'їв та приказок є їх ідейний зміст і висока мистецька якість, напр. стислість вислову, образність, метафоричність і віршова будова. Прислів'я і приказки дуже багаті на метафори, гіперболи, протиставлення, порівняння, епітети, форми діалогу та інші засоби образного вислову. Наприклад:

Бідний піт лє, а багатий його кров п'є (протиставлення).
Цвітуть наші діти, як пишні квіти (порівняння).

Де керівник добрий, там робітник справний (епітет).

Прислів'я і приказки часто використовуються в літературній мові, особливо в творах красного письменства і в публіцистиці.

Найвидатніші класики української літератури — Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Панас Мирний, Павло Грабовський, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський та ін. — високо цінували і широко використовували в своїх творах численні прислів'я і приказки, в яких висловлена велика мудрість народу на протязі всієї історії його існування.

Високі ідейні й мистецько-поетичні якості цих перлин народної творчості приваблюють і сучасних письменників. Особливо часто звертаються до народної творчості такі сучасні письменники, як Павло Тичина, Максим Рильський, Микола Бажан, Олександр Корнійчук, Андрій Малишко, Олесь Гончар, Володимир Сосюра, Остап Вишня, Степан Олійник, Михайло Стельмах, Петро Панч, Василь Кучер та інші.

Прислів'я та приказки вживаються в літературній мові для передання народної мудрости. За своїм змістом вони охоплюють майже всі сторони життя. Наприклад:

Про користь праці та знання: *Чесне діло роби сміло!; Як дбаєш, так і маєш; Терпіння і труд — все перетруть; Під лежачий камінь і вода не тече; Хочеш їсти калачі — не сиди на печі; Добре роби — добре й буде; По роботі пізнати майстра; Каже Іван: прийду до церкви-все па ски святять; Праця чоловіка годує, а лень марнує; Без діла слабіє сила; Що знаєш, що вмієш, те за плечима не носить; Не лінися рано вставати та змолоду більше знати!; Учись змолоду — пригодиться на старість!; Вік живи — вік учись; Хто добре учиться, той буде й добре робить; Чого Івась не навчиться, того й Іван не буде знати.*

Про дружбу: Скажи мені, хто твій товариш, — тоді я скажу, хто ти; З ким поведешся, того й наберешся; Яку дружбу заведеш, таке й життя поведеш; Хто до кого пристає, таким і стає; Друзі пізнаються в біді; Не той друг, що лащиться, а той, що печалиться; В лиху годину узнаєш вірну людину; Друга шукай, а найдеш — тримай; Вірний приятель — то найбільший скорб; З добрим дружись, а лихих стережись; З добрим поживеш — добро переймеш, а з лихим зійдеши — того й наберешся; Без вірного друга велика туга: Хоч ох, та вдох!

Про сміливість, відвагу, уміння: Сміливість городі бере!; Не той голова, що дуже кричить, а той, що вміє навчить; У Сірка очей позича; З хворої голови та на здорову; Хто не додержує свого слова, той сам себе зневажає; Свиню пусти під стіл, а вона лізе на стіл; В чужий черевик ноги не сунь!; Не лізь, куди твоя голова не лізе!; Не загібай жар чужими руками!; Діла на копійку, а балачок на карбованець; Не хвали сам себе — нехай тебе люди похвалять; Стоїш високо — не будь гордим; стоїш низько — не гнися; Не кажи гоп, поки не перескочиш!; Говори мало, слухай багато, а думай ще більше; Держи язик за зубами; Не міряй всіх на свій аршин; Коли сам добре не знаєш, то й язиком не плети; Брехнею світ пройдеши, та назад не вернешся; За погані речі треба бити в плечі; Брехня і приятеля робить ворогом; Лінивому все ніколи.

Вислови з античної культури.

Альфа і омега (означає: початок і кінець, все повністю. Походить від назв першої (α) і останньої (ω) букв грецького алфавиту: Він *альфа і омега*, *Початок і кінець* (Л. Українка).

Крокодилячі сльози (означає: удаваний плач, фальшиві сльози, фальшиве співчуття. В оповіданнях давніх греків і римлян про крокодилів говориться, що крокодил, з'їдаючи свою жертву, нібито плаче. Звідси й походить цей вираз).

Прийшов, побачив, переміг (дослівний переклад повідомлення Юлія Цезаря про його перемогу над ворогом при Зелі): *Я знаю його девіз у цьому ділі: прийшов, побачив, переміг* (І. Нечуй-Левицький).

Прокрустове ложе (ліжко) (означає задалегідь приготований зразок, під який навмисне підганяються будь-які факти. У стародавніх грецьких мітах про розбійника Прокруста розповідається, що Прокруст клав захоплених ним людей на ліжко (ложе), і якщо вони були довші від ліжка, відрубав їм ноги по розміру ліжка, а якщо вони були коротші, — витягав їх. Часто це бувають оригінальні натури, які не містяться на тім прокрустовім ложі, на яке їх кладуть (І. Тобілевич).

Сади Семіраміди. Означає прекрасні місця, картини. В іранських і греко-римських переказах розповідається, що асирійська цариця Семіраміда (2000 р. до н. е.) ніби побудувала у Вавілоні розкішні висячі сади. Цей вираз часто зустрічається в мистецькій літературі. Наприклад: *В пустельному мареві ми бачили і розкішні сади Семіраміди, і брижі морського прибою* (Ю. Смолич).

Авгійові конюшні (або стайні). Означає сильне забруднення, засміченість у господарстві, ділі і т. п. Походить з грецької мітології. У царя Авгія був величезний скотний двір, де стайні не чистилися 30 років. Мітичний герой Геракл-Геркулес вичистив ці стайні за одну ніч, провівши через них сусідню річку.

Переклади іншомовних прислів'їв та приказок.

Кінець ділу вінець. З латинського *Finis coronat opus.*

Якби молодість та знала, якби старість та могла! З французького *Si jeunesse savait, si vieillesse pouvait!*

Тут собаку закопано. З німецького *Da ist der Hund begraben.*

Афоризми та вислови видатних людей.

Влучні вислови видатних людей часто стають «крилатими словами», які завдяки своїй влучності, яскравості ніби на крилах облітають суспільство, набувають популярності і широко вживаються як у мистецькій і публіцистичній літературі, так і в усній мові.

Лише той достойн життя і свободи, хто щодня йде за них на боротьбу (В. Гете). *Перемагають і живуть* (П. Тичина).

Вислови з народної творчості, що закріпилися в мові і стали «крилатими словами». Їх письменники охоче використовують у своїх творах. Наприклад:

На вербі груші (означає: щось неможливе): *Сказала раз свиня собі: «Ну, чом я не персона? Ростуть же груші на вербі: Так можу й я у цій добі Пограт в Наполеона»* (П. Тичина). *Не до соли.*

Біблійні та євангельські вирази, які вживаються в літературній мові. Наприклад:

Берегти, як зіницю ока (означає: берегти, як щось найдорожче). *Жити, як у раю, Змій-спокусник, Поцілунок Юди, Апостол.*

Стати причею во язичіх (означає: стати предметом осуду).

Содом і Гоморра (означає: безладдя, спустошення і т. ін.).

Виникло внаслідок загибелі міст Содома і Гоморри в Палестині. Іноді вживається лише Содом або Содома. Приклади: *Доки балакаємо уже може з Князівки Содом та Гоморру зробили* (А. Головка); *Адже скажи людям зразу, що для них землю дають, то така Содома б знялася* (М. Коцюбинський).

§144. ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ЗБІРНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Фразеологічні багатства української мови відбивають глибину мудрості народу, його вікову культуру, історію.

Багато фразеологічних виразів, що вживаються в сучасній українській мові, є надбанням світової культури. В українському мовознавстві все більше уваги приділяється дослідженню фразеології. Проте українська фразеологія ще не вивчена і не зібрана повністю.

Над збиранням і вивченням фразеологічних багатств української мови працюють не тільки численні кадри вчених дослідників, але й широкі кола української загальної інтелігенції і в першу чергу учителів, працівників культури, збирачів прислів'їв, приказок, приповідок і крилатих висловів.

Х. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ СТИЛІСТИКИ

§145. СТИЛЬОВІ РІЗНОВИДИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Обслуговуючи найрізноманітніші потреби суспільного життя, літературна мова залежно від її мети, спрямування і суспільного використання, не втрачаючи своїх загальнонародних властивостей, може характеризуватися певними специфічними засобами, які поширені тільки в ній або які в ній переважають. Так, наприклад, мовні засоби мистецького твору де в чому відрізняються від мови наукового твору; протокол, заява, акт, посвідчення будуть написані мовою, відмінною від мови шкільного підручника, а мовне оформлення політичної доповіді відрізнятиметься від мовного оформлення поетичного твору і т. д.

Сукупність мовних засобів, обумовлених змістом, функцією і цілеспрямованістю висловлювання, називається стилем мови. Отже, відмінності в усній і писемній формах літературної мови, обумовлені її змістом, функцією і спрямуванням, визначаються мовними стилями.

В сучасній українській літературній мові розрізняються такі основні стилі: науковий, офіційно-діловий, стиль мистецької літератури і публіцистичний.

Науковий стиль характеризується широким використанням абстрактних слів, а також наукової й технічної термінології, яка допомагає точно визначити різні поняття, що про них розповідається в творі. У науковій мові переважають складні речення всіх типів, за допомогою яких висловлюються складні думки та логічні взаємозв'язки між ними. Науковому стилеві звичайно невластиві слова з емоційним забарвленням, зокрема з різними суфіксами суб'єктивної оцінки, що виражають пестливість, зневажливість тощо. Сфера застосування цього стилю — наукові й науково-технічні праці, призначені для спеціалістів (монографії, спеціальні журнали, підручники для вищих шкіл, філософські трактати тощо).

Офіційно-діловий стиль характеризується повною відсутністю слів з емоційним забарвленням, вживанням стандартних і однотипних виразів, уникненням повторень і двозначних слів, використанням спеціальної канцелярської і офіційно-ділової термінології тощо. Діловий стиль поширений у законодавчих актах, в офіційному листуванні між установами та організаціями і в канцелярських документах.

Стилеві мистецької літератури властиве використання всього лексичного багатства мови, зокрема слів, які означають явища повсякденного життя й побуту людей, а також образних

і емоційно забарвлених слів. Термінологічні назви й абстрактна лексика в мистецькій мові поширені значно менше, особливо уникають в ній канцеляризмів і трафаретних стандартних виразів та зворотів. Синтакса мистецької мови характеризується використанням речень усіх типів, зокрема окличних і питальних, а також неповних і номінативних.

Публіцистичний стиль поєднує в собі засоби наукового і мистецького стилів. Мова публіцистичних статей та виступів, як і наукова, характеризується точністю, послідовністю, системою логічних доводів і, як мова мистецька, образністю, виразністю та емоційним забарвленням. Мета публіцистики полягає не лише в тому, щоб викласти чи з'ясувати певні суспільно-політичні питання, переконати читачів та слухачів у правильності висунутих думок, а й у тому, щоб організувати їх на здійснення поставлених завдань. Все це обумовлює різноманітність мовних засобів, уживаних у публіцистичних творах. В них широко використовується суспільно-політична лексика, чітко сформульовані заклики й політичні гасла, риторичні запитання, урочисті вирази, засоби гумору й сатири.

Крім основних стильових різновидів, у сучасній українській літературній мові можна виділити ще цілий ряд відмінностей, які властиві їй у певному конкретному використанні. Наприклад, у мовній практиці широко вживається термін науково-популярний стиль. Цей стиль властивий науковій літературі, призначеній для широких мас, а не для самих спеціалістів. У науково-популярних творах використання спеціальної наукової й технічної термінології, особливо маловідомої, обмежується, а відповідні поняття з'ясовуються шляхом опису та наведення потрібних ілюстрацій; науково-популярному стилеві властиві й образні та емоційно забарвлені слова, які частково зближують його з стилем мистецької літератури; синтаксична будова науково-популярних лекцій, статей, брошур здебільшого не така складна, як будова спеціальних наукових монографій.

Існують деякі особливості в мовних засобах праць з якоїсь певної галузі наук у порівнянні з іншою. Так, наприклад, стиль розвідок з математики і стиль філософських трактатів або граматичних праць і історичних досліджень має свої окремі специфічні риси. Ще яскравіше такі риси виступають у межах стилю мистецької літератури, тому часто говорять про поетичну і прозову мову, як про два окремі стильові різновиди. Але й у межах, наприклад, прозової мови можна виділити стиль драматургічних творів і стиль новель, повістей чи романів. Такі ж різновиди легко простежуються й у межах ділового чи публіцистичного стилю.

Часто в літературній мові виділяють також і такі стилі, як епістолярний, ораторський, розмовно-побутовий.

Епістолярний стиль застосовується в різного типу листуванні, а іноді і в мистецьких та публіцистичних творах, написаних у формі одного чи ряду листів до окремих осіб або груп людей. Характерним граматичним засобом його є широке вживання звертань і зв'язаних з ним морфологічних форм та син-

таксичних конструкцій. У приватному листуванні часто використовуються слова просторічні, емоційні, з суфіксами суб'єктивної оцінки, у діловому листуванні — синтаксичні штампи і канцелярсько-ділова термінологія, епістолярному стилеві мистецької літератури властива образність і т. д.

Ораторський стиль належить до усної форми літературної мови, він застосовується в різних публічних виступах (у доповідях, промовах, лекціях тощо). Для ораторського стилю характерним є використання всіх засобів літературної мови, які забезпечують можливість виразно, ясно, стисло і зрозуміло донести зміст виступу до слухачів, вплинути на них і переконати їх у правдивості висловлюваних думок. Мовні засоби в публічних виступах змінюються в залежності від теми і конкретної підготовки слухачів; у доповідях і промовах на суспільно-політичні теми використовуються слова з політичним забарвленням, а в лекціях на наукові і виробничі теми поширена наукова і технічна термінологія. Синтаксис ораторського стилю властиві здебільшого прості та короткі складні речення, а також часто вживані в ньому риторичні запитання. У публічних виступах використовується розмовно-літературна лексика, влучні фразеологічні вирази, крилаті слова, порівняння, дотепи, засоби гумору і інші мовні засоби, які збуджують увагу слухачів і служать активному впливові на них.

Розмовно-побутовий стиль також належить до усної форми літературної мови. Він задовольняє потреби безпосереднього спілкування людей у різноманітних стосунках їх в особистому та суспільному житті. Характерним для нього є вживання найпоширенішої живої розмовної лексики та розмовних синтаксичних конструкцій, зокрема властивих діалогічній мові. Розмовно-побутовий стиль часто використовується і в писемній формі літературної мови як один з важливих компонентів мистецьких творів.

Розмежування мовних стилів практично не завжди можливе, бо в одному й тому ж творі часто використовуються засоби, властиві різним стилям та їх різновидам. Так, у науковому творі часто спостерігаються елементи публіцистичного стилю, особливо тоді, коли автор полемізує з тими, хто додержується інших поглядів на розв'язуване питання; в мистецькому творі іноді викладаються міркування автора, в яких наявні елементи наукового стилю; не завжди можна за стильовими ознаками розмежувати публіцистичний і мистецький твір.

Добір мовних засобів, обумовлений змістом і спрямуванням твору, якоюсь мірою залежить також і від індивідуальних можливостей та уподобань автора. Наприклад, мовні засоби ліричних віршів П. Тичини мають свої особливості в порівнянні з лірикою В. Сосюри чи Л. Українки. Зовсім не тяжко визначити своєрідність у використанні лексики в поезіях М. Бажана чи І. Франка або синтаксичних конструкцій у романах А. Головка і Д. Гуменної. Тому не можна ігнорувати й існування в межах загальнонаціональної української літературної мови також індивідуальних

стилів, що відбивають мовну практику того чи іншого автора літературного твору.

Крім функціональних стилів, сучасна літературна мова характеризується ще неоднаковим стилістично-експресивним забарвленням, в якому виявляється різне ставлення до висловлюваного змісту, різний тон і кольорит висловлюваної думки. З цього погляду розрізняють такі експресивно забарвлені різновиди літературної мови: урочистий, офіційний, інтимно-ласкавий, ввічливий, фамільярний, жартівливий, сатиричний.

Урочистий різновид характеризується вживанням слів і словосполучень з піднесеним емоційним змістом, вживанням окличних речень, що містять заклики до високих патріотичних вчинків, викликають високі почуття і настрої у слухачів та читачів. Урочисте забарвлення мови найчастіше виявляється в публіцистичному і ораторському стилях, іноді також у мистецькому і епістолярному.

Офіційне емоційне забарвлення властиве діловому і зрідка приватному листуванню, а іноді і усній розмовній мові. Воно створюється вживанням офіційних звертань, слів з офіційно-ділової мови, описових синтаксичних зворотів, відсутністю займенників першої і другої особи однини тощо.

Інтимно-ласкаве забарвлення досягається насамперед використанням слів із суфіксами пестливості та вживанням епітетів з пестливим значенням і простих синтаксичних конструкцій, властивих розмовній мові. Його створюють у розмовно-побутовій, епістолярній і мистецькій мові для вислову інтимної близькості, симпатії і подібних почуттів.

Ввічливе забарвлення мови досягається вживанням слів із значенням пошани до особи, якій адресується висловлення, а фамільярний тон характеризується наявністю слів і словосполучень, які підкреслюють перебільшену невимушеність, надмірну розв'язність та безцеремонність до своїх співбесідників. Емоціональне забарвлення ввічливості або фамільярності може виявлятися в епістолярному та розмовно-побутовому стилях літературної мови.

Жартівливий, або гумористичний кольорит надається мові вживанням слів у невідповідному до ситуації значенні, контрастно-комічними зіставленнями, перебільшенням якостей осіб і предметів, про які йдеться у висловленні, невідповідними змістові висловленої думки висновками і різними іншими подібними засобами. До такого емоційного забарвлення часто з певною метою вдаються в мистецьких творах і в розмовно-побутовій мові.

Сатиричний емоційний тон найчастіше використовується в публіцистичній, ораторській і мистецькій мові, а іноді й у розмовній, для викриття і висміювання негативних явищ у житті суспільства з метою їх засудження, подолання і усунення. Найголовнішим мовним засобом сатири є вживання слів, за допомогою яких показується презирство і зневага до потворних дій та їх виконавців, обурення ними, а також глузливих означень-епітетів, порівнянь, відповідної архаїзованої лексики і синтаксичних конструкцій, влучних дотепів і т. д.

Таким чином, у сучасній українській літературній мові існує багато засобів, щоб висловити свої думки й почуття з найбільшою доцільністю щодо призначення мовного акту і відбити у висловленні свої власні смаки та уподобання, не порушуючи мовних граматичних, лексичних і фонетичних норм. Але, щоб з великого багатства літературної мови найдоцільніше дібрати саме ті засоби, які найкраще відповідають поставленій меті, потрібно глибоко вивчити закономірності мови, а також опанувати літературні норми й навчитись відрізняти їх від елементів, що в літературній мові не вживаються.

Цим займається стилістика.

§146. ЗАГАЛЬНА СТИЛІСТИКА. ЇЇ ЗАВДАННЯ. ЗМІСТ І ВІДНОШЕННЯ ДО СУМІЖНИХ МОВознавчих ДИСЦИПЛІН

Стилiстика аналізує мовні явища, оцінює і кваліфікує їх придатність функціонувати в тій чи іншій галузі мовного спілкування і діяльності суспільства або передавати різні семантичні відтінки. Отже, стилістика має своїм завданням вивчати і визначати стилістичні ресурси мови в сфері її семантики, лексики, фонетики і в системі граматики. У галузі мовної практики і культури мови стилістика вказує способи доцільного добору засобів мови у відповідності до характеру мовного спілкування його цілеспрямованості й призначення, а також для передачі зміслових і емоціонально-експресивних відтінків висловлювання.

Визначити стилістичні властивості різних засобів української мови можна лише на підставі масових спостережень над вживанням їх у різних стилях мови.

Зробивши якийсь припущення про зміст того чи іншого слова, тієї чи іншої форми, про те чи інше правило словотворення чи формотворення і т. п., треба спробувати, чи можна скласти ряд різноманітних фраз (який можна безмежно збільшувати), застосовуючи це правило. Позитивний результат підтверджує правильність припущення.

Особливо ж повчальними бувають негативні результати: вони вказують або на хибність зробленого припущення, або на неминучість деяких його обмежень, або на те, що правила вже більше немає, а є тільки факти словника, і т. под. Отже, стилістичний експеримент вимагає певного припущення, яке всебічно перевіряється шляхом виявлення функцій слова або мовних конструкцій в різних контекстуальних умовах, створюваних експериментатором на підставі свого мовного досвіду і суспільної практики мовного спілкування.

Так, наприклад, у нас виникає сумнів, чи правильно вжито слово *охопити* в реченні: *Радісна звістка охопила Радянську Україну* (РУ* за 28 лютого 1958 р.).

Сумнівне слово для експериментування ставимо в синонімічній ряд: *охопити, облетіти, поширитися, розповсюдитися*.

* Тут і далі „РУ” — газета „Радянська Україна” (Київ).

Але, вдавшись до «Русско-українського словаря», на стор. 583—584 натрапляємо знову-таки на сумнівне тлумачення семантики дієслів *ширити*, *ширитися*, *розповсюджувати*, *розповсюджуватися*, до яких наводяться ілюстрації: *распространяють слухи*, *распространяется слух* — *поширювати (ширити, розповсюджувати) чути-ки*; *ширитися (поширюється, розповсюджується) чутика*.

Беручи синонімічно зіставлювані слова в різних контекстуальних умовах, встановлюємо, в яких випадках їх вживання відповідає семантичному призначенню, а в яких — ні:

Радісне почуття охопило всіх.

Радість охопила всіх.

Тривога охопила всіх.

Бажання охопило всіх.

Вогонь охопив скирту.

Туман охопив місцевість.

Отже, *охопити* — «заволодіти чимось», «проїняти щось», «проїнятися чимсь» — пор :

Радість заволоділа всіма.

Радістю проїнялися всі.

Але не можна: *Радісна звістка охопила*. *Звістка* сприймається як зовнішній факт. Вона швидко *поширилась*, *рознеслась скрізь*, *облетіла все*. Отже:

Радісна звістка облетіла Україну.

Звістка поширилась (рознеслась, пролунала) по Україні.

Пор. також: *Новина облетіла місто.*

Не можна: *Новина охопила місто.*

Пор. ще: *Чутика облетіла місто.*

Чутика поширилась по місту.

Але не можна: *Чутика розповсюдилась по місту.*

Пор. ще: *Знання поширюються (не розповсюджуються)*,— до цього ж: *Товариство для поширення політичних і наукових знань*

Також:

Досвід поширюється.

Освіта поширюється.

Культура поширюється.

Звук поширюється.

Пожежа поширюється.

Епідемія поширюється.

Отже, *поширюватися* — значить «збільшуватися об'ємом у просторі, в масі».

З дієсловом *розповсюджуватися* можна навести такі приклади

Книги розповсюджуються.

Література розповсюджується.

Льотерійні білети розповсюджуються.

Отже, *розповсюджуватися* — значить «розподілятися по багатьох місцях, всюди, і не суцільно поширеною в просторі масою, а у вигляді окремих предметів з розповсюджуваної сукупності».

Так зіставляючи синонімічно однорідні слова в умовах варіації контекстів, з'ясовуємо ті семантичні відтінки слів, які слід брати до уваги, вводячи ці слова в речення, уточнюючи їх зміст.

Так само виявляються і стилістичні відмінності близьких за значенням слів: *багато, чимало, велика кількість, сила, сила-силенна, безліч, до біса, тьма-тьмуца, як сарани* і под. Вводячи ці слова в контексти, що належать до різних стилів мови, виявляємо стилістичну «невтральність» слова *багато* (зустрічається в усіх стилях), неможливість вживання словосполучення *велика кількість* при словах з емоційним значенням (радість, щастя) і звичайність такого вживання в стилі ділової і наукової мови, наявність виразу *до біса* в текстах експресивного забарвлення і стилістична обмеженість виразу *як сарани* (розмовно-розповідний стиль).

Так само виявляється стилістична диференціація і в синтаксичних конструкціях:

Доводжу до Вашого відома (повідомляю Вас).

Розкажу я Вам...

Ось слухайте, що я розкажу...

і т. д.

Відомо, що в стилі ділової мови неприпустимі тексти з такими елементами мови, які належать до засобів створення стилістичних кольоритів інтимності — ласкавості, гумору тощо. І, з другого боку, різким дисонансом відчуваються випадки «протокольності» мови в публіцистичному стилі. Такі факти, на жаль, нерідко трапляються в критичних статтях, рецензіях.

Стилістична аналіза може стосуватися всякого явища мови, коли виникає потреба в його стилістичній кваліфікації — у визначенні зміслових нюансів, у розкритті конкретних стилістичних властивостей, які можуть протиставитися одне одному так, що неврахування відмінностей у відтінках їх зміслових значень та стилістичному забарвленні позначається на якості, ясності і точності висловлювання.

У галузі семасіології* гостро виступає завдання зіставляльної і співвідносної семантичної характеристики різних форм і видів мовного спілкування як одна з найістотніших проблем стилістики.

В усякому разі, до стилістики завжди відноситься вивчення диференціально-зміслових і експресивних відтінків співвідносних, паралельних або синонімічних виразів. Тісний зв'язок стилістики національної мови з семасіологією виявляється при зіставленні семантичних систем різних мов у процесі перекладу і при праці над двомовними диференціальними словниками.

В галузі лексикології і фразеології стилістиці, насамперед, належить визначення обмежених сфер вживання деяких слів, значень, фразеологічних зворотів і виразів, які мають

* Семасіологія — наука про значення слів і їх частин.

тяжіння до окремих типів, або різновидів, мови (мовлення). Сюди ж входить і характеристика експресивних якостей різних лексичних засобів мови.

Крім того, в стилістику ж включається вивчення і оцінка фразеологічних штампів, шаблонів (або кліше), що вживаються в тій або іншій сфері мови.

В лексичний розділ стилістики, звичайно, мусить бути внесена аналіза експресивно-зміслових відмінностей між близькими або співвідносними словоутворювальними рядами слів (наприклад: *дурень* — *дурило*, *матуся* — *матінка*, *рученьки* — *рученнята*, *маленький* — *малесенький* — *малісінький*, *кучерявий* — *кучерястий*, *славний* — *славетний*, *набридлий* — *набридлиий*, *гордий* — *гордовитий*, *гордиться* — *гордувати*, *наколювати* — *надколювати*, *визначати* — *відзначати* і под.), а також огляд синонімічних утворень у межах однієї й тієї ж словотворчої категорії.

В галузі синтаксису, окрім виявлення різних відтінків у засобах вираження членів речення, у способах синтаксичного зв'язку, в конструкціях з однорідними та відокремленими членами, зворотами, з підрядними реченнями тощо, стилістика розглядає стилістичні явища прямої мови, періодичних конструкцій, в ній аналізуються стилістичні функції порядку слів у реченні, дається стилістична характеристика будові контексту і контекстуальним зв'язкам між його частинами.

Розглядаючи питання про зміст і цілеспрямованість стилістики сучасної української літературної мови, не можна забувати специфіки сьогоденних умов, у яких вона функціонує й розвивається.

Вже й тепер є чимало таких фактів, коли поруч з давно вживаними специфічно українськими мовними засобами у нашій літературній мові стали функціонувати й нові, що проникли до неї із живої розмовної мови. У цьому цілком природному і закономірному зближенні літературної і живої розмовної мови стало помітним і зближення української мови до російської, засмічення української мови сотками російських слів і російських типів сталих словосполучень та фразеологічних зворотів. І все таки українська літературна мова в своєму невпинному й могутньому зростанні піднялась на рівень найбагатших, найрозвиненіших, найкультурніших мов світу.

Стилістика української мови, виявляючи доцільність вживання тих чи інших мовних засобів, у нашу добу соціальних перетворень, не може охороняти архаїзмів мови, що втратили або вже втрачають свої позиції і функціональність у системі сучасної літературної мови. І разом з тим, об'єктивно оцінюючи нові надбання української літературної мови, стилістика повинна викривати хибні чи просто недоречні явища і факти, які непрошено вдираються в сферу літературної мови, забруднюють і засмічують її, які по суті є псуваннями мови внаслідок неохайности і низької мовної культури авторів або неухажливости, безвідповідального ставлення їх до якості друкованого слова.

Стилістична кваліфікація мовних явищ і засобів повинна служити справі боротьби за піднесення культури мови.

§147. ТИПОВІ СТИЛІСТИЧНІ НЕДОЛІКИ,ЩО ТРАПЛЯЮТЬСЯ У ПРЕСІ*

Безперечно, мова нашої преси має значні досягнення. Однак ще й досі раз у раз чути справедливі нарікання на її недосконалість, бідність засобів вислову, важкі та незграбні конструкції тощо. Отже, й на сьогодні не втрачає своєї актуальності заклик визначного письменника і стиліста: «Потрібна нещадна боротьба за очищення літератури від словесного мотлоху, боротьба за простоту і ясність нашої мови, за чесну техніку, без якої неможлива чітка ідейність. Потрібно якнайжорстокіше боротися проти всіх спроб зниження якості літератури. До чого я і закликаю всіх, хто розуміє її справжнє значення могутньої зброї української національної культури».

Справді, ще й зараз буває так, що під зовнішньою ортографічною грамотністю, особливо в мові масової преси, приховується стилістична безграмотність та інші недоліки, хиби, конструктивні недоладності, які не порушують норм граматики, але стилістика не може не засуджувати і не виправляти їх.

Щоб конкретно показати серію «антистилістичних» прикладів, узятих переважно з періодичної преси, дати їм відповідну кваліфікацію і почасти зразки стилістичного виправлення, спинимось на матеріалі з такими недоліками:

1) Зайві слова в контексті, які не несуть ніякого зміслового навантаження і можуть бути викинуті. Особливо часто знаходимо їх у газетних статтях. Приклади (зайві слова виділені)

«Післяжнивний люпин є добрим попередником... Отже, широке застосування люпинізації є важливим заходом поліпшення родючості ґрунту» (РБ^{**} за 24. II 1957 р.). — Не слід зловживати зв'язкою є, її можна викинути: «...люпин — добрий попередник», «...застосування люпинізації — важливий захід...»

«Пішов дев'ятий рік відтоді, як я почала працювати дояркою» (РБ за 28. II 1958 р.). Краще: «Дев'ятий рік я працюю дояркою».

Такі ж недоліки знаходимо в деяких брошурах, виданих Товариством для поширення політичних і наукових знань Української РСР, напр., у книжці І. Г. Підоплічка «Охорона природи на Україні» (К., 1958):

«...Щоб втручатися в природу, її треба добре знати. Цим самим встановлюється те безапеляційне твердження, згідно з яким вчені повинні мати певні природні еталони, тобто заповідники, в степах і лісах, в горах і на рівнинах, в морях і ріках» (стор. 14). Замість підкресленого нагромадження зайвих слів можна було написати: «А для цього вченим треба мати...»

«Більшість своїх улюблених жіночих образів, особливо матерів-кріпачок, письменника зображає покірливими і пасивними по від-

* Мова йде про радянську пресу.

** Тут і далі „РБ” — газета „Радянська Буковина” (Чернівці).

ношенню до тяжких обставин життя і конкретних винуватців їх нестерпних мук» (М. Тараненко, Марко Вовчок, літературний портрет, 1958, стор. 52). *По відношенню* слід випустити.

«На першу путь подали довжелезний товарняк, повний веселих молодих бійців, що сиділи в вагонах, позвішували ноги вниз, і співали» (П. Загребельний, Дума про невмирушого, 1957, стор. 9). Слово *вниз* зайве, бо звішуватись можна тільки вниз. Отже, треба: «...сиділи, позвішували ноги, і співали».

2) Невдалі, невідповідні або неточні слова. Такі хиби неодноразово відзначалися на сторінках «Літературної газети». Один з критиків, наприклад, пише:

«Поминаючи різні кальки й недоречності, яких так рясно буває в наших рецензіях, я спинося на тих випадках, коли рецензент пише не те, що хоче висловити. Візьмемо такі, наприклад, часто вживані рецензентські фрази: «на *протязі* свого творчого шляху» і «чи багато поетів може похвалитись *подібними* віршами?». Людина, що знає українську мову з нашої клясики, переклала б по-російському першу фразу так: «на сквозняке творческого пути», бо те, що хотів сказати рецензент, буде по-українському: «*протягом* свого творчого шляху», а на другу фразу відповіла б: «а чого ж, багато поетів пишуть вірші, *подібні* (чи схожі) до Сосюринських або Малишкових», бо критикові, щоб його як слід зрозуміли, треба було б написати: «*похвалитись такими віршами*»*.

Другий автор, розглядаючи мову брошури Н. Ф. Гретченка «Синтаксичні особливості роману А. Головка «Бур'ян», вид. Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, 1958 р., відзначає такі мовні недоліки:

«...в *протилежа́нстві* поглядам українських буржуазних націоналістів-мовознавців» (стор. 3),— замість «*всупереч* поглядам...»;

«...негативно *відбивається* на сприйманні тексту» (стор. 19),— замість «негативно *позначається*»;

«...слово ... *вносить* у виклад відтінок...» (стор. 24),— замість «...*надає* викладові відтінку...»;

«...становлять *по* змісту...» (стор. 9),— замість «становлять *за* змістом»**

Прикро, що такі недоліки знаходимо і в мові брошур, які видає Товариство для поширення політичних і наукових знань Української РСР.

Ось знову перед нами згадувана вже брошура І. Г. Підоплічка «Охорона природи на Україні». Вона буквально рясніє помилками. Наведемо окремі приклади:

«Деякі горе-господарники... намагаються *доказувати*, що, мовляв, таке дерево, якщо його зрубати, принесе користь народному господарству» (стор. 36),— замість «намагаються *довести*...» .

«*Внаслідок* променевої хвороби загинуло багато жителів навколишніх островів» (стор. 25). Треба: «*Від* променевої хвороби...»

Багато таких прикладів знаходимо і в газетах:

* Б. Антоенко-Давидович, «Хвилюючі» штампи, ЛГ за 19 серпня 1958 р. (ЛГ—Літературна Газета, Київ).

** П. Сіпачов, Безграмотно про мову, ЛГ за 11 липня 1958 р.

«Трудящі Заставнівського району за останні роки добилися непоганих господарських успіхів» (РБ за 19. II 1957 р.). Треба: «...добилися непоганих наслідків, результатів», або: «...добилися значних успіхів». Хіба успіхи можуть бути «погані» або «непогані»? Поганий успіх — уже не успіх.

«Вже перший тиждень дав благодіючі результати» (РУ за 5. VIII 1959 р.). Треба: «...дав добрі результати (наслідки)...»

«Сотні пар, підкоряючись сумовитому ритму танго, зосереджено топчуться на одному місці,— погойдуючись з боку на бік» (РБ за 23. III 1958 р.).— з боку на бік можна повертатися, перекочуватися і под. В даному тексті треба: «погойдуючись то в один, то в другий бік».

«Посіви ранніх строків були зібрані у ранньо-жовтій стиглості...» (РБ за 30. III 1958 р.). Краще: «Льон раннього посіву було зібрано...»

У газетах пишуть: «добитися вищих показників», замість *наслідків*; «результати, успіхи відрадні», замість *хороші, великі*; «врожай дорідні, рясні» (про зернові), замість *високі, щедрі* (але — «цвіт на дереві рясний, верба рясна, спідниця рясна»); «урожай виборювався», замість «за урожай боролися»; «громадське стадо* примножилось», замість *збільшилось*; «внести у відповідний час», тобто *своєчасно*; «звістка охопила», замість *облетіла, обійшла*; «виконуючи своє бажання», замість *задовольняючи*, та багато іншого.

3) Надмірне калькування і тенденції ультрапуризму. Ці явища пов'язані з неправильним розумінням зв'язків між українською і російською мовами.

Російська мова на Україні вивчається в школах поруч з рідною мовою; російською мовою користується українське населення, читаючи не лише українські, але й російські газети та журнали, не тільки українську, але й російську літературу, дивиться як українські, так і російські кінофільми, п'єси і т. д. У великих масштабах відбувається обмін культурними цінностями і досягненнями між українським і російським народами;** з кожним роком видається все більше й більше перекладів мистецької і масово-політичної літератури. Все це не може не позначатися на теперішньому розвитку української літературної мови, і цього не можна не враховувати, оцінюючи сьгоднішнє становище української мови та її нормалізацію. Завдання боротьби за культуру мови тепер не вичерпується тим, щоб допомогти масам практично оволодіти нормами української літературної мови. Завдання полягає також і в тому, щоб прищепити уміння розмежовувати мовні засоби літературних мов обох сусідніх народів і не засмічувати одну й другу тим мовним «суржиком», який жаргонізує мову, паразитно присмоктуючись до неї, спотворюючи засоби мовного спілкування, підточуючи основи мовного розвитку. Наше завдання — охороняти українську мову від проникнення низькопробного жаргонно-розмовного зросійщеного стилю.

* Рус., має бути: череда.

** З метою дальшої русифікації і поневолення України.

Проте в практиці літературної і редакційної роботи доводиться зустрічатися з двома крайностями. Деякі літературні й редакційні працівники під лозунгом «зближення» української мови з російською вдаються до масового калькування з російської мови. Це сприяє появі в мові бур'янів, що глушать природні її властивості; так з'являються слова і вирази: *міроприємства, відншення, виключно, впливає висновок, прийняти участь* та ін. До другої категорії належать ті, що вважають себе поборниками чистоти української мови, в якій, на їх думку, заради збереження і зміцнення українського мовного потенціалу при наявності паралельних засобів, слід усувати ті форми або конструкції, що збігаються в звучанні з російськими. Такі ультрапуристи залишають в українській мові *розум*, а відкидають *ум*, пишуть *гарний*, а закреслюють *хороший, красивий*, приймають *слветний*, відвертаються від *славний*, схвалюють українське *прохання* і терпіти не можуть *просьби*, висловлюють думки з *погляду* і не визнають з *точки зору* і т. д.

Шкідливість першого підходу до української мови не раз відзначалась критиками і письменниками. О. Ільченко писав: «Поміляються ті, хто й досі намагається по газетах, видавництвах, інститутах безкарно порушувати закони нашого слова, закони логіки й здорового глузду».

І письменник вдається до прикладів: «Деякі люди, не знаючи мови, коїли часом тее диво чи не так: впадало в око їм, наприклад, слово «гартуватись», от вони собі й поклали: Бог його зна, що воно за слово, а чи не безпечніше буде, коли замість нього та лишити російське «закаляться»? — і лишали, і рясніли в газетах перли на кшталт: «наша молодь закалялася в боях», а вчені дяді і тьоті навіть не червоніли, хоч «закалятися» є не що інше, як «забруднитися», «замазатися» або «задрипатися».

Не червоніли вони й вимагаючи замість звичайних для українця «видіти», «мчати», «шарахати», «калатати», «тупцювати» і т. д.— «видітися», «мчатися», «калататися» й «шарахатися», вимагали тільки тому, що так кажуть і пишуть по-російському. Не червоніли ж вони, силоміць укидаючи в мову газет і десятки калькованих з російської прислівників, усіх отих мертвонароджених «дійсно» (замість «справді»), «виключно», «безприкладно» (жах який!). Дехто з нас і досі вкладає в уста своїх героїв: «Вірно кажеш!», хоч слово «вірний» і не вживається в розумінні «правильний», а тільки в таких словосполученнях, як «вірний помічник», «вірний любий», «вірнo служиш» і т. д.»

Калькування без потреби, а-то й просто перенесення російських слів в українську лексику нерідко трапляється в масовій пресі, в газетах, журналах.

Брошура І. Г. Підоплічка «Охорона природи на Україні» (про яку вже згадувалось) теж має недоліки цього типу. Наведемо приклади:

Впливає висновок — калька з *сытекает вывод*: «Із сказаного *впливає висновок*, що живу природу, тобто рослини і тварини, перш

за все треба добре знати» (стор. 13). Треба: «Із сказаного впливає, що...», «Отже, виходить, що...» і под.

Має місце — калька з «имеет место»: «В окремих місцях Карпат все частіше *мають місце* сильні повені...» (стор. 20). Треба: «...бувають сильні повені».

Присікати — з рос. «*пресекать*»: «В наш час, коли всі природні багатства — колективна власність..., всякі прояви шкурницьких і дрібновласницьких інтересів... треба рішуче *присікати*, замість: «всяким проявам... треба покласти край».

Значні недоліки такого типу властиві перекладам і з інших мов, причому відчувається, що перекладачі орієнтуються на російську мову не лише в лексиці, але навіть у формах слів. Такі приклади наводяться в статтях «Літературної газети».

Так, у перекладі п'єси Жана-Поля Сартра «Кін» перекладач (Д. Суптелі) вживає такі фрази:

«У мене три жінки *стирчать* у серці». «У вас дома вже *стирчить* шериф» (хоч *стирчати* — це «стояти сторчма», а не *торчать* в російському значенні, тобто *стовбичити*).

«*Увези* мене! *Унеси* мене на руках!» — просить Кіна графиня Елен, запевняючи його, що ладна йти за ним «на край світу, на ешафот». А тим часом українською мовою підкреслені слова мають зміст, діаметрально протилежний тому, що хотіли сказати автор і перекладач: префікс **в** (**у**) означає рух всередину чогось, наближення, а не віддалення.

В перекладі п'єси Гільєрме Фігейредо «Лисиця і виноград»: «Людина, яка *здібна* випити ціле море» (замість *здатна*). «*Омой* йому ноги», «а її *вигопи*» (тобто вижени) та ін.

4) Російські форми в українських словах, однакових своєю будовою з російськими. Такі помилки допускаються авторами, які, вживаючи слова подібного звучання і однакової етимологічної будови в українській і російській мовах, не помічають різниці їх граматичних категорій,— наприклад, українські слова: *Сибір, степ, насип, біль, кір, накуп*— чоловічого роду, а відповідні російські: *Сибирь, степь, насыпь, боль, корь, накупь* — жіночого роду; в українській *путь* — жіночого роду, а в російській *путь* — чоловічого роду. Звідси і різне оформлення цих слів у кожній мові: укр. *у степу* — рос. *в степи*, укр. *високий насип* — рос. *высокая насыпь* і под. Є й інші типи формального копіювання.

Наводимо приклади таких помилок:

«Вони довго спотикалися об вугласті шпали, аж поки нарешті не дісталися до того місця, де *на насипі* лежали ще не згвинчені рейки» (П. Загребельний, Дума про невмирущого, 1957, стор. 140). Треба *на насипу*.

«Тут лаяли, штовхалися й били точнісінько *так же, як* у шталазі і як на кам'яному кар'єрі» (там же, стор. 141). Треба: «... штовхали й били точнісінько *так, як і* в шталазі...»

5) Бідність синоніміки, штампи. До цього

призводить неглибоке знання засобів вислову в українській мові, недостатня орієнтація в її синонімічних багатствах, різноманітності синонімічно-стилістичних відтінків. Як наслідок з'являються штампи, що збіднюють передавальні якості мови.

Ці недоліки відзначаються багатьма критиками. Але й мова критичних статей не позбавлена їх. Один із критиків писав:

«...Велика хиба стилістики критичних виступів — це вживання заяжонених, набридлих слів. Крім усього іншого, це ще «красиві» слова, пишномовні, колись справді добровісні. Тільки ж відомо, немає більш огидної ганчірки, ніж шовкова, вплинула та зблякла. Такими мені видаються слова на зразок: «яскраво», «мальовничо», «прозора», «запашний». Або вираз на зразок: «сюжет драми простий». Щодо слова «яскравий», то уважний читач, мабуть, його уже не переносить фізично, він, мабуть, починає червоніти від гніву, хоча червоніти мав би хтось від сорому.

Може варто домовитись або навіть скласти спеціальний «Словник заборонених термінів» на зразок «Словника поетичних термінів», — користь була б від обох видань однакова*.

Другий критик про бідність синоніміки, штампування мови пише ще гостріше:

«...Передусім, вражають лексичні злидні ряду критичних висловлювань, коли критик чи то боїться сказати своє власне, оригінальне, незапозичене слово, чи просто лінується пошукати бодай відповідних синонімів, щоб не повторювати своїх попередників. Коли читаєш поспіль низку рецензій, опублікованих хоч би тільки цього року в наших журналах, перш за все почуваєш, як в очах тобі починає рябіти від дієслова «хвилювати» і похідних від нього дієприкметників, іменників та прислівників: «хвилюючий», «схвилюваний», «хвилювання», «схвилювано», немовби критики назавжди зріклись уживати інші адекватні вислови: *зворушувати*, *вражати*, *зворушливий*, *разючий*, *бентежний* тощо. Ось зразки цього безугавного хвилювання, що хлюпає з рецензії в рецензію, з журналу в журнал: «що *хвилює* пам'ять письменника?», запитує, може, й слушно в даному разі, один рецензент, а другий в унісон йому вже стверджує: «у заключних двох строфах поезії автор дає ясно відчувати, що ж *схвилювало* його», третій же рецензент, притомившись хвилювати письменника, береться за читача: «збірка загалом сприймається добре, *хвилює* читача». В одному місці рецензент запевняє: «не можна без *хвилювання* читати...», а слідом за ним хором виголошують інші: «*хвилююча* краса тут сприймається серцем будівника...», «третя частина поезії — *хвилююча* розповідь про подвиг», «його пристрасно-*схвилюваний* голос зачіпає за живе».

І так раз у раз, рецензент за рецензентом, аж поки збуджені ними ж самими штучні хвилі не винесуть рецензентів на міліну. Але й тут, навіть звертаючись назад, рецензенти не можуть знову

* С. Шаховський, Майстерність і стиль літературної критики, ЛГ за 26 березня 1957 р.

не хвилюватись:

«Тема, що й говорити, *хвилююча*, а тим часом вірш не *хвилює*», «не *хвилює* і вдале за задумом оповідання ...»

«Схиляння перед широко випробуваними штампами збіднює не тільки лексику, а часом, здається, і мислення рецензента, і тоді багатогранна творчість різних письменників звужується своєрідним преїскурантом наперед визначених функцій, які має виявити письменник, а критик сумлінно їх зареєструвати. Так, у багатьох рецензіях різні своєю творчістю письменники починають, як на групових фізкультурних вправах, робити однакові дії: вони — *остівують*, *відбивають* і *підкреслюють*, далі *провіщають*, *наголошують* і *застерігають*, щоб наприкінці *засуджувати* й *стверджувати*.

Безоглядне користування штампами привчило деяких рецензентів до невагомості, безвідповідальності вжитого ними слова»*.

Мало використовується синоніміка української мови в газетах. Повторюються ті самі слова. Автори рідко виходять за межі вузького кола слів, повторюють штампи.

І знову ж у перекладах ці недоліки особливо помітні. Один із критиків зазначає: «Неприємно вражає слух зловживання одними і тими ж словами, що свідчить про вбогість лексики перекладача. Прискорена дія в усіх випадках, наприклад, визначається так: *поквапливо* подивився (?), *поквапливо* примружив очі (?), мозок (!) *поквапливо* готував розповіді(?), *поквапливо* пішов (?) і т. д. Тим часом в українській мові є чимало синонімів цього слова»**.

Невміло і невдало використовується синоніміка в окремих творах мистецької літератури. Так, про одну із збірок оповідань для дітей критик пише:

«Автор забуває, для кого пише, не дбає про багатство свого словника. Надто часто зустрічаються такі слова, як *мить*», *відразу*», *раптом*» тощо. Ось кілька прикладів: «По всьому тілі *вмить* розлилася лінива кволість», «І за *мить* у дворі нікого», «Це почуття якось *вмить* витіснило страх», «*Відразу* отямився», «*Миттю* розсілися», «*Миттю* схопив козака за руку», «На якусь *мить* зупинилася», «Андрій *вмить* згадав», «В цю *мить*» і т. д.

...Ось В. Нестайко пише: «*здорово* навчився чоботарювати» або «*здорово* подружили». Але ж тут слово «здорово» не на місці»***.

В чому ж причини такого збіднення української мови? П. П. Плющ, розглядаючи це питання, на сторінках «Літературної газети» писав:

«...Зупинимось тільки на тенденції, яка намітилася в українській літературній мові протягом останніх років і яка захоує в собі серйозну небезпеку збіднення мови. Йдеться про тенденцію до

* Б. Антоненко-Давидович, «Хвилюючі» штампи, ЛГ за 19 серпня 1958 р.

** В. Щербак, Поганий переклад хорошого твору, ЛГ за 26 квітня 1957 р.

*** О. Ющенко, Про ключі втрачені, та не знайдені, ЛГ за 3 лютого 1959 р.

стандартизації, трафаретності літературної мови, до витруювання будь-яких індивідуальних авторських особливостей мови, внаслідок чого з'являється, як говорив колись І. Франко, «видистильована», безбарвна мова, позбавлена стилістичної і семантичної багатоманітності. Цікаво, що подібне вихолощування мови відбувається під прапором нормалізації, під прапором боротьби з порушенням існуючих норм літературної мови».

«... Не обтяжуючи себе добором відповідної української лексики і особливо фразеології та засобів образности, автори газетних статей і професійно-виробничої літератури часто вдаються до механічного калькування аналогічних слів і виразів російської літературної мови, найширше ж вкоренилося це явище при перекладі на українську мову російської сільськогосподарської, технічної і ін. літератури» *

На такий шлях, справді, стають недосвідчені працівники преси, не розуміючи, як шкідливо відбивається на якості друкованого слова, зверненого до трудящих мас, погана обізнаність авторів і редакторів з багатими ресурсами української мови, внаслідок чого справжнє багатство замінюється примітивно змайстрованими, калькованими ерзац-синонімами.

б) Неправильне утворення слів. Як відомо, письменники утворюють нові слова, які хоч і не входять у постійно діючий словниковий фонд, але збагачують творчі можливості мистця. Такі індивідуальні новотвори знаходимо, наприклад, у П. Тичини: *розузорений, перепрозоритись, житечність, чайно* та ін., у М. Рильського: *ущасливленний, світозорий, зореувінчаний, зеленюкосий, пощасливити* та ін., у М. Бажана: *невідомщенний, залізнокутий, глухошумний, ніжнорукий, срібночоло* та ін. Ці новотвори виправдані своєю мистецькою функцією.

Але трапляються, особливо в мові газет і початкуючих авторів, такі слова, реальної потреби в яких мова не має, або такі, що утворені без уваги до існуючих засобів та елементів словотвору; часом утворюються слова з перекрученою семантикою. Наведемо приклади:

«З цими недоліками змирився і Путильський райком партії» (РБ за 1. III 1957 р.).— В українській мові є *примиритися* («Русско-украинский словарь» подає також *смиритися*,— стор. 648).

Дуже поширилося в усній мові, а звідси переходить і в пресу слово *якісний* в розумінні доброякісний, наприклад:

«Вчасно і *якісно* посіяти льон» (РБ за 30. III 1958 р.).

«Мабуть, тутешні керівники забули, що торік через несвоєчасний і *неякісний* ремонт комбайни часто простоювали на плянтаціях» (РБ за 5. VIII 1959 р.).

В брошурі І. Г. Підоплічка «Охоропа природи на Україні»:

«Повільноростучі породи, що дають *якісну* деревину (сосна, дуб, бук та ін.), мають величезне значення для народного господарства...» (стор. 22).

* П. П. Плющ, Невідкладні питання розвитку української мови, ЛГ за 26 вересня 1958 р.

Слово *якісний* може вживатися на означення якісного розрізнення матеріялу, наприклад, в техніці. Так, технічно розрізняють сталь *звичайну*, сталь *якісну*, до виготовлення якої ставляться особливі технічні вимоги, і сталь *високоякісну*, чистота якої має відповідати найвищим вимогам.

Слово *якісний* і в термінологічній функції означає лише відношення до якості: *якісна* аналіза (в хемії), *якісна* метода (в математиці), *якісні* прикметники (в граматиці).

Отже, і в звичайній мові не слід вживати *якісний* в значенні «високоякісний», «доброякісний».

7) Паралельне синтаксичне сполучення логічно не рівноцінних або різнорідних частин висловлювання. На такі недоліки натрапляємо в мові газет. Приклади:

«Тоді не виникало б різних суперечок щодо використання машин, значно *підвищилась* їх продуктивність» (РБ за 7. III 1958 р.). Підкреслені дієслова вживаються в умовному способі; отже, якщо частка *б* вживається при першому дієслові (*не виникало б*), то її треба ставити і після другого (*підвищилась би*).

«Артіль *мала б* можливість розпоряджатися машинами на свій розсуд так, як *підказували* господарські інтереси» (РБ за 7. III 1958 р.). У першому реченні дієслово не минулого часу, а умовного способу (*мала б*); отже, і в підрядному форма минулого часу (*підказували*) ні до чого; тут має бути або форма умовного способу (*підказували б*), а ще краще, як це звичайно і вживається, поставити форму теперішнього часу (в значенні «позачасовості»): «Артіль *мала б* можливість розпоряджатися так, як *підказують* господарські інтереси».

8) Нечітке висловлення змісту тексту. Така недоробка тексту є наслідком недостатньої уваги авторів до пояснення обставин і різних відношень, важливих для розуміння змісту, висвітлення яких вимагається змістом. Наводимо приклади:

«Переконавшись торік, що можна при такій температурі ґрунту, якою вона є зараз, сіяти цукрові буряки, роблять це сьогодні» (РБ за 29. III 1958 р.).

У цьому тексті багато неясного, не визначеного, і його слід поповнити, переробити, наприклад, так: «Переконавшись торік, що сіяти цукрові буряки можна і при такій невисокій температурі ґрунту, як тепер, колгоспники і цієї весни роблять ранні посіви».

«Спекулянти житлом не покарані» (РУ за 6. VIII 1959 р.). Щоб не подумав хтось, що спекулянтів можна «карати житлом», краще сказати так: «Тих, хто спекулює житлом, не покарано».

«Щодо кількості білка в зеленій масі, то люпин *поступається* тільки люцерні та виці...» (РБ за 24. II 1957 р.). *Поступатися* — к о м у? ч о м у? ч и м? — Треба сказати: «Кількістю білка в зеленій масі люпин поступається тільки люцерні та виці».

Поступатися — перед к и м? перед ч и м? в ч о м у? — Можна сказати: «В кількості білка люпин поступається тільки перед

люцерною та викою».

«Крім того, кормовий — безалкалоїдний — люпин має багато інших цінних властивостей, яких не має решта кормових культур» (РБ за 24. II 1957 р.). Треба сказати: «[Загалом] кормовий люпин багатший на різні цінні властивості, ніж інші кормові культури».

«У ній [в зеленій масі люпину. — *Авт.*] не спостерігається значного коливання в поживних речовинах» (там же). Треба: «... не спостерігається значного коливання складу поживних речовин».

«Люпин вирощують також з метою використання його на зелене добриво, що своєю дією не поступається перед гноєм, а у вологі роки навіть діє ефективніше» (там же). Можна сказати простіше й ясніше: «... вирощують також для зеленого добрива, яке дає наслідки не гірші, а в вологі роки навіть кращі, ніж угноєння».

9) Неправильна фразеологічна будова конструкцій і невикористання фразеологізмів. Такі недоліки виникають, в одних випадках, через те, що автор плутає будову близьких за змістом виразів, в інших — внаслідок незнання ідіом та фразеологічних зворотів, що веде до калькування з російської мови. Приклади:

«Добитися того, щоб з дня у день підвищувалась активність колгоспників і механізаторів» (РБ за 15. II 1957 р.). Треба: «день у день».

«Ніякої поблажки не давати ледарям» (там же). Треба: «Ні в чому не потурати...».

«Раніше, ніж відповісти на це питання, треба визначити зміст сукупного суспільного продукту» (там же). Треба: «Перш ніж відповісти...».

Багатий і своєрідний фразеологічний фонд української мови, який живе і грає всіма барвами дотепности, гумору в живій мові народу, сягаючи іноді своїм корінням у сиву давнину, погано використовується в літературній мові, і, як це не дивно, авторам часом доводиться вести боротьбу за право вживання старих оригінальних фразеологізмів.

Один з авторів пише:

«... Трапився такий вислів (доречний, звичайно, в контексті): «*крутишся, як п'ятка в дверях*» в розумінні: гасаєш і туди, і сюди, а глузду ніякого. Редактор з насолодою викреслив порівняння і зажадав пояснення, що воно таке «п'ятка», чого «крутиться» і причому тут «двері». Йому пояснювали, що раніше в українській хаті двері тримались не на завесах, а на дерев'яній п'ятці, яка вставлялась у дерев'яний келихоподібний жолобок... Не дослухавши, редактор обурився: чи ж дозволено, мовляв, пускати в журнал, який читають сотні тисяч людей, архаїзм — бо ж «п'ятки» і в помині немає.

Довелося апелювати до популярного «*вискочив, як Пилип з конопель*» і нагадати, що вже не лишилося давно ні шляхтича Пилипа з села Конопель, ні сейму, на якому так недоречно виступив історичний Пилип... Ще більшу роздратованість викликало фра-

зологічне: *«Говорив, наче тин городив»* (тобто довго й нудно) — адже нині, мовляв, «тини» застаріли. Отак і твориться «унормована» газетна мова*.

10) В живанні віддієслівних іменників замість дієслів. Конструкції з віддієслівними іменниками зустрічаються часто, особливо в діловій мові і в газетах та масовій пресі. Але якщо надмірне вживання таких конструкцій у діловій мові (в протоколах, резолюціях) є звичайним явищем, то в мові газет і публіцистичної літератури це ознака зниження стилю. Наведемо приклади:

«Перебування в середовищі культурних людей сприяло засвоєнню іноземних мов, які дівчина почала вивчати ще під керівництвом матері» (М. Тараненко, Марко Вовчок, літературний портрет, 1958, стор. 5).

Речення первантажене віддієслівними іменниками. Для стилістичного поліпшення речення два таких іменники доцільно замінити дієсловами, а третій (найбільш «казенний») можна й відкинути. Тоді речення матиме такий вигляд:

«Перебуваючи в середовищі культурних людей, дівчина краще засвоювала іноземні мови, які вона почала вивчати ще з матір'ю».

«Перебування в середовищі ентузіястів — збирачів фолкльору сприяло формуванню літературно-естетичних уподобань майбутньої письменниці, викликало і розвивало інтерес до народної творчості» (там же, стор. 6).

Речення побудовано за тим же шаблоном, що й попереднє, — тим більш його слід було б перебудувати. Це можна зробити так:

«Майбутня письменниця жила серед ентузіястів — збирачів фолкльору, і це сприяло формуванню її літературно-естетичних уподобань, викликало і розвивало інтерес до народної творчості».

«Нитки були міцні, свіжі, видно, недавно з мотовила. При погляді на них в Андріївій голові одразу ж виник зухвалий плян» (П. Загребельний, Дума про невмирущого, 1957, стор. 77). Друге речення краще перебудувати так: *«Коли Андрій глянув на них, у його голові виник...»*

11) Громіздкі конструкції з нечітко вираженими відношеннями між їх частинами. Зміст таких конструкцій важко сприймається читачем, а іноді може бути неясним, двозначним. Вони часто трапляються в газетах. Приклад:

«В наших умовах приводити в дію резерви великою мірою означає вивчати і впроваджувати на ділі досвід передовиків» (РУ за 8. I 1960 р.).

У цьому реченні не ясно, з якими членами речення пов'язані виділені словосполучення-обставини: *«в наших умовах приводити в дію резерви»* чи *«в наших умовах означає»?* *«проводити великою*

* С. Плачинда, Застарілі слова чи необізнані редактори?, ЛГ за 12. IX 1958 р.

мірою» чи «*великою мірою означає*»? Щоб уникнути такої двозначності, текст треба було б перебудувати так, щоб читач зразу сприймав зміст того, що читає. Так, наприклад, можна б було розбити текст на два речення: перше — риторичне запитання, друге — відповідь: «Що значить в наших умовах приводити в дію резерви? Це великою мірою означає вивчати і впроваджувати на ділі досвід передовиків».

12) Недоцільний порядок слів. Так, в одних випадках без стилістичної потреби у тексті віддаляються одне від одного члени словосполучення. Це в тій чи іншій мірі заважає чіткості тексту, як у такому прикладі:

«Першим відгукнувся на заклик агітаторів працювати за методом знатного новатора краший налащик цеху М. С.» (РБ за 4. III 1958 р.). Треба наблизити підмет до присудка, отже, доцільно перебудувати речення так: «На заклик агітаторів працювати за методом знатного новатора першим відгукнувся краший налащик цеху М. С.».

В інших випадках не використовуються прийоми стилістичного виділення, наголошення, інверсії. Приклад:

«В одному місці вже час сіяти, в іншому — почекати ще треба» (РБ за 29. III 1958 р.). В цьому реченні є протиставлення, отже, протиставлювані частини й треба виділити способом інверсії: «В одному місці *вже сіяти час*, в іншому — *треба це почекати*».

13) Неправильне вживання службових слів. Службові слова — прийменники, сполучники, частки — мають важливе значення для стилістичної побудови тексту. Проте доводиться зустрічати службові слова там, де вони зайві або вжиті неправильно. Наводимо приклади:

«Люпин за кількістю цих речовин набагато перевищує навіть найкращі трави» (РБ за 24. II 1957 р.). Прийменник зайвий.

«Люпин є кращим попередником *під усі* сільськогосподарські культури» (там же). Краще: «...попередником *для всіх* сільськогосподарських культур».

Трапляється, коли через недогляд автора або редактора сполучне слово *що* ставиться у реченні так, що читач не знає, до чого його віднести: до окремого члена чи до цілого складу головного речення. Це можна спостерігати в такому реченні:

«Починається він [передпосівний обробіток. — *Авт.*] з ранньовесняного боронування площі, *що* не тільки зменшує випаровування вологи, а й збільшує нагромадження поживних речовин у ґрунті, бо дає доступ повітря до нього» (РБ за 30. III 1958 р.).

Сполучне слово *що* помилково може бути віднесене до іменника *площі* в підрядно-означальній функції. Насправді воно стосується попереднього змісту в цілому. Для уточнення таких логічних і синтаксичних стосунків доцільно замість *що* поставити займенник *це*.

14) Неправильне узгодження. Зустрічається в погано відредагованому тексті при вживанні означень до іменників однини збірного значення. Приклади:

«З'являються ряд видатних творів такого, наприклад, значення, як «Партія веде» П. Тичини або «Загибель ескадри» О. Корнійчука» (Б. Шнайдер, Андрій Головка, літературний портрет, 1958, стор. 63). Треба, звичайно: «з'являється ряд».

«Ряд змін відбулося і в світській школі — вищій та середній» (П. П. Хропко, Іван Петрович Котляревський, літературний портрет, 1958, стор. 6). Треба: «Чимало змін відбулося...», «Ряд змін відбувається...»

15) Неправильне вживання слів у словосполученнях. Слова близького значення можуть мати різні особливості щодо сполучення з іншими словами. Коли ці особливості не враховуються, виникають помилкові словосполучення. Приклади:

«Більшість свого життя Батур провів під землею, перебуваючи по черзі на всіх посадах, які тільки є в забої» (М. Чабанівський, Кам'яне небо, 1958, стор. 226).

У нашій мові вживається слово *більшість* у значенні «більша кількість», наприклад: *більшість (більша кількість) працівників, країн, дерев, членів, засідань тощо*, — *більшість* того, що складається з окремих одиниць. Вживається й протилежне до цього — *меншість (менша кількість)* теж на означення кількості, яка складається з окремих одиниць. Те, що не складається з одиниць, не співвідносне з рахунковою кількістю, може уявлятися в своїх частинах (*більша частина, менша частина*): *більша частина лісу* (але *більшість, більша кількість лісів*), *більша частина ночі* (але *більшість, більша кількість ночей*), *менша частина зими* (але *меншість, менша кількість морозних днів*), — отже: *більша частина життя* (хоч і *більшість, більша кількість років*).

16) Стилістичний дисонанс. Стилістичний дисонанс — це вживання слів і зворотів, стилістично не однорідних із словами і конструкціями даного стилю. Особливо виразно дисонують слова та синтаксичні конструкції, характерні для стилю ділової мови, коли вони переносяться в стиль публіцистичний або й в мову мистецької літератури. Так, наприклад, стійкі словосполучення ділового стилю: *прийти до висновку, взяти заходів, взяти до уваги, мати на меті* і под., введені в мову публіцистичного або мистецького твору, виступають в них як «сторонні», стилістично не співзвучні конструкції. Приклад:

«Не роздумуючи, Андрій поплив напереріз караванові, маючи на меті прокататися на отому човні, що летів за баржею, мов трісочка» (П. Загребельний, Дума про невмирущого, 1957, стор. 15). *Маючи на меті* краще замінити: «...він хотів...»

У поданій класифікації зосереджується увага лише на найтислівіших недоліках. Але й наведеного досить, щоб зрозуміти, що підвищення культури мови з позицій стилістики — важлива і невідкладна справа.

ХІ. ПОРЯДОК СЛІВ

§148. ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАЖЕННЯ

В українській мові, як і в інших мовах, порядок слів у реченні встановлювався на протязі довгого історичного періоду розвитку і вдосконалення самої мови.

У старій українській мові порядок слів у реченні значно відрізнявся від загальноприйнятого в сучасній мові. Це пояснюється тим, що порядок слів у реченні обумовлюється граматичною будовою мови і його функціями в реченні.

Основною функцією порядку слів в українській мові, як і в інших мовах, є синтаксична функція: за допомогою порядку слів уточнюються окремі члени речення і виявляється характер речення в цілому.

В сучасній українській мові порядок слів відносно вільний: слово не закріплюється постійно на певному місці в реченні, проте члени речення розміщуються за встановленою літературною традицією.

В різних типах речення порядок слів має свої особливості. Ці особливості залежать від змісту речення, його будови, кількості членів речення та способу висловлення їх.

Так, у питальних реченнях усі питальні слова завжди стоять на першому місці. Цим досягається підкреслення і виділення питальних слів, які разом з інтонацією формують питальне речення, наприклад: *«Невже тебе я більше не побачу?»* (О. Корнійчук); *Хіба тепер такі зайці, що й з лопати можна підстрелити?* (П. Панч).

Для підсилення питальності речення часто на перше місце ставиться також присудок або слово, з яким пов'язане питання, наприклад: *Думиш, я не знаю, що у вас добре?* (М. Коцюбинський).

В окличних реченнях емоціонально насичені слова, винесені на початок речення, посилюють емоцію і виразність усього речення, наприклад: *Вставай, хто серцем кучерявий! Нова республіко, гряди! О земле, велетнів роди!* (П. Тичина).

Різні відхилення від узвичаєного літературною традицією порядку слів мають семантико-стилістичне значення і в процесі мовлення сприймаються, як відзначення важливості переміщеного слова.

Як основний, так і зворотний порядки слів становлять в українській мові лише різні варіанти синтаксичної норми, її стилістичні різновиди.

Порядок слів у реченні залежить: а) від будови речення, б) від морфологічного способу вираження членів речення, в) від наявності другорядних членів речення, д) від наявності відокремлених членів речення.

Українській літературній мові взагалі властивий прямий порядок слів. У простому реченні порядок слів перш за все стосується розміщення головних членів речення — підмета і присудка.

§149. МІСЦЕ ПІДМЕТА І ПРИСУДКА В РЕЧЕННІ

Підмет, висловлений формою незалежного називного відмінка разом з означеннями, що до нього відносяться, у простому реченні звичайно ставиться перед присудком, наприклад: *Батько її працює бригадиром і завідує хатою-лабораторією, а мати — ланкова* (О. Копиленко).

Підмет, висловлений інфінітивом, завжди ставиться перед присудком, тому що при препозиційному вживанні інфінітива відбувається його субстантивация.

При потребі логічного виділення, підкреслення підмет ставиться після присудка або в кінці речення, наприклад: *В ім'я твоєї волі, твого життя, добра Упав з коня у полі розвідник Качурá* (П. Воронько).

Підмет вживається в кінці речення також і тоді, коли особа або предмет, що являються підметом, є невідомі, наприклад: *Люблю, коли в вікно розкриті шумлять безжурно деревá* (В. Сосюра).

Вживання підмета після присудка в сучасній українській мові спостерігається найчастіше в таких випадках:

а) коли мова має розповідний характер, наприклад, в казках, билинах, повістях: *Стрепенувся зрешті ліс і собі заграв... зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої, заметушилась у травичці комашина, розітнулося в гущину цебетання* (М. Коцюбинський); *Надійшла весна весела, закипіли в праці села, розциумілися лані* (М. Рильський);

б) коли присудок висловлений дієсловами буття, існування, наприклад: *І в Марокко, і в Альжирі є борці за справу миру* (Газ.).

в) коли підмет висловлений кількісно-іменним сполученням, наприклад: *У Сибірське море впадає триста тридцять шість річок, а витікає лише одна — стрімка красуня Ангарá* (ж. «Україна»);

г) коли на перше місце виносяться обставинні слова часу і місця, способу дії, наприклад: *Вночі не горіли вогні в будиночку на горі* (О. Десняк); *На скелі ні вдень, ні вночі не замовкав дзенькіт зубил* (Я. Баш); *Назустріч з туману виринуло крите авто і, порівнявшись із Сашком, круто зупинилось* (В. Козланюк);

г) коли присудок висловлено дієсловом у формі наказового способу, наприклад: *Хай подихає ханжа!* (А. Малишко):

д) якщо присудок висловлено дієсловом, що має значення буття, становлення, перебігу дії (*бути, йти, стати* тощо), а також коли на початку речення виступають залежні від присудка другорядні члени речення, наприклад: *Не довго жив я в світі ще, та встиг чимало вже зазнати* (І. Франко); *Потроху вищував вітер, світліло небо, готове от-от блиснути сонцем* (Д. Бедзик).

Присудок ставиться обов'язково перед підметом у словах автора і в авторських ремарках драматичних творів, наприклад: *«Запам'ятайте це місце, Євгене, — сказав Брянський. — Після війни приїдемо сюди відпочивати»* (О. Гончар).

§150. МІСЦЕ ОЗНАЧЕННЯ В РЕЧЕННІ

Узгоджене означення при прямому порядку слів виступає головним чинном перед означуваним іменником, наприклад: *Галицький літопис говорить про боротьбу українських князів з боярами* (Т. Масенко); *В молодому кооперативі «Врожай» перший сніг зв'язала жниця Марія* (З газ.).

Неузгоджене означення звичайно вживається після означуваного іменника, наприклад: *Людину чорної шкіри він, як і Данько, бачив уперше* (О. Гончар); *На призьбі сиділа його мати, Маруся Джериха, вже немолода молодиця, бліда, з темними очима, з сухорлявим лицем* (І. Н.-Левіцький).

Проте означення, висловлені прикметниками і присвійними займенниками, нерідко вживаються інверсійно, тобто після іменників. Це буває тоді, коли хочуть надати мовленню більшої виразності й риторичності, наприклад: *Церкви, та палати, та пани пузати...* (Т. Шевченко); *Палаюче сонце зупинилось над тими щоглами незліченими, над тими щоглами розлогими* (М. Коцюбинський).

Означення дієприкметника, відрізняючись своїми стилістичними особливостями від прикметників і займенників, частіше виступають після іменників, до яких вони відносяться, і, маючи залежні слова, завжди відокремлюються, наприклад: *Голубе небо, вкрите рідкими хмаринками, щедро лило ясне світло на лани, на сади й хати* (О. Гончар).

§151. МІСЦЕ ДОДАТКУ В РЕЧЕННІ

При прямому порядку слів додаток виступає в реченні після того слова, до якого він відноситься, наприклад: *Іван теж кував коня, шукав вина і потім поїхав доганяти своїх* (О. Гончар); *Уже Іван Богун одбив од Вінниці війська кварцяні і грізним громом прогрімів* (М. Рильський).

Придієслівний додаток може виступати і перед тими словами, до яких він відноситься, наприклад: *Гаразд, моя доню Ізольдо, я збóлта в сонця візьму, блакиту морського позичить попросим русалку саму* (Л. Українка); *Все побачила вона, все зрозуміла* (Я. Баш); *Кожний рівчак чи ямку сповнювала по вінця вода* (О. Донченко).

§152. МІСЦЕ ОБСТАВИН В РЕЧЕННІ

Місце обставинних слів в реченні визначається багатьма і різноманітними причинами, перш за все — значенням обставинних слів, способом їх висловлення і тим, до яких слів у реченні вони відносяться.

Обставини способу дії, виражені прислівниками на *о, е*, утвореними від прикметників, звичайно виступають перед присудком, наприклад: *Тисячі літ вільно котив свої води Тікич* (В. Минко).

Обставини часу теж можуть вживатися як перед дієсловом-присудком, так і після нього, а також на початку і в кінці речення, наприклад: *Вранці полк вирушив із села* (П. Панч); *Прокинувся я рано-вранці* (В. Беляєв).

Обставини часу після дієслова або в кінці речення увиразнюють їх зміслове значення.

Обставини місця можуть вживатися як перед дієсловом-присудком, так і після нього, наприклад: *Справа і зліва з густого туману зринали назустріч несподівані тіні будівель і дерев* (Ю. Смолич); *Шелестом опалого листу зітхає лісова стежка, в'юниться між деревами і веде в чарівні далі* (М. Стельмах).

Обставини місця, що стоять після дієслів-присудків, які виражають положення в просторі або рух в якомусь напрямку, часто використовуються для уточнення значення дієслів.

Обставини причини і мети можуть виступати як перед дієсловами, так і після них, а також на початку речення, наприклад: *Дід помітно зніяковів, круто одвернувся й без причини голосно закашлявся* (Я. Баш); *Билося серце і грала кров од передчуття чогось в житті радісного, могутнього* (С. Васильченко); *Увечері в новому театрі на честь перемоги відбулося врочисте урядове засідання* (Я. Баш).

Обставини мети, висловлені інфінітивом, виступають переважно після дієслова-присудка.

ХІ. ТРАНСКРИПЦІЯ

І ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ

§153. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

Ці слова означають різні поняття, але їх часто переплутують.

ТРАНСКРИПЦІЯ — це спосіб записувати звуки будь-якої мови, користуючись системою звичайних літер та спеціальних знаків. Вживаючи цю систему мовознавці намагаються зафіксувати точну вимову, точне звучання будь-якого звуку мови чи цілого слова.

Транскрипція вживається в підручниках чужих мов та в словниках, показуючи, як треба правильно вимовляти чужомовні слова. Розгляд її не входить у завдання нашої книги.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ — це спосіб переписувати літери української (або якоїсь іншої кириличної) абетки літерами латинізованих абеток західніх мов. При цьому не намагаються передати точну вимову літер чи слів, а лише переписати їх, підставляючи відповідні літери чужої мови, одну за одною.

Деякі українські літери мають точні відповідники, напр. о — o, б — b, м — m, т — t, ф — f та інші. Але, в нашій мові є й такі звуки, з відповідними їх літерами, яких західні, не слов'янські, мови не мають, як напр. и, й, х, щ, ю, я і т. под. І в кожній чужій мові доводиться підбирати для транслітерації таку комбінацію літер, яка є найближчим еквівалентом нашої літери, відповідно до звукової практики даної мови.

Така транслітерація зветься **практичною**.

Але в західніх мовах навіть однакові літери абетки мають різне значення. Так, напр., літера “J” вимов-

ляється по-англійськи як „дж”, по-іспанськи — як „х”, по-французьки — „ж”, по-німецьки — подібно до „й”. Через це, напр., француз чи іспанець прочитає текст, написаний в англійській транслітерації, по-своєму, часом зовсім інакше.

Тому транслітерація українських написів, особливо — в іменах і в назвах, є важливою проблемою, часто — складною й відповідальною.

Щоб уникнути непорозумінь, в наукових працях уживають єдиний спосіб транслітерації, так званий **науковий** або **славістичний**, вироблений умовно, незалежно від особливостей західніх мов і по суті близький до чеського способу письма.

§154. НАУКОВА ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ

Наукова (інакше: мовознавча, славістична) транслітерація української абетки така:

а = a; б = b; в = v; г = h; ґ = g; д = d; е = e; є = je; ж = ž; з = z; и = y; і = i; ї = ji; й = j; к = k; л = l; м = m; н = n; о = o; п = p; р = r; с = s; т = t; у = u; ф = f; х = ch; ц = c; ч = č; ш = š; щ = šč; ю = ju; я = ja; ь = '.

Українського апострофа ' не передаємо.

Приклади:

Україна = *Ukrajina*; *українець* = *ukrajinec'*; *український* = *ukrājins'kuj*; *Київ* = *Kyjiv*; *Харків* = *Charkiv*; *Львів* = *L'viv*; *Кам'янець Подільський* = *Kamjanec' Podil's'kuj*; *Тарас Шевченко* = *Taras Ševčenko*; *Іван Зарічний* = *Ivan Zaričnyj*; *Борис Кащенко* = *Borys Kaščenko*; *Тиміш Подорожняк* = *Tymiš Podorožnjak*; *Святослав Щербина-Низький* = *Svjatoslav Šcerbyna-Nyž'kuj*; *Сергій Загородецький* = *Serhij Zahorodec'kuj*.

Практична транслітерація вживає абетковий засіб даної мови (букви, знаки) й приспособлює його до чужої

абетки. Тимто можна говорити про англійську, німецьку, французьку, еспанську й т. д. практичну транслітерацію української абетки. Практичні транслітерації мають національний характер.

§155. АНГЛІЙСЬКА ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ

Англійська практична передача української абетки така:
 а = a, як в *are*; б = b, як в нпр. *baby*; в = w, нпр. *was*;
 г = h, нпр. *how*; ґ = g, нпр. *go*; д = d, нпр. *do*; е = e,
 нпр. *tell*; є = ye, нпр. *yes*; ж = zh, нпр. *pleasure*; з = z,
 нпр. *zero*; и = y, нпр. *country, Egypt*; і = i, нпр. *machine*;
 ї = yi, нпр. *year*; й = y, в сполуці з іншими буквами, як
 нпр. *day*; у' (відокремлено); к = k, нпр. *kind*; л = l, нпр.
last; м = m, нпр. *man*; н = n, нпр. *not*; о = o, нпр. *lord*;
 п = p, нпр. *past*; р = r, нпр. *road*; с = s, нпр. *same*;
 т = t, нпр. *town*; у = u, нпр. *rule*; ф = f, нпр. *five*; х = kh,
 нпр. *khan*; ц = c, нпр. *ts*; ч = ch, нпр. *child*; ш = sh, нпр.
shock; щ = shch, нпр. *fresh cheese*; ю = yu, нпр. *Yukon*;
 я = ya, нпр. *yard*; ь = '. Українського апострофа ' не
 передаємо.

Приклади:

Україна = Ukrayina, українець = ukrayınes', український = ukrayıns'kyu, Київ = Kyıiv, Харків = Kharkıv, Львів = L'wıv, Кам'янець Подільський = Kamyınes' Podil's'kyu, Тарас Шевченко = Taras Shewchenko, Іван Зарічний = Iwan Zarıchnyy, Борис Кащенко = Borys Kashchenko, Тиміш Подорожник = Tymısh Podorozhnyak, Святослав Щербина-Низький = Swyatoslaw Shcherbyna-Nyz'kyu, Мусій Загородецький = Musiy Zahorodec'kyu.

Спрошення: Приголосівок ч, ж, ш в практичній передачі не подвоюємо, напр.: *Запоріжжя = Zaporizhya, Заріччя = Zarıchya, Підляшшя = Pidlyashya* і т. под.

§156. ФРАНЦУЗЬКА ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ

Французька практична передача української абетки така:

а = a, нпр. *Баран* = *Barane*; б = b, нпр. *Балко* = *Balko*,
в = v, нпр. *Варвара* = *Varvara*; г = h, нпр. *Голуб* =
Holoub; ґ = g, нпр. *Ґудз* = *Goudz*; = *gu* перед е та і
нпр. *Герич* = *Guérytch*, *Ґіба* = *Guiba*; д = d, нпр. *Дорош*
= *Doroch*; е = é, нпр. *Пелех* = *Pélékh*; є = è, нпр. *Єн-*
дик = *Yëndyk*; ж = j, нпр. *Житомир* = *Jytomyr*; з = z
нпр. *Захарія* = *Zakhariya*; и = y, нпр. *Микита* = *Mykuta*;
і = i, нпр. *Іван* = *Ivan*; ї = i, нпр. *Київ* = *Kyïv*; й =
y, нпр. *Андрій* = *Andriy*; у' відокремлено, нпр. *Війна й*
мир = *Viyna y' myr*; к = k, нпр. *Кожом'яка* = *Kojomy-*
aka; л = l, нпр. *Ленкий* = *Lérkyu*; м = m, нпр. *Мирний*
= *Myrnyu*; н = n, нпр. *Нарбут* = *Narbout*; о = o, нпр.
Омелько = *Omél'ko*; п = p, нпр. *Пилип* = *Pylip*; р = r,
нпр. *Риндик* = *Ryndyk*; с = s, нпр. *Стеців* = *Stétsiv*; т =
t, нпр. *Татомир* = *Tatomyr*; у = ou, нпр. *Турула* = *Tou-*
roula; ф = f, нпр. *Франко* = *Franko*; х = kh, нпр. *Сухен-*
ко = *Soukhénko*; ц = ts, нпр. *Цианюк* = *Tsyhanyouk*;
ч = tch, нпр. *Чапленко* = *Tchapléenko*; ш = ch, нпр. *Шило*
= *Chylo*; щ = chtch, нпр. *Щербина* = *Chtchérbyna*; ю =
you, нпр. *Севрюк* = *Sévryouk*; я = ya, нпр. *Хом'як* = *Kho-*
myak; ь = ' , нпр. *Рось* = *Ros'*.

Українського апострофа ' не передаємо.

Інші приклади:

Україна = *Oukraïna*; *українець* = *oukraïnéts'*; *українсь-*
кий = *oukraïns'kyu*; *Харків* = *Kharkiv*; *Львів* = *L'viv*
Кам'янець Подільський = *Kamyanéts' Podil's'kyu*; *Тарас Шев-*
ченко = *Taras Chévchténko*; *Іван Зарічний* = *Ivan Zaritch-*
nyu; *Борис Кауценко* = *Borys Kachtchéenko*; *Тиміш Подорож-*
няк = *Tymich Podorojnyak*; *Святослав Щербина-Низький* =
Svyatoslav Chtchérbyna-Nyz'kyu; *Мусій Загородецький* =
Mousiy Zahorodéc'kyu.

Спрощення: Шиплячих приголосівок ч, ж, ш не подвоюємо: *Заріччя* = *Zaritchya*; *Підляшшя* = *Pidlyachya*.

§157. НІМЕЦЬКА ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ

Німецька практична транслітерація української абетки:
 а = a; б = b; в = w; г = h; ґ = g; д = d; е = e;
 є = je; ж = sh; з = z; и = y; і = i; ї = ji; й = j;
 к = k; л = l; м = m; н = n; о = o; п = p; р = r,
 с = s; т = t; у = u; ф = f; х = ch; ц = c; ч = tsch;
 ш = sch; щ = schtsch або stsch; ю = ju; я = ja; ь = '.

Українського апострофа ' не передаємо. *Приклади:*

Україна = *Ukrajina*; *українець* = *Ukrajinec'*; *український* = *ukrajins'kyj*; *Київ* = *Kyjiv*; *Харків* = *Charkiv*; *Львів* = *L'viv*; *Кам'янець Подільський* = *Kamjanec' Podil's'kyj*; *Тарас Шевченко* = *Taras Schevtschenko*; *Іван Зарічний* = *Iwan Zaritschnyj*; *Борис Кашенко* = *Borys Kaschtschenko* або: *Kastschenko*; *Тиміш Подорожняк* = *Tymisch Podoroshnjak*; *Святослав Щербина-Низький* = *Svjatoslaw Schtscherbyna (Stscherbyna)- Nyz'kyj*; *Сергій Загородецький* = *Serhij Zahorodec'kyj*.

Спрощення: Шиплячих приголосівок ч, ж, ш, в практичній транслітерації не подвоюємо: *Запоріжжя* = *Zaporishja*; *Підляшшя* = *Pidljashja*; *Заріччя* = *Zaritschja*.

§158. ЕСПАНСЬКА ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ

Еспанська практична передача української абетки така:
 а = a, нпр. *Баран* = *Baran*; б = b, нпр. *Балко* = *Balko*;
 в = w, нпр. *Варвара* = *Warwara*; г = h, *Голуб* = *Holub*;
 ґ = g, нпр. *Гудз* = *Gudz*; = *gu* перед *e* та *i*, нпр. *Ґерич* = *Guerych*, *Ґіба* = *Guiba*; д = d, нпр. *Дорощ* = *Dorosh*,
 е = e, нпр. *Пелех* = *Pelej*; є = ye, нпр. *Єндик* = *Yendyk*,
 ж = zh, нпр. *Житомир* = *Zhytomyr*; з = z, нпр. *Захарія* =

Zajariya; и = у, нпр. *Микита* = *Mykyta*; і = і, нпр. *Іван* = *Iwan*; ї = уї, нпр. *Кнїв* = *Kyuiw*; й = у, нпр. *Андрій* = *Andriy*; у' відокремлено, нпр. *Війна й мир* = *Wiyna y' myr*; к = k, нпр. *Кожом'яка* = *Kozhotyaka*; л = l, нпр. *Ленкий* = *Lepkyu*; м = m, нпр. *Мирний* = *Myrnyu*; н = n, нпр. *Нарбут* = *Narbut*; о = o, нпр. *Омелько* = *Omel'ko*; п = p, нпр. *Пилип* = *Pylup*; р = r, нпр. *Риндик* = *Ryndyk*; с = s, нпр. *Стеців* = *Stetsiw*; т = t, нпр. *Татомир* = *Tatomyr*; у = u, нпр. *Турула* = *Turula*; ф = f, нпр. *Франко* = *Franko*; х = j, нпр. *Сухенко* = *Sujenko*; ц = ts, нпр. *Цилянок* = *Tsyhanyuk*; ч = ch, нпр. *Чапленко* = *Charpenko*; ш = sh, нпр. *Шило* = *Shylo*; щ = shch, нпр. *Щербина* = *Shcherbyna* ю = yu, нпр. *Севрюк* = *Sewryuk*; я = ya, нпр. *Хом'як* = *Jomyak*; ь = ' нпр. *Рось* = *Ros'*.

Українського апострофа ' не передаємо.

Інші приклади:

Україна = *Ukrayina*; *українець* = *ukrayinets'*; *український* = *ukrayins'kyu*; *Харків* = *Jarkiw*; *Львів* = *L'wiw*; *Кам'янець Подільський* = *Kamyanets' Podil's'kyu*; *Тарас Шевченко* = *Taras Shewchenko*; *Іван Зарічний* = *Iwan Zarichnyu*; *Борис Кащенко* = *Borys Kashchenko*; *Тиміш Подорожняк* = *Tymish Podorozhnyak*; *Святослав Щербина-Низький* = *Swyatoslaw Shcherbyna-Nyz'kyu*; *Мусій Загородецький* = *Musiy Zahorodets'kyu*.

Спрощення: Шиплячих приголосівок ч, ж, ш не подвоюємо: *Запоріжжя* = *Zaporizhya*; *Заріччя* = *Zarichya*; *Підляшшя* = *Pidlyashya*.

§159. ПОРТУГАЛЬСЬКА ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ

Португальська практична передача української абетки така:

а = a, нпр. *Баран* = *Baran*; б = b, нпр. *Балко* = *Balko*; в = w, нпр. *Варвара* = *Warwara*; г = h, нпр. *Голуб* = *Holub*; ґ = g, нпр. *Гудз* = *Gudz*; = gu перед е та і, нпр.

Герич = *Guerytch*, Гіба = *Guiba*; д = d, нпр. Дорош = *Doroch*; е = e, нпр. Пелех = *Pelekh*; є = ye, нпр. Єндик = *Yendyk*; ж = j, нпр. Житомир = *Jytomyr*; з = z, нпр. Захарія = *Zakhariya*; и = y, нпр. Микита = *Mykuta*; і = i, нпр. Іван = *Iwan*; ї = yi, нпр. Київ = *Kyuiw*; й = y нпр. Андрій = *Andriy*; у' відокремлено, нпр. Війна й мир *Wiyna y' myr*; к = k, нпр. Кожом'яка = *Kojomyaka*; л = l, нпр. Ленкий = *Lerkyu*; ль = lh, нпр. Оля = *Olha*; м = m, нпр. Мирний = *Myrnyy*; н = n, *Нарбут = Narbut*; нь = nh, нпр. Олень = *Olenh*; о = o, нпр. Омелько = *Omelhko*; п = p, нпр. Пилип = *Pulyr*; р = r, нпр. Риндик = *Ryndyk*; с = s, нпр. Стеців = *Stetsiw*; т = t, нпр. Татомир = *Tatomyr*; у = u, нпр. Турула = *Turula*; ф = f, нпр. Франко = *Franko*; х = kh, нпр. Сухенко = *Sukhenko*; ц = ts, нпр. Циганюк = *Tsyhanyuk*; ч = tch, нпр. Чапленко = *Tcharlenko*; ш = ch, нпр. Шило = *Chylo*; щ = chtch, нпр. Щербина = *Chtcherbyna*; ю = yu, нпр. Севрюк = *Sewryuk*; я = ya, нпр. Хом'як = *Khomyak*; ь = '(з вийнятком після л та н), нпр. Рось = *Ros'*.

Українського апострофа ' не передаємо.

Інші приклади:

Україна = *Ukrayina*; українець = *ukrayinets'*; український = *ukrayins'kyu*; Харків = *Kharkiw*; Львів = *Lhwiw*; Кам'янець Подільський = *Kamyanets' Podilhs'kyu*; Тарас Шевченко = *Taras Chewtchenko*; Іван Зарічний = *Iwan Zaritchnyy*; Борис Кащенко = *Borys Kachtchenko*; Тиміш Подорожняк = *Tymich Podorojnhak*; Святослав Щербина-Низький = *Swyatoslaw Chtcherbyna-Nyz'kyu*; Мусій Загородецький = *Musiy Zahorodets'kyu*.

Спрощення: Шиплячих приголосівок ч, ж, ш не подвоюємо: Заріччя = *Zaritchya*; Підляшшя = *Pidlhachya*.

ХІІІ. НАЙБІЛЬШ УЖИВАНІ СКОРОЧЕННЯ

§160. СКОРОЧЕННЯ НАЗОВ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА УСТАНОВ

- АДУК** — Асоціація Діячів Української Культури
АУА — Асоціація Українців Америки
АУП — Асоціація Українських Професорів
БНТ — Богословське Наукове Товариство
БУК — Братство Українців Католиків
БУСС — Братство Українських Січових Стрільців
ВО — Виконавчий Орган
ГНБ — Головна Пластова Булава
ГПР — Головна Пластова Рада
ГРСАУМ — Головна Рада Світового Апостольства Українських
Мирян
ДОБРУС — Демократичне Об'єднання Бувших Репресованих Укра-
їнців Совстами
ДФ — Дитячий Фонд
ДЦ УНР — Державний Центр УНР
ЗПУТГ — Закордонне Представництво Української Гель-
сінської Групи
ЗУАДК — З'єднаний Український Американський Допомоговий
Комітет
ЗЧ-ОУН — Закордонні Частини Організації Українських Націо-
налістів
КБК — Красний Братський Конгрес
КТГ — Комітет Гельсінських Гарантій
КОАУО — Комітет Об'єднання Американських Українських Орга-
нізацій
КоДУС — Комісія Допомоги Українському Студентству
КПЛ — Комітет Прав Людини
КПС — Крайова Пластова Старшина
КР ІСНО — Координаційна Рада Ідеологічно Споріднених На-
ціоналістичних Організацій
КС — Карпатський Союз
КУК — Комітет Українців Канади
КУПП — Клуб Українських Підприємців і Професіоналістів

- ЛМК** — Літературно-Мистецький Клуб
ЛМО — Літературно-Мистецьке Об'єднання
ЛСАК — Лемко-Союз Америки і Канади
ЛУКЖК — Ліга Українських Католицьких Жінок Канади
ЛУМПА — Ліга Української Молоді Північної Америки
ЛУПМ — Ліга Української Православної Молоді
МУН — Молодь Української Національності
МУНО — Молодь Українського Національного Об'єднання
НДТУТ — Науково-Дослідче Товариство Української Термінології
НТШ — Наукове Товариство ім. Шевченка
ОАУВЛ — Об'єднання Американських Українських Ветеринарних Лікарів
ОБВУА — Об'єднання Бувших Вояків Українських Армій
ОДВУ — Організація Державного Відродження України
ОДУМ — Об'єднання Демократичної Української Молоді
ОЖЛВУ — Об'єднання Жіночої Ліги Визволення України
ОЖ ОЧСУ — Об'єднання Жінок Оборони Чотирьох Свобід України
ОКВ УПА — Об'єднання Колишніх Вояків УПА
ОМУА — Об'єднання Мистців Українців в Америці
ОМУС — Об'єднання Мистців Української Сцени
ООЛ — Організація Оборони Лемківщини
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ООЧСУ — Організація Оборони Чотирьох Свобід України
ОПДЛ — Об'єднання Працівників Дитячої Літератури
ОПС — Об'єднання Православних Сестрицтв
ОУА — Об'єднання Українців в Австрії
ОУЄВЦ — Об'єднання Українських Євангельсько-Баптистських Церков
ОУК — Організація Українок Канади
ОУН — Організація Українських Націоналістів
ОУП — Об'єднання Українських Письменників
ОУПА — Об'єднання Українських Педагогів Америки
ОУПК — Об'єднання Українських Педагогів Канади
ОУРДП — Об'єднання Українців Революційно-Демократичних Переконань
ОУФ — Об'єднання Українців Франції
ОУПК — Об'єднання Українських Педагогів Канади
ОУШ — Об'єднання Українців у Швейцарії
ПУН — Провід Українських Націоналістів
СВУ — Спілка Визволення України
СВУР — Союз Ветеранів Українського Резистансу
СГД — Союз Гетьманців-Державників

- СЗСУ-СП** — Союз Земель Соборної України — Селянська Партія
СКВУ — Світовий Конгрес Вільних Українців
СКУВН — Світовий Конгрес Української Вільної Науки
СКУС — Світовий Конгрес Українського Студентства
СМК — Союз Молоді Карпат (1945)
СС — Січові Стрільці
ССК — Суспільна Служба Комбатантів
СУ — Союз Українок (в Галичині) (1918)
СУА — Союз Українок Америки
СУВБ — Союз Українців у Великій Британії
СУЖА — Спілка Українських Журналістів Америки
СУЖК — Спілка Українських Журналістів Канади
СУК — Союз Українок Канади
СУКВ — Союз Українських Канадських Вояків
СУКП — Союз Українських Купців і Підприємців
СУМ — Спілка Української Молоді
СУОА — Союз Українських Організацій в Австралії
СУОМ — Спілка Українських Образотворчих Мистців
СУС — Союз Українських Самостійників
СУСК — Союз Українських Студентів Канади
СУСТА — Союз Українських Студентських Товариств Америки
СФЛ — Світова Федерація Лемків
СФУЖО — Світова Федерація Українських Жіночих Організацій
США — Сполучені Штати Америки
ТІРМ — Товариство Плекання Рідної Мови
ТСС-ПФ — Товариство Свята Софія — Патріарший Фонд
ТУБА — Товариство Українських Бібліотекарів Америки
ТУІА — Товариство Українських Інженерів Америки
ТУК — Товариство Українських Кооператорів
ТУЛ — Товариство Українських Лісників
ТУП — Товариство Українських Правників
ТУС — Товариство Українських Самостійників
ТУСМ — Товариство Української Студіючої Молоді ім. Міхновського
УААУП — Українсько-Американська Асоціація Університетських Професорів
УАВ — Українські Американські Ветерани
УАПЦ — Українська Автокефальна Православна Церква
УБКК — Українсько-Бразилійський Координаційний Комітет
УБНТ — Українське Богословське Наукове Товариство
УБС — Український Братський Союз
УВАН — Українська Вільна Академія Наук

- УВГ** — Українська Вільна Громада
УВК — Українське Вільне Козацтво
УВУ — Український Вільний Університет
УВФ — Український Визвольний Фонд
УГА — Українська Галицька Армія
УГВ — Українська Громада у Венецуелі
УГГ — Українська Гельсінська Група
УГОА — Українська Гетьманська Організація Америки
УГПЦ — Українська Греко-Православна Церква
УГЦКФ — Український Громадський Центральний Комітет у Франції
УГШ — Українська Громада в Швеції
УДР — Український Демократичний Рух
УГО — Українське Євангельське Об'єднання
УСРР — Український Євангельський Реформований Рух
УЗХ — Український Золотий Хрест
УІА — Український Інститут Америки
УІІМ — Український Інститут ім. Петра Могили
УКАП — Українська Католицька Асоціація Преси
УККА — Український Конгресовий Комітет Америки
УКС — Українська Кредитова Спілка
УКЦ (і УКЦерква) — Українська Католицька Церква
УКЮ — Українське Католицьке Юнацтво
УЛМК — Український Літературно-Мистецький Клуб
УЛТПА — Українське Лікарське Товариство Північної Америки
УМІ — Український Музичний Інститут
УММАН — Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук
УМХС — Українська Медично-Харитативна Служба
УНДО — Українське Національно-Демократичне Об'єднання
УНДС — Український Національно-Державний Союз
УНГУ — Український Науковий Інститут Гарвардського Університету
УНО — Українське Національне Об'єднання
УНП (і УНПоміч) — Українська Народна Поміч
УНР — Українська Народна Республіка
УНРК — Українська Наукова Рада в Канаді
УНС (і УНСоюз) — Український Народний Союз
УНФ — Український Народний Фонд
УПА — Українська Повстанська Армія
УПНІ — Український Публіцистично-Науковий Інститут
УПЦ — Український Православний Центр
УПЦ в США — Українська Православна Церква в Сполучених

- УПО** — Українське Пластове Юнацтво
УРДП — Українська Революційно-Демократична Партія
УРС (і **УРСОюз**) — Український Робітничий Союз
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСГ — Українська Стрілецька Громада
УСГН — Українська Студентська Громада Нью-Йорку
УСК — Український Спортовий Клуб
УСПВ — Український Союз Політичних В'язнів
УСС — Українські Січові Стрільці
УСЦАК — Українська Спортивна Центральна Америка і Канади
УТГІ — Український Технічно-Господарський Інститут
УТІ — Український Технічний Інститут
УТК — Український Товариський Клуб
УЦРА — Українська Центральна Репрезентація в Аргентині
ФКУ — Фонд Катедри Українознавства
ФУВУ — Фундація Українського Вільного Університету
ЦеСУС — Центральний Союз Українського Студентства
ЦПУЕН — Центральне Представництво Української Еміграції
в Німеччині
ЧСВВ — Чин Святого Василя Великого
ШР УККА — Шкільна Рада Українського Конгресового Комітету
Америци

§161. СКОРОЧЕННЯ СЛІВ

- а (без крапки) — ампер
агр. — агроном, агрономія
акад. — академік, академічний
ам. **амер.** — американський
анат. — анатомія, анатомічний
анг., англ. — англійський
ант. — античний
ар., араб. — арабський
арг. — аргентинський
арт. — артист
арх. — архаїзм
арх., архіт. — архітект, архі-
 тектурний
балк. — балканський
балт. — балтицький
бібл. — біблійний, бібліотеч-
 ний, бібліологічний
біл., білор. — білоруський
біог., біогр. — біографічний
біол. — біологічний
Блаж. — Блаженний
бл. п. — блаженної пам'яті
богосл. — богословський
болг. — болгарський
бот. — ботанічний
браз. — бразилійський
бріт. — британський
буд., будів. — будівельний,
 будівничий
будд. — буддійський
бук. — буковинський
бурж. — буржуазний
бухг. — бухгалтерський
бюдж. — бюджетовий
бюрокр. — бюрократичний
в (без крапки) — вольт
в. — вік, верстов
вв. — віки
виб. — виборний, виборчий
в-во, вид-во — видавництво
вид. — видання
вид-ць — видавець
в-згад. — вищезгаданий
військ. — військовий
відм. — відмінок
вірм. — вірменський
вірш. — віршований
в. й. п. — вічна йому пам'ять!
вл. ім., власн. ім. — власне
 ім'я
Впв. — Високоповажаний
Впр. — Високопреподобний
 (до священників)
Всч. — Всечесний (до свяще-
 ників)
вт (без крапки) — ват
вул. — вулиця
Вш. — Вельмишановний (Ви-
 сокошановний)
г (без крапки) — грам
г., гор. — город
гал. — галицький
геогр. — географічний
гр. — граф, грецький,
 громадянин
грам. — граматика
гр-н. — громадянин
гр.-кат — греко-католик
груз. — грузинський
гуц. — гуцульський
галь. — гальонів
гот. — готичний
д., дав. — давальний (відм.)
дд. — добродії
дем. — демократ (ичний)
деп. — депутат
деф. — дефект (ивний)
див. — дивись
дипл. — дипломат (ичний)
дир. — директор, диригент
діспр., дісприк. — дісприк-
 метник
дісприсл. — дісприслівник
дієсл. — дієслово

д.-ій — добродій
 діял. — діалектичний
 докон. — доконаний
 до Р. Хр. — до Різдва Христового (перед народженням Христа)
 доц. — доцент
 д-р — доктор
 друк. — друкарський, друкований
 евр. — європейський
 екз. — екзарх, екземпляр
 елек., елект. — електричний
 енци. — енциклопедія
 есп. — еспанський
 ест. — естонський
 етим. — етимологія, етимологічний
 Єв. — Євангелія
 євр. — єврейський
 єгип. — єгипетський
 єз. — єзуїт (ський)
 ж., жін. — жіночий (рід)
 жид. — жидівський
 журн. — журналіст(ичний)
 займ. — займенник
 заг.-від. — загальновідомий
 зам. — замість
 зап. — записка
 за ред. — за редакцією
 зах. — західній
 зб. — збірний, збірник
 звід. — звітлення
 звільн. — звільнений
 зим. — зимовий
 знах. — знахідний (відмінок)
 зоол. — зоологічний
 зрос. — зросійщений
 і.-е. — індоевропейський
 ізра. — ізраїльський
 ім., імен. — іменник
 імігр. — імігрант(ський)
 імпер. — імперіялістичний
 імпр. — імпресіоністичний

інд. — індійський, індіанський, індустріальний
 інж. — інженер
 інк. — інкорпорований
 інсп. — інспектор
 інтерн. — інтернаціональний, інтернований
 інф., інформ. — інформація
 іст. — історик, історичний
 іт., італ. — італійський
 і т. д. — і так далі
 і т. ін. — і таке інше
 і т. п. — і тому подібне
 канад. — канадський
 кат. — католик, католицький
 кит. — китайський
 кл., клич. — кличний (відм.)
 км (без крапки) — кілометр
 ко. — компанія
 кол. — колишній
 л (без крапки) — літр
 лат. — латинський
 літ., літер. — літературний
 м (без крапки) — метр
 м. — місто, миля
 ман. — манускрипт
 м'р — магістер
 мед. — медичний
 мин. — минулий (час)
 м. ін. — між іншим
 місц. — місцевий (відмінок)
 міт. — мітичний
 моск. — московський
 мн., множ. — множина
 м-р — містер
 м-с — містрис
 муз. — музичний
 н. — назва
 наз. — називний (відмінок)
 нак. сп. — наказовий (спосіб)
 напр. — наприклад
 нар. — народний, народжений

наст. ст. — наступна сторінка
 н. е. — наша ера
 невідм. — невідмінювальне (слово)
 не відм. — не відміняється
 нім. — німецький
 норв. — норвезький
 н. р. — новий рік
 н. ст. — новий стиль
 о. — отець (священик), однина
 одн. — одина
 оо. — отці (священики)
 оруд. — орудний (відмінок)
 п. — пан
 пись., письм. — письменник
 п-і — пані
 півд. — південний
 півд.-зах. — південнозахідний
 півд.-схід. — південносхідний
 півн. — північний
 півн.-схід. — північносхідний
 п. н. — під назвою
 пов. — повіт
 поль. — польський
 пор., порів. — порівняй
 по Р. Хр. — по Різді Христовому
 пп. — пани
 пр., прізви. — прізвище
 прав. — православний
 прасл. — праслов'янський
 прийм. — прийменник
 прикм. — прикметник
 прим. — примітка
 присл. — прислівник
 провінц. — провінція (лізм)
 прод. — продовження
 прот. — протоієрей
 протопр. — протопресвітер
 проф. — професор
 р. — рік, річка

рад. — радянський
 ред. — редактор, редакційний
 р. Б. — року Божого (по Різді Хр.)
 рец. — рецензія
 р.-кат. — римо-католик
 рим. — римський
 р-н — район
 р., род. — родовий (відмінок)
 р., рос. — російський, росіанізм, (русизм)
 росл. — рослина
 рр. — роки
 рукоп. — рукопис, рукописний, рукоположений
 рум. — румунський
 рус. — русизм, русицизм
 Р. Хр. — Різдіво Христове
 с. — село
 санскр. — санскрит (ський)
 св. — святий
 свв. — святі
 свящ. — священик
 с.-г. — сільсько-господарський
 сер. — середній (рід)
 серб. — сербський
 синон. — синонім
 ск. — скорочення
 слов. — слов'янський
 сл. Б. — слуга Божий (покійний)
 словін. — словінський
 словаць. — словацький
 сов. — советський, совітський
 соц. — соціальний, соціалістичний
 соц. заб. — соціальне забезпечення
 опол. — сполучник, сполучення
 сп. р. — спільний рід

- сп.-сл.** — спільнослов'янський
ст. — стаття, століття, старий
стар. — старий
студ. — студент(ський)
ст.-болг. — староболгарський
ст.-інд. — староіндійський
стор. — сторінка
ст.-слов. — старослов'янський
ст. ст. — старий стиль
ст.-укр. — староукраїнський
ст.-сх.-слов. — старосхіднослов'янський
сх. — східній
сх.-сл. — східнослов'янський
та ін. — та інші
т-во — товариство
т. зв. — так званий
тур. — турецький
угор. — угорський
укр. — український
ум. сп. — умовний спосіб
уч. — учасник, учень, учитель
- ф-ма** — фірма
фр. франц. — французький
ц., ц-ва — церква
центр. — центральний
церк. — церковний
ц.-сл. — церковнослов'янський
ц. м. — цього місяця
ц. р. — цього року
ч. — число
част. — частина, частка
чес. — чеський
числ. — числівник
чит. — читати
чол. чолов. — чоловічий (рід)
шв., швед. — шведський
шк. — школа, шкільний
шк. р. — шкільний рік
шлях. — шляхетський
юд. — юдаїзм, юдейський
юл. к. — юліанський календар
юр., юрид. — юридичний
янг. — янгольський
яп. — японський

XIV. ДОДАТОК

§162. ВИТЯГ З „УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ”, ХАРКІВ 1929

ВЛАСНІ ЙМЕННЯ

ПРІЗВИЩА

УКРАЇНСЬКІ ПРІЗВИЩА

А. В українській мові українські прізвища звичайно відмінюються. тим то прізвища чоловічі й прізвища жіночі здебільшого розрізняються між собою закінченням, а то й окремими наростками.

1. а) Коли чоловіче прізвище іменник чоловічого роду з закінченням на приголосний або -о (напр., *Чуб, Ніс, Шевченко*), то відповідне жіноче прізвище (напр., для дружини, дочки) буде прикметник від тих іменників з наростком -ова (-ева, -єва): *Ганна Чубова, Чубової, Чубовій, Носова* (від *Ніс*), *Шевченкова, Шевцева* (від *Швець*), *Палієва* (від *Палій*) і т. ін.

Але, згідно з новими умовами життя, оскільки сама власниця прізвища або її батьки того бажають, від таких чоловічих прізвищ її прізвище може бути і в інших формах, напр., у формі того самого іменника, звичайно, невідмінного: *Ганна Чуб, Ганні Чуб, з Ганною Чуб, помічниця Ніс, помічниці Ніс* і т. ін., або з наростком -ка (для заміжніх відповідно до деяких чоловічих): *Антоновичка, Антоновички*... (від *Антонович*), *Воличка* (від *Волик*) і т. ін.

Примітка. Із цих форм жіночих прізвищ від чоловічих лише одна може бути за прізвище, оскільки людина повинна мати стало прізвище, змінити ж своє прізвище жінка може на загальних підставах.

б) Коли чоловіче прізвище прикметник (звичайно чоловічого роду), то жіноче (для дружини й дочки) прізвище буде той же прикметник жіночого роду, напр.:

Чоловік (батько):

Степовий

Задорожній

Жінка (дочка):

Степова

Задорожня

Чоловік (батько):

Гаврилів
Ковалів
Паліїв
Кузьмин
Надіїн

Жінка (дочка):

Гаврилова
Ковалева
Палієва
Кузьмина
Надіїна

Примітка. Перед закінченням *-ський* у прізвищах часто бувають наростки *-ов-, -ев-, -єв-, -ів-, -їв-*: *Соколовський, Котляревський, Гаєвський, Зіньківський, Чугуївський* і т. ін. Із цих наростків норму для української мови становлять *-ів-, -їв*, а решта з'явилась головним чином під впливом польської або російської мови. Взагалі ж закінчення *-овський, -євський, -євський* в українських прізвищах припускаються.

в) Коли чоловіче прізвище іменник із закінченням на *-а, -я*, то таке саме прізвище буде і жіноче (для жінки або дочки), напр.: *Іван Малинка*, з *Іваном Малинкою* і т. ін. і *Ганна Малинка*, з *Ганною Малинкою* і т. ін.. хоч. знов же з бажання власниці прізвища або її батьків, від таких прізвищ жіноче прізвище може бути і в формі прикметниковій на *-ина (-їна)*: *Малинчина, Малинчиної* . . . , *Гамаліїна* (від *Гамалія*) і т. ін.

2. а) Коли жіноче прізвище прикметник на *-ова (-ева, -єва)* або *-ина (-їна)*, то чоловіче прізвище від нього буде або той іменник, що з нього походить прізвище-прикметник, напр., коли вона звалась *Морозова*, для сина її або чоловіка буде прізвище *Мороз, Андрієнкова — Андрієнко, Шевцева — Швець, Сивошанчина — Сивошанка* і т. ін.— порівн. 1а і 1в, або, з бажання власника прізвища чи матері його, прикметник на *-ів (-їв), -ин (-їн)*: *Морозів, Андрієнків, Сивошанчин* і т. ін., при тім тільки так, коли жіноче прізвище на *-ова (-ева, -єва), -ина (-їна)* в основі має чоловіче ймення (*Петро, Іван, Кузьма* і т. ін.), напр., син *Петрової* буде *Петрів* (а не *Петро*), *Іванової — Іванів, Кузьминої — Кузьмин* і т. ін.

б) Коли в жінки (матері) за прізвище править інший прикметник жіночого роду, то чоловіче прізвище буде той самий прикметник із закінченням чоловічого роду (для чоловіка або сина), напр.: *Степова — Степовий, Чернявська — Чернявський* і т. ін.— порівн. 1б.

в) Іменникові жіночі прізвища на *-а, -я* залишаються без зміни, переходячи на чоловіка чи сина, напр.: *Оксана Майборода — Іван* (чоловік чи син її) *Майборода* і т. ін.— пор. 1в.

§ Б. Чоловічі прізвища з прикметниковими закінченнями на -ів, -їв, -ин, -ін відмінюються почасти як прикметники, а почасти як іменники. напр.:

Однина

Наз.	<i>Гаврилів</i>	<i>Бутвин</i>
Бл.	<i>Гаврилів</i>	<i>Бутвине</i>
Род.	<i>Гаврилова</i> (не Гаврилового)	<i>Бутвина</i>
Дав.	<i>Гаврилову</i> (не Гавриловому)	<i>Бутвинові</i>
Знах.	<i>Гаврилова</i> (не Гаврилового)	<i>Бутвина</i>
Орудн.	<i>Гавриловим</i>	<i>Бутвином</i>
Місц.	<i>при Гаврилову</i> (або <i>Гаври- лові</i>)	<i>при Бутвині</i> (або <i>Бутви- нові</i>)

Множина (для всіх родів)

Наз. - Кл.	<i>Гаврилови</i> (не Гаврилові)	<i>Бутвині</i> (не Бутвині)
Род.	<i>Гаврилових</i>	<i>Бутвинів</i>
Дав.	<i>Гавриловим</i>	<i>Бутвинам</i>
Знах.	<i>Гаврилових</i>	<i>Бутвинів</i>
Орудн.	<i>Гавриловими</i>	<i>Бутвинами</i>
Місц.	<i>при Гаврилових</i>	<i>при Бутвинах</i>

Усі інші українські прізвища відмінюються як звичайні слова: прикметникові — як прикметники, іменникові — як іменники, напр.: *Марія Петрова, у Марії Петрової, з Марією Петровою* і т. ін., *Іван Лободюченко, Івана Лободюченка, з Іваном Лободюченком, Іванові Петровичеві (Петровичу) Лободюченкові* і т. ін.

РОСІЙСЬКІ Й ІНШІ СЛОВ'ЯНСЬКІ

ПРІЗВИЩА

В. Найважливіші правила щодо правопису російських, білоруських, польських, чеських та інших слов'янських прізвищ такі:

1. Апостроф ставимо після тих самих приголосних, що і в українських словах, після ж *н, д, т, л, з, с, ц* перед йотованими голосними зберігаємо *ь*: *Зінов'єв, Прокоф'єв, Юр'єв, Лук'янов, Альясов, Полозьєв, Дьяконов* і т. ін.

Перед *йо*, звичайно, апострофа не ставимо: *Воробйов, Соловійов*.

Примітка. Сполучення пом'якшених губних із голосними в таких прізвищах, як *Вяльцева, Пясецький, Пяст*, пишемо без апострофа.

2. Російське, сербське, болгарське г, польське й ін. **g** передаємо українським **г**, чеське **h**, білоруське **г** — українським **г**: *Турґєнєв, Гастєв, Нєгрош, Гловацький, Ягіч* і т. ін., але *Гавлічєк, Баґдановіч* і т. ін.

3. Закінчення російських прізвищ **-ский, -цкий**, білор. **-скі, -ці**, польських **-ski, -cni**, чеських **-ský, -cký** передаємо українськими **-ський, -цький**: *Карський, Вроцький, Кринський, Палацький (Palacký)* і т. ін.

Але російські прізвища на **-ской, -цкой** так і передаємо: *Донской, Трубєцкой (Донского . . .)*.

4. Закінчення російських прізвищ **-ич, -ин**, білоруських **-іч**, польських **-icz**, сербських **-іс**, чеських **-ін** тощо передаємо через **-іч, -ін (-ін)**. **-ік**: *Засуліч, Ягіч, Міцкєвіч, Караджіч, Пушкін, Чаплігін, Дєржавін, Санін, Пупін, Софійн, Ільїн, Льосік, Гавлік, Славік* і т. ін.

Але після **ж, ш** в російських прізвищах, звичайно, **-ин**: *Гаршин* і т. ін.

5. Закінчення **-єк** пишемо в таких слов'янських прізвищах, як *Їрєчєк (Їрєчка), Гавлічєк* і т. ін.

6. Закінчення російських, болгарських прізвищ **-ов (-ёв, -ьов)** та **-ев** передаємо через **-ов (-ьов, -йов)** та **-єв, -єв**: *Крилòв, Плєтньов, Хрущов, Чернишов, Пугачов, Муравйов, Некрасов, Татищєв, Цонєв, Мірчєв, Аражчєєв, Порфїр'єв, Князєв, Голубєв* і т. ін.

7. Закінчення прикметникових російських прізвищ **-ый, -ий** передаємо українським **-ий**: *Бєлий, Горький* і т. ін., білор. **-ы**, польськ. **-у**, чеськ. **-у** звичайно через **-и**: *Гартни, Бяли* (пол.), *Біли* (чех) і т. ін.

Примітка. Російські закінчення **-ой** так і передаємо: *Толстой, Полєвой* і т. ін., змінюючи їх як прикметники (*Толстого . . .*), як і інші (*Бялого . . .*).

8. Російське й білоруське **-е**, польське **-іє** в м'яких складах здебільшого передаємо українським **є**, особливо під наголосом, напр.: *Бєдний, Рєдін, Грібоєдов, Авдєєв, Рилєєв, Турґєнєв, Нєдзєльський* і т. ін., але також і українським **є** у прізвищах, що відповідають українським, напр.: *Воскрєсенський, Весєловський, Преображенський, Плєтньов, Петров, Третьяковський* і т. ін.

Аналогічно передаємо й російське **и**, польське тощо **і**: *Радїщєв, Чїріхов, Нікітін, Міклошіч, Міцкєвіч, Пілсудський* і т. ін. хоч *Данилевський, Малиновський, Васїльєв* і т. ін.

ЧУЖОМОВНІ НЕ СЛОВ'ЯНСЬКІ ПРИЗВИЩА

Г. Щодо правил написання в українській транскрипції чужомовних (не слов'янських) прізвищ, то їх треба шукати в розділі «Правопис чужих слів» (див. §§ 64—71).

Відмінюються чужі прізвища в українській мові тільки чоловічі і то лише тоді, коли вони закінчуються на приголосний: *Гартман, Шекспір, Пауль* і т. ін. — *Гартманом, Шекспіра* і т. ін. При жіночих же йменнях вони звичайно невідмінні: *Марія Люксемберг* — *без Марії Люксемберг* і т. ін.

Чужомовні прізвища з закінченням на голосний звичайно не відмінюються й при чоловічих іменах: *Паганіні, Мірабо, Гайне, Гете, Стенлі, Золя, Реклю, Коцебу* і т. ін., навіть на -а здебільшого не відмінюються: *Бора, Борджа, Бенуа* і т. ін.

ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ

УКРАЇНСЬКІ ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ

Г. Українські географічні назви взагалі треба віддавати на письмі в їх народньо-історичній формі, напр.: *Берестя* (а не Брест-Литовський), *Ромен* (а не Ромни), *Прилука* (а не Прилуки), *Лубні* (а не Лубни), *Вовча* (а не Вовчанськ), *Санджар* (а не Сенжари), *Замостя, Миропілля, Рівне, Підкарпаття, Поділля, Ковеги* (а не Ков'яги), *Підгірна, Вінниця, Чернігів, Галичина, Прип'ять, р. Псло* (а не Псіол) і т. ін.

Зокрема щодо закінчень в українських назвах міст і селищ, то треба додержуватися таких правил:

1. У назвах міст уживаємо тільки наростка -ів, а не -ов (після голосних та ', звичайно, -ів): *Харків, Львів, Криків, Золочів, Рогачів, Хвістів, Сіднів, Бердичів, Уланів, Хмельів, Київ, Чугуїв, Миколаїв, Зміїв, Мліїв* і т. ін. У відкритих складах твердих пнів -ов-, у всіх інших -ев- (після голосних -ев-): *Харкова, Золочеву, у Рогачеві* і т. ін.

Відмінюються такі назви як звичайні іменники: *під Харковом, за Чугуєвом* і т. ін.

У назвах слобід і станцій закінчення -івка (після голосних та ' -івка): *Карпівка, Карлівка, Попівка, Оленівка, Левківка, Горлівка, Вербівка, Катівка, Миколаївка* і т. ін. У сполученнях із іншими наростками також здебільшого буває наросток -ів (-ів), напр.: *Петрівський (хутір), Ільківський, Андріїв-*

ський, *Павлівське (село), Василівське, Миколаївська (слобода), Озівське море* і т. ін. хоч *Покровська (слобода)* і деякі інші.

2. Назви міст кінчаються на *-ське, -цьне* (а не *-ськ, -цьк*): *Волочиське, Старобільське, Пинське, Зінов'ївське, Луцьке* і т. ін.

Відмінюються такі назви як приметники: із *Старобільського, під Волочиським* і т. ін.

3. Назви станцій і селищ кінчаються на *-ова, -ева, -ина*, або *-ове, -еве, -ине*, або *-ів, -ми* за місцевою вимовою (а не *-ово, -єво, -ино*): *Шляхова, Демурина, Смоліне, Синельників, Виповзів, Святішин* і т. ін.; на *-а* відповідно до російських на *-ая*: *Лозова, Весела, Попасна* і т. ін. Відповідно до російських назв на *-ое* вживаються закінчення на *-е (-є)*: *Погоріле (село), Кругле, Копане, Красне, Жовте, Веселе, Підгородне* і т. ін.

Усі такі назви, крім тих, що на *-ин* (див. 5), відмінюються як звичайні прикметники: з *Лозової, у Погорілому* і т. ін.

4. У назвах міст закінчення *-піль* (а не *-поль*): *Тернопіль, Ольвіопіль, Мелітопіль, Томашпіль, Олександропіль, Вишнопіль, Ямпіль* і т. ін., але у відкритих складах, звичайно, *-поля*: з *Тернополя, під Ольвіополем* і т. ін.

5. Назви на *-ин* (*Кобрин, Чигирин, Гайсин* і т. ін.) відмінюються як іменники: з *Кобрина, під Чигирином, Гайсином* і т. ін.

СЛОВ'ЯНСЬКІ ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ

Д. Російські, польські, чеські й інші слов'янські географічні назви передаємо аналогічно до слов'янських прізвищ (див. В), напр.:

1. *Калуга, Београд, Разград* і т. ін., хоч більш засвоєні із г: *Волга, Новгород* тощо.

2. *Скопін, Бжезін, Колін, Землін, Дубровнік, Угліч, Лятовіч, Требіч* і т. ін.

3. *Саратов, Осташков, Августов, Цезанов, Грабов, Гелчев, Брудзев, Гельньов, Сміхов, Юр'єв, Тамбов, Балашов* і т. ін.

4. *Курськ, Томськ, Сімбірськ, Троїцьк, Вітебськ, Мєнськ, Глуськ* (польське *Głusk*), *Плоцьк, Конськ* (польське *Końsk*), *Камєнськ, Єдлінськ, Липськ* і т. ін.

5. *Пулково, Ртіщево, Іваново, Турново, Сараєво, Нікулмо* і т. ін. (відмінюються як іменники : з *Пулкова* під *Пулковом* і т. ін.).

6. *Юр'євці, Єлєц, Повєнєц, Болєславєц, Старіца, Бжезніца, Подгорица, Маріца, Струміца, Столац, Шабац, Ловац* і т. ін.

7. *Пєнза, Мєзєнь, Вєтлуга, Нєсвєж, Рибінськ, Жіліна, Братіслава* і т. ін., хоч *Петрозаводськ, Челябінськ* і т. ін.

8. Географічні слов'янські назви, що вживаються тільки у множині, віддаємо відповідними українськими: *Кімри* (рос. Кимры), *Боровичі* (рос. Боровичи), *Кошиці* (ч. Košice), *Домбровиці* (п. Dąbrowice), *Біскупиці*, *Бялобжеґи* і т. ін.

9. Російські географічні назви на пом'якшені губні, шиплячі або р передаємо з ь: *Обь, Пермь, Кємь, Глушь, Тверь* і т. ін. і відмінюємо як відповідні українські іменники: *над Об'ю, до Твері* і т. ін.

10. Описові географічні назви при потребі перекладаємо: *Північна Двіна* (Северная Двина), *Крижаній океан* (Ледовитый океан), *Фінська затока* (Финский залив) і т. ін.*).

ЧУЖОМОВНІ НЕ СЛОВ'ЯНСЬКІ ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ

Е. Чужомовні неслов'янські географічні назви передаємо на загальних основах, визначених у розділі «Правопис чужих слів» (§§ 64 — 71), але до того слід додати, що оскільки деякі чужомовні географічні назви ще не мають в українській мові сталих графічних форм, то їх треба транскрибувати по можливості з автохтонних (тубільних) назв, а не з сторонніх джерел**), напр., *Маніля* (а не Манілья), *Тегран* (а не Тегеран), *Тічіно* (а не Тессін), *Лісбона* (а не Ліссабон), *Льєж* (а не Люттіх), *Мєхіко* (а не Мексіка) і т. ін.

*) Як також і з інших мов: *Ріє Доброї Надії* (*Cape of the Good Hope, Cap de Bonne Espérance*) і т. ін.

**) У згоді з побажанням міжнародніх географічних конгресів.

XV. РІЗНЕ

§163. СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

<i>Бабл.</i> — В. Бабляк <i>Баж.</i> — М. Бажан <i>Бич.</i> — В. Бичко <i>Вас.</i> — С. Васильченко <i>Виш.</i> — О. Вишня <i>Вовч.</i> — М. Вовчок <i>Воскр.</i> — С. Воскрекасенко <i>Гал.</i> — Я. Галап <i>Г.-Арт.</i> — П. Гулак-Артемівський <i>Гірк.</i> — М. Гірик <i>Гліб.</i> — Л. Глібов <i>Гол.</i> — А. Головка <i>Гонч.</i> — О. Гончар <i>Горд.</i> — К. Гордієнко <i>Грив.</i> — П. Гривовський <i>Греб.</i> — Є. Гребінка <i>Довж.</i> — О. Довженко <i>Донч.</i> — О. Донченко <i>Заб.</i> — Н. Забіла <i>Збан.</i> — Ю. Збанацький <i>З газ.</i> — З газет <i>З підр.</i> — З підручника <i>Еллан</i> — В. Еллан-Блакитний <i>Кв.-Осн.</i> — Г. Квітка-Основ'яненко <i>Коб.</i> — О. Кобилянська <i>Ков.</i> — Л. Коваленко <i>Коз.</i> — В. Козаченко <i>Коп.</i> — О. Копиленко <i>Корн.</i> — О. Корнійчук <i>Котл.</i> — І. Котляревський <i>Коцюб.</i> — М. Коцюбинський <i>Коч.</i> — І. Кочерга <i>Кроп.</i> — М. Кропивницький <i>Кундз.</i> — О. Кундзич <i>Куч.</i> — В. Кучер <i>Ле</i> — І. Ле	<i>Л. Укр.</i> — Леся Українка <i>Мак.</i> — Ф. Маківчук <i>Мал.</i> — А. Малюшко <i>Март.</i> — Л. Мартович <i>Мик.</i> — І. Микитенко <i>Мирн.</i> — П. Мирний <i>Нагн.</i> — М. Нагнибіда <i>Н. тв.</i> — Народна творчість <i>Н.-Лев.</i> — І. Нечуй-Левницький <i>Ол.</i> — С. Олійник <i>Панч</i> — П. Панч <i>П. В.</i> — П. Воронько <i>Риб.</i> — Н. Рибак <i>Рил.</i> — М. Рильський <i>Ряб.</i> — І. Рябокляч <i>Свидн.</i> — А. Свидницький <i>Сліпч.</i> — П. Сліпчук <i>Смол.</i> — Ю. Смоліч <i>Соб.</i> — В. Собко <i>Сос.</i> — В. Сосюра <i>Стельм.</i> — М. Стельмах <i>Стеф.</i> — В. Стефанік <i>Тесл.</i> — А. Тесленко <i>Тич.</i> — П. Тичина <i>Тоб.</i> — І. Тобілевич <i>Трубл.</i> М. Трублаїні <i>Фр.</i> — І. Франко <i>Цюпа</i> — І. Цюпа <i>Чуб.</i> — П. Чубинський <i>Шам.</i> — М. Шамота <i>Шевч.</i> — Т. Шевченко <i>Шер.</i> — М. Шеремет <i>Шиян</i> — А. Шиян <i>Шовк.</i> — Ю. Шовкопляс <i>Щог.</i> — Я. Щоголів <i>Янов.</i> — Ю. Яновський
-

ЩО ЧИТАТИ ПРО КУЛЬТУРУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

КНИЖКИ

- О. Синявський: „**Норми української літературної мови**”, 3-тє видання, В-о „Життя і школа”, Стейт Каледж, Па., 1967, 364 ст.
- Митрополит Іларіон: „**Наша літературна мова**”, Товариство „Волинь”, Вінніпег, 1969, 264 ст.
- В. Чапленко: „**Українська літературна мова**”, УТІ, Нью-Йорк, 1955, 328 ст.
- В. Чапленко: „**Історія нової української літературної мови**” (17 стол.—1933 р.), Нью-Йорк, 1977.
- Ю. Шерех: „**Нарис сучасної української літературної мови**”, НТШ, Мюнхен, 1965, 402 ст.
- О. Курило: „**Уваги до сучасної української літературної мови**”, „Нові дні”, Торонто, (Канада), 1960.
- П. Одарченко: „**Українська мова в Америці**”. Цикл статей в журн. „Нові дні” Торонто, (Канада), за рр. 1977-1982.
- Б. Антоненко-Давидович: „**Як ми говоримо (і як треба говорити)**” за ред. К. Церкевича і В. Павловського, 3-тє поправлене і доповнене видання, НДТУТ, Нью-Йорк, 1980, 288 ст.

СЛОВНИКИ

- Яр. Рудницький: „**Етимологічний словник української мови**”, Вінніпег-Монтреаль.
- І. Огієнко: „**Словник слів, у літературній мові не вживаних**”, 2-ге видання. Науково-Дослідне Т-во Української Термінології, Нью-Йорк, 1973, 154 ст.
- П. М. Деркач: „**Короткий словник синонімів української мови**”, Науково-Дослідне Т-во Української Термінології. 2-ге видання поправлене і доповнене, за ред. В. Волкова, Н. Пазуняк, К. Т. Церкевича, Д. Б. Чопика і Н. Щербини, коорд. К. Т. Церкевич, Нью-Йорк, 1975, 218 ст.
- Яр. Рудницький і К. Церкевич: „**Правописний словник української мови**”, Науково-Дослідне Т-во Української Термінології, Нью-Йорк - Монтреаль, 1979, 800 сторінок.
- Марія Дейко, Володимир Дейко і Алла Дейко: „**Українсько-англійський і англійсько-український словник широкого вжитку**” у двох томах, 1010 ст., В-во „Рідна мова”, Австралія-Англія, 1979

НАУКОВО-ДОСЛІДНЕ ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Research Society for Ukrainian Terminology, Inc.

(A non-profit organization)

Кожна культурна нація прагне розвинути свою власну термінологію в науці, техніці тощо. Безперервна русифікація, що її провадить Москва в Україні вже півстоліття, робить таку працю майже неможливою на Україні під радянською владою. Але те, що не можна зробити у себе вдома, може робити закордоном українська еміграція.

Для виконання такої праці на еміграції, 1971-72 року було засновано Науково-Дослідне Товариство Української Термінології з осідком у Нью-Йорку.

Науково-Дослідне Товариство Української Термінології продовжує традицію і працю Інституту Української Наукової Мови при Українській Академії Наук у Києві, що в 30-их роках був скасований, його співробітники ув'язнені, а увесь науковий дорібок знищений або заборонений.

НДТУТ об'єднує українських професорів з усіх ділянок науки й техніки та українських вчених-мовознавців, зацікавлених розвитком і вдосконаленням української мови й термінології, з такою метою:

1. Досліджувати, вивчати й доповнювати українську наукову, технічну та іншу термінологію згідно з вимогами часу, вичищаючи її від російських впливів.
2. Складати й видавати українські мовні словники й українські термінологічні словники, англійсько-українські й українсько-англійські, вичищаючи їх від російських впливів.
3. Опрацьовувати й видавати наукові праці, що стосуються української мови, термінології або українських справ.
4. Підтримувати працю інших науковців і навіязувати співпрацю з іншими науковцями чи установами для спільного опрацьовування проблем.
5. Утримувати бібліотеку й архів з ділянки української термінології, мовознавства та словникарства.
6. Створити постійний стипендійний фонд для студентів української мови або літератури.

НДТУТ — наймолодша українська наукова одиниця у США. Це неприбуткова інкорпорована організація, що має свій статут, має урядовий дозвіл на звільнення від податків пожертв на НДТУТ, себто кожний член або жертводавець має право відтягати свою пожертву чи членську вкладку від своїх заробітків.

НДТУТ може провадити свою науково-дослідну й видавничу діяльність тільки за фінансовою допомогою членів НДТУТ і нашого громадянства. За статутом членом НДТУТ може бути кожний українець і українка або юридична особа (церква, організація, установа чи підприємство), якщо вони внесуть мінімальну річну членську вкладку.

За Управу НДТУТ: Д-р. Кость Церкевич (Голова)

Проф. Д-р. Нестор Король (Наук. секр.)